

ناوی مغولی شوین له کوردستانی موکریان

نووسینی فلادیمیر مینۆرسکی

فلادیمیر مینۆرسکی زیاد له هه‌موو توێژینه‌ریکی ئوروپی له‌گه‌ل بۆکاندا پێوه‌ندی راسته‌وخۆی هه‌بوه و بۆکان و ناوچه‌ی ده‌ورووبه‌ری له‌نووسینه‌کانیدا رهنگیان داوه‌ته‌وه. هۆی راستیه‌که‌ش وا هه‌یه ئه‌وه بێت که:

- مینۆرسکی له‌ سالانی پێش شه‌ری یه‌که‌می جیهانی تا شو‌رشى ئوکتۆبری ۱۹۱۷ یاریده‌ده‌ری کۆنسولی روسیای قه‌یسەری بوه له‌ ورمی؛
- له‌ ماوه‌یه‌ دا پێوه‌ندی زۆری له‌گه‌ل کوردان به‌تایبه‌ت سه‌رکه‌ هۆزه‌کاندا هه‌بوه؛
- دۆستی سه‌ردار هه‌مه‌حوسه‌ین خانی بۆکان بوه؛
- سه‌ردانی بۆکانی کردوه؛
- کوردی زانیوه و که‌م و زۆر قسه‌ی پێکردوه، یا خود لێی تیگه‌یه‌شته‌وه؛
- له‌ پێش هه‌موو ئەوانه‌شه‌وه، لیکۆله‌ره‌یه‌کی راسته‌قینه‌ بوه، دیارده‌ی سه‌رنج راکێشی به‌ چاوی وردبین بینه‌وه و پاش هه‌لسه‌نگاندن، بلاوی کردۆته‌وه.

بابه‌تی ئەم وتاره‌ی ئیستای مینۆرسکی ناوی مغولی و هه‌ندێ جارێش تورکی چیا و رووبار و گوند و شار و ناوچه‌ له‌ کوردستانی موکریانه‌ که‌ به‌شێکی به‌رچاوی، بۆکان و ده‌ور و به‌ری ده‌گرێته‌وه.

جگه‌ له‌ رۆژن کردنه‌وه‌ی ده‌راوی تاریکی مېژوویی، وا هه‌یه‌ سوودی به‌رچاوی وتاره‌که‌، لایه‌نی توپۆلۆژی واته 'وجه تسمیه‌ی شوینه‌کان بێت. به‌ گشتی، مه‌سه‌له‌ی توپۆلۆژی له‌ کوردستان گه‌لێک شێواو و له‌ شیوازی زانستیان به‌ دووره‌. هۆی سه‌ره‌کێشی وا هه‌یه ئه‌و راستیه‌بێت که‌ نووسه‌ر و مېژوونوسی خۆی که‌متریان خۆ به‌وه‌وه‌ ماندوو ده‌که‌ن که‌ له‌ ریشه‌ و بینه‌مای ناوه‌کان بکۆلنه‌وه‌ که‌ نه‌فه‌سی و درێژ و ماندوو بوونی زۆری ده‌وی. به‌ پێچه‌وانه‌وه‌، هاسانترین رینگا هه‌لده‌بژێرن بۆته‌وه‌ی واتایه‌کی دۆر یا نزیک ناوه‌کانیان دۆزبێته‌وه‌. بۆ نمونه‌، بۆکان ده‌که‌نه‌ شاری بووکان، کۆماسی به‌ کۆگای ماست داده‌نین، و ناوی تیره‌ی قالقالی له‌ 'قال'ی عه‌ره‌بان و مرده‌گرن و ده‌لێن گوايه‌ خه‌لکه‌که‌ی زۆر قسه‌ ده‌که‌ن! یا گه‌لباخی به‌ سه‌ر 'گه‌ل'ی ترکی و 'باخ'ی کوردیدا دابه‌ش ده‌که‌ن و بۆ ئەم بۆچوونه‌ هه‌له‌یه‌ حیکایه‌ت و نه‌قلێش ده‌خولقێن، که‌ ناغای تورکیان هه‌بوه‌ چۆته‌ ناو باخێکی گۆند و به‌ خه‌لکه‌که‌ی گۆتوه‌ گه‌ل باخه‌، واته‌ وهرنه‌ ناو باخ! ... هتد. ئەم کویره‌ رییانه‌ جگه‌ له‌ چه‌واشه‌کردنی خه‌لک، به‌ره‌و هه‌یچ کوینه‌ک ناچیت و ناگاته‌ هه‌یچ شوینیک.

شوینی ژبانی ئەمه‌رو‌ی کورد له‌ر‌ابوردو دا شوینی ژبانی گه‌لان و لانکه‌ی کولتووریکی هه‌مه‌چه‌شنه‌ بوه. گرد و ته‌په‌ی توبره‌رێژی ئیستامان، ئەگه‌ر قاچاچی ئیرانی و مله‌ی ناوخۆیی لێگه‌رین و نه‌یان‌شوینن، یه‌ک له‌ بان یه‌ک شوینه‌واری سی یا چوار کولتووریان له‌خۆیان گرتوه‌ و مۆرکی سه‌کایی و ماننایی و یۆنان و رۆم و تورک و مغول و عه‌ره‌ب و عه‌جه‌میان به‌سه‌ره‌وه‌یه‌ که‌ هه‌رکام، مینۆرسکی گوته‌نی، کارتی ویزی خۆیان لێ به‌ جێ هه‌یشه‌وه‌ و رۆیشه‌توون.

ناسینه‌وه‌ی بینه‌مای ناوه‌کان له‌ شوینیک و کهنارا و پیر رووداوی مېژوویدا، شاره‌زابوون له‌ مېژوو و زمانه‌ کۆنه‌کانی پێویسته‌. رووناکبیری کورد نه‌گه‌ر شتیک به‌ باشی نازانی، نابێ خۆی

له خهلك بکاته پسيپور و چهواشهيان بکات. توپونيمي واته ههولدان بو دوزينهوهي بنه ماي ناو، کاريکي پسيپورانهيه و نابي ههمووکهس خوي لهقهره بدات مهگهر لئي ماموستا بيت. با له مينورسکي فير بين که بوروونکر نهوهي بنه ماي ناويک يارمه تي له زمان، ميژوو، زمانه واني، جوغرافيا، و کهونار اناسي و ده گريت، ههموو سه رچاوه يه کي گونجاو ده پشکنيت و دواي ههموو نهوانهش، نهگهر له شتيک دنيا نهبوو، پهنا دهبا ته بهر شاره زايي پسيپوراني بواره کهو يارمه تي لهوان دهخوازي ت.

نهم وتاره سه مه تا له ژماره ۵ سالي ۱۹۹۴ و ژماره ۶، سالي ۱۹۹۵ ي گوڤاري گزينگ چاپي سويد دابلو بوته وه و پا شان وهک به شتيک له کتبي 'مينورسکي و کورده کومه له ي شهس وتار'، چاپي دهزگاي موکرياني، له سالي ۲۰۰۲ دا له ههولنير چاپ کراوه.

قلاديمير مينورسكى
مينورسكى و كورد

مينورسكى و كورد

وهرگيراني

نه نوهرى سولتاني

ناوى كتيب: مينورسكى و كورد

- نووسيني: فلاڊيمير مينورسكى
- وهرگيراني: نه نوهرى سولتاني
- نه خشه سازى ناوه وه: گوزان جه مال رواندزى
- بهرگ: سه يوان سه عيديان
- سه ربه رشتى چاپ: هيمن نه جات
- چاپ: چاپى دووهم ۲۰۰۶
- ژماره ي سپاردن: ۲۵۲
- تيراژ: ۱۰۰۰
- نرخ: ۳۵۰۰
- چاپخانه: چاپخانه ي وه زاره تي په روه رده

زنجيره ي كتيب - ۷۴ - (۱۷۷)

دهزگای توپژينه وه و بلاوكردنه وه ي موكریانی

www.mukiryani.com

asokareem@maktoob.com

Tel: 2260311

ناوه پۆک

- سەرەتا بۆ چاپی دووهم ۹
- سەرەتا ۱۱
- هۆزەکانی رۆژئاوای ئێران ۱۳
- ناوی مغولی شوین لە کوردستانی موکریان ۳۵
- لەشکرکێشانی رۆمی و بیزانسییهکان بۆ سەر «ئاترۆپاتەن» ۸۷
- گۆران ۱۴۵
- فیرقە ی ئەهلی حەق ۲۱۱
- بۆچوون سەبارەت بە ئەلف و بیی لاتینی کوردی ۲۳۷

پیشکش به کاکم
عومہری سولتانی (ودفا) -
کہ دەستی قہلہمی گرتم .

Studiorum Orientalium et Africanorum
Cuius sub umbra
e vitae meae LXXXVII annis
XXII feliciter potaegi

V. Minorovsky
27, Bentham St., Cambridge
16. VI. 1964

سەرەتا بۆ چاپی دووهم

چاپی یەكەمی ئەم كەتیبە. بەهۆی هەڵە یەكی تەكنیکییەوه، یەك لە وتارە سەرەکییەکانی تیدا چاپ نەکراو لە راستیدا لە جیاتى ٦ وتار، تەنیا پینج وتاری گرتەبەر.

وتارە دواکەوتوووەکە «ناوی» (لەشکرکێشانی رۆم و بیزانسیەکان بۆ سەر «ناترۆپاتەن») بوو و دەبوا یە لە لاپەرە ٨٣دا چاپ بکرایە. بەداخەوه لە سەرجهمی وتارەکە، تەنیا عینوانەکەى چاپ بوو و ئەویش لە سەر وتاریکی دیکە کە ناوی خۆی (گۆران) بوو، بەم شێوەیە هەردوو وتارەکە تووشی ئالۆزی و شێواوی هاتن.

ئێمە بۆ ئەم هەڵە ناخواستە یە داواى لیبوردن لە خۆینەر و کپاری چاپی یەكەم دەکەین و لێرەدا لە چاپی دووهم ئەو هەڵە یە راست دەکەینەوه.

وەرگێڕ

سەرھانا

خۆتێنەرانی بەرپێز

گەڕان بە شوێن سەرچاوە لە مەڕ مێژووی شاری بۆکان لە سەرھەتای سالانی ۱۹۰ دا گەیاندمیە ئەو ئەنجامی وتاری دووھەم و سێھەمی ئەم وتارانە وەرگێڕمە سەر کوردی. وتاری «گۆران» م کاتێ تەرجمە کرد که خەریکی ساغ کردنەوێ که شکۆلە شیعری شیخ عبدالمومن مەردۆخی بووم و مینۆرسکی و تاریکی لەسەر نووسیبوو. وتاری شەشەم بە شتییک بوو لە سێ وتار لە مەڕ ئەلف و بیی لاتینی کوردی که وەک نامیلکە یەک بلاوم کردووە. دوو وتارەکی تریش هەراکام بە مونسەبە یەک لێم دەرکوتن و وەرم گێڕانە سەر کوردی.

سەبارەت بە مینۆرسکی گەلێک بابەت نووسراوە و من هیچی ترم نییە لێیان زیاد بکەم، تەنیا ئەو نەبێ مینۆرسکی لە چا و رۆژە لاتناس و کوردناسە ئەوروپییەکانی تر خزمەتیکی بەرچاوی بە مێژووی گەلە کەمان کردووە بەلام ئەویش لە چوارچێوەکی گشتی دەرئەچووە و ئەگەر سەرھەتا شتیوازی لوری بە زاراویەکی کوردی داناوو، دەرنگتر لێی پاشگەز بوووە و نەک هەر ئەوێش بە لکۆو زاراوی گۆرنیشی لە کوردی بوون شۆردووە و کردیە فارسی!

نیازم لەو قسانە ئەوێبە کورد ئیستا پەسپۆر و لێزانی خۆی هەبە و پێویست ناکات چاوی لە قەلەمی بیگانان بێت سیاسەت و مێژوو و ئەدەبی بۆ شی بکەنەو. با ئیتر قسەێ فلانە ئەوروپی بۆ کورد نەبیتە «وحی منزل» و بەتایبەت با گەنجە کائمان «شیوازی لیکۆلینەو» لەوان فیر بن ئینجا بە قازانجی مێژوو و ئەدەبمان کەلکی لێ وەرگرن.

وتارەکانی مینۆرسکی نمونە یەکی سەرکەوتوو له توێژنەوێ قوول و پەسپۆرانەن. وەک لە دەقی وتارەکان دا دەبینرێ هەندێ جار نووسەر بۆ دەرخیستی راستیەک ئەوێندەو مووقەلێشی کردووە و بە شتیوێبەک لە بابەتەکە وردبۆتەوێ خۆتێنەر سەرسام دەمیتێ. بە بروای من ئەمەڕۆ تەنانەت لە ئەوروپاش کەسانی وەک مینۆرسکی کەمن. ناوبراو وتارەکانی بە زمانی ئینگلیزی نووسیون بەلام لە سەدان سەرچاوەی یۆنانی، لاتین، فەرەنسی، ئالمانی، روسی، تورکی، مغولی و فارسیش کەلکی وەرگرتوون کە ئەم جۆرایەتیە بۆ مەسەلەێ تەرجمەێ من موشکیلە یەکی زۆربان دەنایەو و ئاشکرایە ئەگەر یارمەتی دۆست و برادەران نەبۆایە نەمەدەتوانی دەقی هەموو ئەو زمانانە وەرگێڕمە سەر کوردی.

لەم بواردەدا بە ئەرکی سەرشارفی دەزانم سپاسی ئەو زاتانە بکەم که هەراکام لە بواریکدا یارمەتییان داوم بە تاییبەت لە بواری تەرجمەێ زمانی غەیرە ئینگلیزییەکان، پێداچوونەوێ و تاییپ و هەلەگرتندا:

مامۆستا کەمال مەحمود فەرەج، خاتوو ک. هیتیریت، خیزانم نەسرین برنا، ئاندریاس گافریه لیدی، دیمیتریا، کاک رەسوول قادری، کاک خانی هەزار، کاک عەتا موفتی، کاک صلاح محمدیان، کاک رەحیم بەهرامزادە، کاک مەجید حەقی، کاک سامان جاف، رۆژنامەێ پەیا م و بنکەێ راگەیانندی کوردی لە نەندەن.

هەر و هەا سپاسی بنکەێ چاپەمەنی موکریانی دەکەم بۆ چاپی کتیبەکە و بەرپێز د. نەجات عەبدووللا کە بوە هۆی پەيوەندی نێوان چاپەمەنی موکریانی و من و زەحمەتی زۆری بۆ ئەم کارە کیشا.

جگە لەم وتارانە، من چوار وتاری «درايقر» م لەسەر کورد تەرجمە کردووە که هیوادارم بە شوێن ئەم کتیبەدا بەناوی «درايقر و کورد» بلاو بێنەو. هەر و هەا سێ وتاری مەکەنزی و چەند وتاریکی ئیدمۆندز، مێجەر سۆن و مێجەر نۆئیل م تەرجمە کردوون و زۆر بە هیوام لە درێژەێ ئەم زنجیرە یەدا بلاویان بکەمەو.

وەرگێڕ

نەرۆزی ۲۰۰۱

لەندەن

یەكەمجار ئاماژە بە بوونی مێدیەكان (ماد)^۱ و فارسەكان (پەرسو)^۲ لە شوێنێکی باشووری گۆلی ورمی دەكەن.

با بزانی ئەو دانیشتوانە و بە هۆی هێرشێ ئێرانیه‌كانەوه لە جیگەى خۆیان هەلکەندران^۳ کى بوون؟ ئیمە بۆ بەشى رۆژھەلاتى ئێران هیچ نیشانەیه‌كى روونی نووسراومان نیە، بەلام بە هەوالى دوو پادشاهی گەوره لە رۆژئاوا دەزانین كە بۆ ماوه‌یه‌كى درێژ سەرپه‌خۆیى خۆیان بەرانبەر بە دراوسێ هەرە ناسراوه‌كانى مێزۆپۆتامیايان پاراست. لە باكوور، پادشاهی «وان» (ئورارتو یا خالدى)، لە نیوان سێ زەریاچەى گەوره‌دا، دامەزرا: «وان» (لە تورکیای ئەمڕۆ) «ئورمیه» (لە ئێران) و «سوان» (لە ئەرمەنستانى سۆڤیەت). لە باشووری زۆر دوور، پادشاهی ئیلام بە پێتەختە‌كه‌یه‌وه - «سوزا» (كاخی «شوشان»^۳ لە كتیبی «ئیستر»^۴ دا)، ولاتیکی بەربینی لە لای باكووری رۆژھەلاتى خەلیج داگرتبوو.

«وان» و «ئیلام» هەردوو زمانى تاییه‌تى خۆیان هەبوو، كە لە زمانە‌كانى مێزۆپۆتامیایی نەدەچوون. بەلام چون ئەوانەى قسەیان پێ دەکرد، كەلكیان لە خەتى بزماى وەرده‌گرت كە سەرەتا لە مێزۆپۆتامیا دروست كرابوو، بۆیان دەگونجا كاراكتەرى فۆنیتیکی زمانى تاییه‌ت بە خۆیان پێك بیێن و بەرەبەرە، واتای خەتە‌كه‌یان - كە بەشێكى «دوو زمانە» بوو دیاری بكەن.

جگە لەو دوو پادشاهیە، لە بەشى ناوهراستى زاگرووسدا ژماره‌یه‌كى زۆر شازادە‌نشینى بچووك هەبوون، كە بە رواله‌ت [دەسه‌لاتى] هەندیکیان لە چەند دۆلیكى دووره‌ده‌ست به‌وه‌لاوتر نەدەچوو.

ئیمە سه‌بارەت به‌و شازادە‌نشینانە - بە پێچه‌وانه‌ى هەموو شتیکی دیکه، جگە لە ناوه‌كانیان - كە زۆر عاده‌تیش نین، زانیاریه‌كى كەمان هه‌یه. چپای بەرزى ژوورسەرى زه‌وییه نزمه‌كان، زۆر جار دالده‌ى پاشماوه‌ى ئە دانیشتوانه‌ بوه، كە لە ده‌شتاییه‌كان دەرکراون. ئەم مه‌سه‌له‌یه‌ لە سه‌رچاوه‌ هندییه‌كانیشدا، وه‌ك سه‌رچاوه‌ قه‌وقازیه‌كان، راسته‌ و بەلگه‌به‌كیشه بۆ دۆزینه‌وه‌ى بنه‌چه‌كى هۆزه‌ زاگرووسیه‌كان كە لە بوومه‌لیلى میژوودا ون بوون.

لەناو گەلانى بچووكتردا، وا هه‌یه سه‌رنج بدريتە «كاسیته‌كان» (كاش شو)^۵ كە كه‌وتبوونه‌ به‌شى باكووری لۆرستانى ئیسستاوه. كاش شووه‌كان، زه‌مانێك لە

هۆزه‌كانى رۆژئاواى ئێران

پێشه‌كى

ئەگەر كه‌سێك سه‌رنجى نەخشه‌ى ئێران بدات، ده‌ست به‌جى روخسارێك دیتە پێش چاوى: دوو زنجیره [چپا] ی مەزن كە لە باكووری رۆژئاوا دا يەكتر ده‌گرنه‌وه. يەكبان لایه‌نى پانایى جوغرافيايى باكووری ولاته‌كه‌ لە ئەفغانستانه‌وه تا تورکیا ده‌پیتوێ كە لووتكه‌ى هه‌ره‌ به‌رزى لە به‌شى رۆژئاوا دا چپای «ئارات»ه.

زنجیره‌ى دووه‌م كە به‌پێ هیچ مه‌ودابه‌ك كه‌وتۆته باشووری ئاراته‌وه‌ و به‌ره‌و باشووری رۆژھەلات ده‌كشى، سنووری رۆژئاواى ئێران پێك دینى. ئەم زنجیره‌یه ئیسستا هیچ ناویكى نیه‌ به‌لام به‌شه‌ ناوه‌راسته‌كه‌ى لە سه‌رده‌مى كۆندا «زاگرووس»ى پێ گوتراوه. ئەم ناوه ئیسستاش وه‌ك ناویكى به‌رى و جپى كۆن كەلكى بۆ هه‌موو زنجیره‌كه‌ لى وەرده‌گیرى. هەر ئەم زنجیره‌ چپایه‌ى وا بە بارى درێژیدا كشاوه، زه‌مینه‌ى باسه‌كه‌ى من پێك دینى.

۱. سه‌رده‌مى پێش ئێرانیه‌كان

خاکی ئێران پێشتر به‌م ناوه نەدەناسرا. لە دەورووبه‌رى ۱۰۰۰ سالى پێش زابیندا ئێرانیه‌ هیندوئه‌وروپیه‌كان، كە بە زمانێك لە هه‌مان بنه‌ماله‌ى زمانه‌ كۆنه‌ هیند و یونانى و لاتینى و... هتده‌كه‌ ده‌ئاخاوتن سه‌ره‌تای نفوزكردنه‌ نيو ولاته‌كه‌يان دامه‌زراند و دواى ئەوه‌ى تیبیدا نیشته‌جێ بوون، ئیتر ئەو ناوه‌یان لە سه‌ر دانا.

ئیمە ناتوانین شوێنى ئەو مه‌سه‌له‌یه‌ هه‌لبگرین كە ئامۆزا ئێرانیه‌كانى ئیمه [ئه‌وروپیه‌كان]، كه‌ى گه‌یشتنه‌ سه‌ر زیدی ئیستایان و بوون به‌ خاوه‌نى، ئەوه‌ نه‌بێ كە ده‌زانین لە نیوان سالانى ۸۴۴ و ۸۳۶ ی پێش زابیندا، سالنامه‌ى پادشاهی ئاشوور بۆ

به‌رزاییه‌کانیان هاتنه‌خواره‌وه و به‌سه‌ر «بابیل» دا حکومه‌ت‌بان کرد و له‌ئه‌نجامی ئهم کاره‌دا، ئیمه ئیستا لیسته‌یه‌کمان له‌ وشه‌گه‌لی «کاسسی» به‌دهسته‌وه‌یه.

زمانه‌که‌یان تایبه‌ته و به‌رواله‌ت خزم و که‌سی بۆ‌نیه، به‌لام بۆ‌مایه‌ی گیتروگومی ئه‌وانه‌ی وا به‌شوتین دۆزینه‌وه‌ی شتی ون‌دا ده‌گه‌رتین، [ده‌بی بلتین] هه‌ندێ له‌ناوه‌کان، وه‌ک هیند و ئه‌وروپی ده‌چن، ئه‌ویش نه‌ک «ئیرانی» هیندو ئه‌وروپی به‌لکوو زیاتر «هیندی» هیند و ئه‌وروپی (بۆ‌نمونه: سوریاش).

به‌شێوه‌یه‌کی ئاسایی، هه‌ندێ نفووزی سه‌رده‌می پیتشتریش هه‌ست پی‌ده‌کری، وه‌ک چۆن بابیلیه‌کان به‌ئه‌سپیان ده‌گوت «گویدرتی چیای رۆژه‌لات». واده‌رده‌که‌وی ئهم هیندو ئه‌وروپییه‌ کۆنانه که‌ ئه‌سپیان به‌خپو ده‌کرد، سه‌ره‌تا وه‌ک «سه‌ریازانی به‌کرگیگراو» ئینجا وا هه‌یه وه‌ک سه‌رۆک، به‌شێوه‌یه‌ک که‌ له‌ میژۆپۆتامیای ژوو‌رو و هه‌روه‌ها له‌ پادشاهی «هیتی»^٦ له‌ ئاسیای بچوو‌کدا روویدا، خۆیان له‌ نیتوان هۆزه‌کانی زاگرو‌سدا دامه‌زراندیته‌.

به‌ ماوه‌یه‌ک که‌می پیتش سالی ١٩٣٠، به‌شیکێ زۆر له‌ که‌ل و په‌لی برۆنزی (برنجی) له‌ باکووری لۆرستان دۆزرایه‌وه، که‌ «لغاو» و «ته‌پکه» شی ده‌گرته‌به‌ر، ئه‌مانه ئاماژه‌یه‌کن به‌ قۆناغی به‌خپو کردنی ئه‌سپ له‌ ناوچه‌که‌دا. نووسه‌ر، یه‌که‌م که‌س بوو په‌یوه‌ندی نیتوان ئهم تا‌قمه‌ فاکته‌رانه و هه‌روه‌ها به‌ستنه‌وه‌ی بۆ‌چونه‌که‌ به‌ کاسیته‌کان یاخود به‌ یه‌که‌م [تا‌قمی] هیندو ئه‌وروپی دامه‌زراو له‌ناو ئه‌وانیدا خسته‌روو^٧.

٢. ئیرانی کۆن: میدی و فارسه‌کان

له‌ سه‌رده‌میکی دره‌نگتر دا - نزیکه‌ی ١٠٠٠ی پیتش زایین، کاتی ئیرانییه‌کان گه‌یشتنه سه‌ر زیدی ئیستایان، ده‌بی به‌ تا‌قمی جیا‌جیا و گه‌لیکیش به‌ زه‌حمه‌ت به‌ره‌و باشوور دا‌کشاییته‌ن. ئه‌وانه سه‌ر به‌ دوو هۆز بوون: میدی و فارسه‌کان - که‌ زۆریش له‌ یه‌کتر ده‌چوون.

یه‌که‌م جار، میدییه‌کان بوون که‌ ده‌سه‌لاتیان سه‌ند (٧٠٠ تا ٥٥٩ ی.پ.ز)، درێژایی ئاشووری فه‌تح‌کراویان پتوا و له‌شکران کیشایه‌ ناوچه‌رگی ئاسیای بچوو‌ک. فارسه‌کان زیاتر به‌ره‌و باشوور و بۆ‌ناو خاکی پیتشووی ئیلام رو‌یشتن و له‌ کۆتایی‌دا، میدییه‌کانی

ئاغای خۆیان خسته‌ لاه. له‌ژێر ده‌سه‌لاتی «کۆرش» دا، ئیمپراتۆرییه‌تیکێ گه‌وره‌ی فارس له‌ ئیران پیک‌هات (٥٥٩ تا ٣٣١ ی.پ.ز)، که‌ خاک و خه‌لکیکی زۆری ده‌گرته‌به‌ر.

به‌ردنوسه‌ ناسراوه‌که‌ی «پیتس پۆلیس» [تخت جمشید]، له‌ ناو ره‌عیه‌ته‌کانی شاهانی گه‌وره‌ [ی فارس] دا، ره‌زگه‌ی جو‌ربه‌جو‌ر نیشان ده‌ده‌ن. ئاشکرایه هۆزه بچوو‌که‌کان له‌م پيشانگه‌ به‌نرخه‌ی وینه‌به‌دا له‌ بېر کرایته‌ن. دره‌نگتر ناوی «پارسه»^٨ و «ماده»^٩ (فارس و میدییه‌کان)، زیاتر واتای زید و نیشتیمانیان به‌خۆیانوه‌وه‌ گرت تا واتایه‌کی راسته‌وخۆی ره‌گه‌زیی.

٣. پاشاهیه‌تی ئیرانی ناو‌نجی . پارت و ساسانیه‌کان

ئینجا، سه‌رده‌میکی دوور و درێژ له‌ پادشاهی ناو‌نجی ئیران ده‌ستی پیکرد و نزیکه‌ی نۆسه‌د سالی خایاند (له‌سالی ٢٥٠ی پیتش زایینه‌وه‌ تا ناوه‌راستی سه‌ده‌ی سه‌وته‌می زایینی). به‌داخه‌وه‌ زانیاری ئیمه له‌مه‌ر ئه‌و ئال و گۆرانه‌ی وا له‌ ئامیته‌یی [نه‌ژادی] دانیش‌تواندا پیک‌هات هیش‌تا ناته‌واوه‌. ناوه‌نده ئیدارییه‌کان زیاتر به‌ره‌و رۆژئاوا و میژۆپۆتامیا، تا «سلوسیه»^{١٠} و «تیسفون»^{١١} له‌ سه‌ر چۆمی دیجله‌ کشان.

ده‌بی پیداو‌یستی شاهانی ئیران بۆ‌دا‌بین کردنی په‌یوه‌ندی له‌گه‌ل خا‌که‌ی خۆیان، که‌ ئیستا که‌وتبه‌ پشته‌سه‌ریانه‌وه‌، هۆی تی‌خزانیان له‌ ناوچه‌کانی زاگرو‌س و زبادکردنی عونسوری ئیرانی له‌ویدا بوویته‌. هه‌رچۆنیک بیت، ته‌نانه‌ت له‌ سه‌ره‌تای سه‌رده‌می ئیمه‌شدا گه‌لیک له‌و ناوانه‌ی به‌شی رۆژئاوای ئیران - که‌ له‌لایه‌ن «به‌تله‌میوس»^{١٢} -ه‌وه‌ نووسراون هیش‌تا هه‌ر غه‌یره ئیرانی ما‌بوونه‌وه‌.

٤. سه‌رده‌می ئیسلام

ئا. عه‌ره‌ب

ئیمه‌ دوای فتوحاتی ئیسلامی، که‌ له‌ سالی ٦٥١ دا گه‌یشته‌ لووتکه‌ی خۆی و هۆزه عه‌ره‌به‌کان له‌ زۆر شوینی ئیراندا نیشته‌جێ بوون، به‌هه‌والی گه‌لیک تا‌قمی ئه‌وتۆ ده‌زانین که‌ له‌ درێژایی به‌شی رۆژه‌لاتی زاگرو‌سی ناوه‌ندی‌دا، نیشته‌جێ بووبن. هه‌رچۆنیک بیت، ئهم بیگانانه‌ ژماره‌یان ئه‌وه‌نده‌ نه‌بوو که‌ بتوانن خۆیان له‌وی دامه‌زرین،

جا خه لکی ناوچه که دهوره یان دهدان ههروه ها له ریگای ژن و ژنخوازی و پرۆسه ی سروشتیی ها ورهنگ بوونه وه، هه موویان له ویدا توانه وه. هه وائی بنه ماله به کی عه ره بمان هه یه که له ماوه ی سه ده یه ک، ناسنامه ی «الکردی» یان له ناوی هۆزایه تی خۆیان «الژدی» [العضدی؟]، زیاد کردبوو.

ب. دهیله مییه کان

له سه رده می کۆنه وه، ژماره یه کی زۆری دانیشتوان له به رزاییه کان ی باشووری رۆژئاوای کاسپین [خه زه ر] دا، که «دهیله م» ی پێ ده گوترا، ژیان یان ده برده سه ر. هه ندیک هۆ بو ئه و باوه ره به ده سه ته وه ن که ده یله مییه کان بنه چه کی «پیش ئیرانی» یان هه یه، به لام ئیتر تا سه ده ی ده هه م [ی زاییه م]، ئیرانی به ته واوه تی له ره گه زی غالب دا نه تو ابوونه وه و ماوه یه کی زۆر دوا ی سالی ۹۰۰ ی زاییه م و ده زانرا که بو ی هه یه هه مان ده ور بگێرن که زیدی سکان دیناوییه کان ی «نۆرسمه ن»^{۱۳} له ئه وروپا گێرای^{۱۴}.

له ناکاو، ده روزه ی لافا و به پشتدا که وت و ژماره یه کی زۆری ده یله مییه کان که «وه حشی» و «تاقمی کولکن» یان پێ ده گوترا، وه ربوونه ئیرانه وه ئینجا به ره و میژۆ پۆتامیا دا کشان و له ماوه ی سه ده یه کدا، خه لیفه ی [عه باسی] یان هیتنا یه ژیر رکیفی خۆیا نه وه. ئه و میژوه ی که له ریگه ی «تۆیۆنیمی»^{۱۵} ناوچه که وه ساغ کرا وه ته وه، پیمان ده لێ کۆلۆنیه ده یله مییه کان له ناوچه ی زاگروسیشدا هه بوون^{۱۶}.

پ. تورک

هروژمی گه لیک گرن گتر، له لایه ن ئاسیای ناوه ندییه وه کرا. له سه ده ی یازده هه مدا، تورکان ی ئوغوز - به ریبه رایه تی بنه ماله ی «سه لجووق»، ئیرانیان پیتوا و گه یشتنه میژۆ پۆتامیا و ئه رمه نستان و ئاسیای بچووک.

تاقمی گه وره گه وره ی ئه م تورکانه، له قوژینی باکووری رۆژئاوای ئیران کۆبوونه وه و له و شوینه دا، زمان ی خۆیان به سه ر دانیشتوانی ناوچه که دا سه پاند. ئه و دانیشتوانه ش وا به ریک خراوه عه شیره تیه که ی خۆیان وه فادار ما بوونه وه، و ئی ده چی به ره و ده ورو به ی زاگرو س پاشه کشه یان کرد بیته.

د. مه غۆل

له سه ده ی سێ زده هه مدا مغول، که له ناوچه کان ی ئاسیای ناوه ندی - لای دهستی رۆژه لاتی تورکه کان ژیا بوون، به ره و رۆژئاوا کشان و له هه موو رۆژه لاتی ناوه راستدا، و ئیرانیان بارهینا. شاری ته وریز - وه ک ناوه ندی ئیرانی باکووری رۆژئاوا، بوو به شوینی سه ره کییان و له گه لیک شوینی زنجیره ی زاگروسیشدا ناوه ندی خۆیان دامه زراند. هه رچۆنیک بیته، تا ناوه راستی سه ده ی چوارده هه م، مغول - که ئیتر بوو بوون به موسولمان، ده سه لاتی سیاسیان کۆتایی هات و تیکه ل به جیگه ره کان ی خۆیان واته تورک بوون.

بو ماوه ی دوو سه ده دواتر تورکان ی رۆژئاوای ئیران هه ر له بارودۆ خیتی ئالۆزی هه میشه ییدا بوون به لام دوا ی ئه وه ی یه کگرتنیکی نوێیان پیک هیتا له ناوچه گه لیک ی زۆر دا بلا بوونه وه، به سه ر تیره ی جیا جیا دا دابه ش بوون و له شوینی دوور ده سه تی ولاته که دا، دامه زران. شوینه رۆژئاوا ییه کانیش، شوینه واری ئه م بزووتنه وه عه شیره ییه یان به سه ره وه ما.

له ژیر ده سه لاته تداریه تی سه فه ویه کاند (۱۵۰۰ تا ۱۷۲۲ ی زاییه م)، گه لیک هۆزی تورک و کورد بلتا بوونه وه و له قوژنه دوور ده سه ته کان ی زاگرو سدا نیشته جی بوون.

ه. سه رده می نوی

ئه و کورته باسه ی سه ره وه له مه ر هه ندی گۆرانکاری رۆژئاوای ئیران له ماوه ی چه ن دین سه ده دا، وشیار کردنه وه یه که له مه ر کورژانه وه ی هیتله گشتیه کان و نیشان ده دات که له رۆژئاوای ئیرانیش وه ک هه موو شوینیکی تر، ناگونجی باسی ره گه زیک ی بێ خه وش و دوور له تیکه لآویی بکه ین. که وا بوو با ته نگ و چه له مه ی ره گه زا یه تی سه رده می نوی بخه یه به ر لیکۆلینه وه.

ئه گه ر ئیمه زمان، وه ک سه ره هه ودا ی رینمونی بگرینه به رچاو، ئه وا ده بی بیسه لمینین که بارودۆ خه که تا راده یه کی زۆر، هاسان ده بیته وه. جوغرافیا نووسانی عه ره بی سه ده ی ده هه م، ئاماره به زاروه ی تابه تی «خووزی»^{۱۷} له نزیک ئه هواز ده که ن که دوور نیه هه مان زمانه ئیلامیه کۆنه که بیته^{۱۸}. به لام له و سه رده مه به دوا وه، هه رچه شنه شوین هه لگرتنیکی [ئه م زمانه] بێ ئه نجام ما وه ته وه و ئه م بارودۆ خه بو هه موو زاروا یه کی کۆنی دیکه له زاگروسیشدا هه ر راسته.

لە بەشی پێشوو دا، کورتە یەک باسی که‌مایه‌سییه‌کان کرا. ئیستا دەتوانین زەین بەدینە سەر ئێرانییە روژئاوا ییەکان، که مەرکەزی باسی ئەم پاش نیوەرۆیە ی ئیمەن. دەکرێ ئەم تا قمانە لە ژێر سی سەردێر دا ناو بێرین: لوپ، کورد و گۆران. وا ھەبە ئەم ناوانە گەلێک جار بێنە ھۆی سەر لێ شیتاوی.

لە زمانی فارسی کۆندا، وشە «کورد» بە گشتی واتای «دەوارنشین»^{۲۶} دەبەخشی و بە گۆرە ی نووسراو یەکی سە دە ی دەھەم، ئێرانییەکان عەرەبیان بە «کوردی سوورستان»^{۲۷} ناو دەبرد. بە ھەمان شێوە دانەری مێژووی ناوداری کورد «شرف الدین» [ی بەتلیسی] (سە دە ی شازدەھەم)، لوپ بە لقیک لە کورد ناو دەبات و زاراوێکانی کوردی و لوپ تا سەرەتای سە دە ی بیستەم و ئەوکاتە ی وا ئێرانی نالی «ئۆسکارمان»^{۲۸} سەردانی نزیک بە ھەموو ھۆزەکانی کرد و توێژینە و ھەبەکی سیستە ماتیککی لە مەر ئەمان [واتە لە مەر زمانی کوردی و لوپ] لە شوێنی خۆیدا بەرپۆتە برد، که متر ناسرا بوون.

رەعیەتی ئە علا حەزرتی شاھ - که ئیمە «پارس»^{۲۹} یان پێ دەئین، ئیستا خۆیان بە ئێرانی ناو دەبەن، که بیچمیککی «ئاریان»^{۳۰} ی کۆنە. لە ھەمان کاتدا، زمانی خۆیان بە فارسی یا پارسی ناو بردە دەکەن که ناوی مەلەبەندیکی باشووری ئێرانە و ئیستا «شیراز» مەرکەز یەتی. ئەم وشە ی بە ئاشکرا راستییە کمان بو دەسەلمین: شارستانیەتی کۆنی ئێران، لە بەری باشوور و لە مەلەبەندیکی پەردە سەند، که یۆنانیەکان بە «پێرس»^{۳۱} یان دەناسی و ئەو زمانەش که شانازی ھەلدا و گەیشتن بە پلە ی زمانی نەتە وایەتی پێ بەخسراو، لە بنەرەتدا زاراو ی تەنیا ئەو مەلەبەندە بو.

لە راستیدا، ژمارە یەکی یە کجار زۆری زاراو ھەن که دانیشتوانی ناوچەکانی دوورتر لە زۆر شوێنی ئێراند، قسە ی پێ دەکەن. یەکیان ئەو زاراو یە یە وا لە «شمیران»^{۳۲} - ھاوینە ھەوارێک لە چەند مایلی باکووری تاران، قسە ی پێ دەکەن. بەلام زاراوێکانی بەشی ناوەرەست و باکووری ئێران خاوەنی تاییە تەندیەکی ئەوتۆن، که لە زمانی فارسی رەسمی جیایان دەکاتەو. لە کاتی کدا زاراوێکانی مەلەبەند [ی فارس] نزیکترین پەبەندیان لە گەل زمانی فارسیدا ھەبە.

زۆرە ی خەلکی سەر سنووری روژئاوا [ی ئێران]، ئیستا بە زارو ئێرانییەکان قسە دەکەن، بەلام ھەندیکیش لەم یاسایە بەدەرن. لە باشوور لە ناوچە ی خوارووی ئیلامی کۆندا، [زمانی] عەرەبی شالاوی ھیناوە. تورکی لە نیوان ھەندی تا قمی دوورە پەریزی روژئاوا دا دەبیرێ و ئیستاش لە بەشی باکووری ناوچە ی بەرینی باکووری روژئاوا ی نازەربایجاندا (که پیتەختەکی تەوریزە)، ھەر عونسوری زالە.

لە نیوان گۆلی ورمی و سنووری روژئاوا دا، ھەندی کۆلۆنی بەقەوارە یەکی بەرچا و ھەن که بریتین لە ئەرمەنی و ئاسوری. لەبەر ئەو راستیە، که ئەو بەشە ی ولات لە سەردەمی بیزانسدا، ناوی «پێرس ئەرمەنیا»^{۱۹} ی لەسەر بو، دەبێ بوونی ئەرمەنی لە ناوچە کەدا، بگەر پتەو ھەبو سەردەمیکی کۆن. گومان دەکرێ ئەرمەنییەکان لە «تراس»^{۲۰} ھەواتین و سەردەمیکی لە «فریجیە»^{۲۱} لە ئاسیای بچووک ژیا بن، ئینجا دوای گواستەو ھە ی شوێنی خۆیان دانیشتوانی پادشاھی «وان» یان لە ناو خۆیاندا توندبیتەو.

«سوریانییەکان»^{۲۲}، ئەمڕۆ بە خۆیان دەئین «ئاشوری»^{۲۳} بەلام بە بێ ھیچ گومان کردنیکی ئەم ناو لانی کەم لە باری زمانە وانیەو ھەلە یە چون ئەوان بە زارو یەکی «ئارامی»^{۲۴} دە ئاخشن که زۆر لە زاراو ئارامییەکانی دیکە واتە ئەوانە ی ئیستا لە لیوارەکانی خاکی نزمی مێژۆ پۆتامیادا زیندوو ماو نەتەو، نزیکە.

ئارامی و «ئاشوری» ی کۆن ھەردوو لە بنەمالە ی زمانە سامییەکان^{۲۵}. بەلام ئاشوری وەک زمانی قسە کردن، دوابە دوای وێرانی «نەینەوا» بە دەست میدییەکان لە سالی ۶۱۲ پ.ز دا، مرد و لەناو چوو. ئارامی زمانیکی جیاوازە و دەبێ زمانی ئەو دانیشتو ھەشتیخوازانە بوو پیت که دوای فتوحاتی ئاشوریەکان، دەستیان بە سەرداگیرابوو.

سەبارەت بە جیاوازی زمان، قسە ی زۆر ھەبە بکری بەلام لە روانگە ی رەگەزایە تییبەو «سوریانی» یا بە لای کە مەو ھە سوریانیە شاخاویەکان، که بە کاراکتەریکی شەڕانییەو ناسراو، وا ھەبە پاشماو ی ئاشوریە راستە قینەکانیان لە ناو خۆیاندا توندبیتەو.

لە کۆتایییدا دەبێ بگوتری، لە ھەموو کوردستان دا ژمارە یەکی کۆلۆنی جوولە کە دەبیرین که ئەوانیش بە زمانی ئارامی و ھەر و ھا بە کوردی و زاراو خۆجییەکانی تر قسە دەکەن.

ئەو مەسەلە، دەبىتتە ھۆى سەلماندىكى زىاتى ئەو پەيوەندىيەنى وا زمانى رەسمى بە مەلئەندەكەو دەبەستەنەو - مەلئەندىكە شوتىنى لە داىك بوونى زەنجىرەى گەورەى «ھەخامەنىشى» (ئەخمىتىيەكان^{۳۳}) لە سالانى ۵۵۰ تا ۳۳۰ ى پ.ز. و ساسانى لە سالانى ۲۲۴ تا ۶۵۱ ى زايىنىدا بوو.

ئا. لوپ

ئەو فاكىتىكى گرنگە كە زاراوہى ئىستاي لوپستان بە شىوہىيەكى گشتى لە ھەمان تاقمە كە فارسىش ھەر لەو تاقمەيە، لە كاتىكدا ھەردوو كىيان بىگومان لە زاراوہ كوردىيەكان جىاوازن. بەلام زمان زەمىنەيەكى باش نىە بۆ ئەو بىبارەى كە گوایە لوپ بە خوتىن، ئاموزاي فارسەكانە ئەویش بە ھۆى ئەو راستىيەو كە گەلئىك ھۆز بە درىژايى مېژووى خويان زمانىان گۆرپو، ئىمە پىويستە تەنيا ناوى گەلى «سىلتى»^{۳۴} بىيىنەو كە زۆرئىكيان لە عەينى ئەو دەدا تەنانەت ھەستى پەيوەندى ئەتەوہىي خويان پاراستو، بە ئىنگلىزى قسە دەكەن.

بەم پىيە، دەبى كاراكتەرى زاراوہى لوپى بۆ پەردە ھەلگرتن لە سەر پەيوەندە فەرھەنگىيەكانىيان بگىرىتە بەرچا، بەلام نەك وەكوو رىبەرىكى دلتيا بۆ [توتىنەو] لە بنەچەكى رەگەزايەتى ئەوانەى وا قسەى پى دەكەن. لىرەدا دەبى «مرۆقناسىي فىزىكى» يارمەتيدەرمان بىت. بەلام وردبوونەوہى سىستەماتىك بەرادەبەكى بەرچا و لە نىبو لوپ دا بەرپوہ نەچو و كاتى كە مەسەلەكە چارەسەر كرا، كارىكى عاقلانە دەبىت ئەگەر لە رىگەى ئەندازەگرتن و وىنە لى ھەلگرتنى ھەموو لوپانەو «يارد» ەكان بکەين بە «مەتر». پىويستە بە بى جىاوازى، ھەموو تاقمە عەشیرەيە ناسراوہكان دىارى بکرتىن، چون بۆى ھەيە ئەو راستىيەمان بە باشى بۆ بسەلمىنى كە بنەچەكى جىاوازيان ھەيە. ھەرەھا دەتوانرئ ئەو راستىيەش بگىرىتە بەرچا، كە جىاوازيەكى گرنگى رەگەزى لە نىوان چىنە كۆمەلایە تىيەكاندا ھەبىت. لەبەر ئەوہى خەلكى كۆچەر و دەوارنشىن گەلئىك بۆيان ئاسايە ئەو بىگانانەى وا دژ بە دوژمنىكى سەرەكى دەيانپارتىن، وەك رىبەرانى خويان بناسن و لە ناو خوياندا جىيان بکەنەو.

ئەو خەلكانەى وا لە رۆژئاواى ئىرندا بەلوپى دەناخشن، بە سەر چوار گروپى جوغرافىيادا، دابەش دەكرتىن:

- **مەسەنى:** لە باشوور و لە درىژايى ئەو گەلىيانە دا وا فارس بە خوزستانەو دەبەستن، ژيان دەبەنە سەر. مەسەنىەكان پىش سەدەى چوارەم و لەبەر رووناكايى تەواوى مېژوودا، دانىشتوانى پىشوو ترى شوتىنەكەيان لە ناو خوياندا تەواندۆتەو. بۆ نمونە «شول»^{۳۵} ەكان (كە لە سەرەمى خوياندا، گەلئىك ناودار بوون).

- **كۆھگىلۆ:** لە باكوورى مەسەنى «كۆھگىلۆ» يەكان، كە بە شىوہىيەكى سەرنجراكىش لە گەل ئەو تىرە توركانەى وا لە ناوياندا دامەزراون، تىكەلاو بوون. تەنانەت ناوى تايفەى «ئاغا چارى»^{۳۶}، ناوى ھۆزىكى گەورەى توركە كە واتاي «پىاوى دارستان» دەبەخشى.

- **بەختىارى:** بەرەو باكوورى كۆھگىلۆ و لە نىوان ئىسفەھان و خوزستاندا، ژمارەيەكى زۆر لە ھۆزە بەختىارىيەكان دەژىن كە ناوى ئىستايان كەم تا زۆر نوپىيە و وا ديارە لە ناوى ھەندى سەرەك ھۆزى مەلئەندەكە وەرگىرايىت. ناوى پىشوو زىدى بەختىارىيەكان «لوپى گەورە» بوو. لە سالانى نىوان ۱۱۵۵ تا ۱۴۲۳ ى زايىنى دا، لە لاين زنجىرەيەكى حكومەتى ناوچەيەو بەرپوہ دەچوو، دەگوترا ئەم خەلكە لەلاى سوورپاوە ھاتوون.

- **لوپى بچووك**^{۳۷} **لە پىشكۆھ و پىشكۆھ:** بەشى باكوورى رۆژئاواى لوپستان، لە سەردەمىكدا، فیدراسىونى «لەسەر لوپ» ي پىك ھىتابوو، كە ھاوچەشنى بەختىارىيەكان بوو و زنجىرەيەكى حكومەتى خويان بەرئ دەبرد (۱۱۸۴ تا ۱۵۹۷). پاشان خاكەكەيان بوو بە دووبەشەو: بەشى پىشكۆھ بە واتاي ئەم بەرى چىپاكانى (سەرسنوور) و پىشكۆھ بە واتاي پشت چىپاكانى (سەر سنوور) واتە شوتىنى شور بوونەوہى دىوارى رۆژئاواى زاگروس بەرەو مېژۆپوتاميا.

ئەركىكى ھاسان نىيە پوختەيەك لە تايبەتمەندى بنچىنەيى رەگەزى ئىرانى بدرئ بەدەستەو ئەو نەبىت كە لەسەر بناغەى ھەستىكى گشتى لە مەسەلەكە نىك بىەو مەگەر ئەو ھەستە گشتى يە بەھۆى شىوازىكى ئوسلووبدارى ئەوتوۆ رابگەيىترئ كە تەتەلە ھەخامەنىشىەكان نوپنەرايەتى دەكەن.

مه‌مه‌سه‌نی و به‌ختیاری که هه‌ردووکیان له‌ نزیک [مه‌له‌ندی] فارس ده‌ژین، زیاد له‌ دوو لقه‌که‌ی دیکه، له‌ ئیترانی ده‌چن و وا‌هه‌یه هه‌ر ئه‌وه‌ش چاوه‌روان بکریت. به‌لام لیتره‌شدا پیتوبسته سه‌رنج بد‌ریته چینی خواره‌وه نه‌ک سه‌ره‌ک هۆزه‌کان که گه‌لیک هاسانتر ده‌توانن ژن و ژنخوازی له‌گه‌ل خه‌لکانی دراوسییان بکه‌ن و هاوسه‌ریک له‌ پله‌یه‌کی به‌رزتر بۆ خۆیان بخوازن (بروانه‌ وینه‌ی ۳ ب).

شیوه‌ی فیزیکی (ئانانتومی) له‌ ئەندامانی ئاسایی هۆز، وا‌هه‌یه شوینی زه‌ختی زۆری به‌سه‌ره‌وه بیت. ئەم کۆچه‌رانه، به‌ درێژایی کۆچی وهرزی خۆیان کاتی به‌ شوین له‌وه‌ری مه‌رومالاتیاندا ده‌گه‌رین، له‌ ده‌شتاییه به‌رفراوانه‌کانه‌وه به‌ره‌و وشکارۆ (فلات) ه به‌رزه‌کان هه‌لده‌کشین و چۆمه سه‌هۆله‌ندانه‌کان ده‌پیتون، به‌ لاقی روت به‌سه‌ر به‌فردا ده‌پۆن و به‌ شوین بزنه‌کانیاندا، ماه و زه‌ردی وه‌ک دیواری چیاکان ده‌پیتون.

ئه‌و فیلمه‌ی وا‌ ناوی «چه‌مه‌ن» ه و نووسه‌ری ئه‌مه‌ریکی «م. کووپه‌ر» دروستی کردوه^{۳۸} و کتیبه‌که‌شی هه‌مان نیوی هه‌یه چیرۆکی قاره‌مانیه‌تی به‌ختیاره‌که‌نه، پینش ئه‌وه‌ی ده‌وله‌تی ئیتران ده‌ستی به‌نیشته‌جێ کردنیان له‌ سه‌ر خاکیک کردیته‌که پیشتر بۆ ماوه‌ی شه‌ش مانگی ساڵ به‌ شیوه‌یه‌کی ره‌سمی که‌لکیان لێ وه‌رده‌گرت.

لوری باکووری رۆژئاوا، له‌ رواله‌تی فیزیکیدا زیاتر ناساییه‌ن. دۆستیکی ئیترانی من جارێکیان لورستانی به‌ «مه‌عه‌نی ریش» واته‌ کانگای ردین دانا و له‌ راستیشدا، ئه‌وه‌ یه‌که‌مه‌ هه‌ستیکه‌ لوران [له‌ بینه‌ری لاوه‌کیدا] به‌دی ده‌هین. ئەم هه‌سته، به‌ هۆی کورته‌بالاییانه‌وه ده‌سه‌لمیت (بروانه‌ ره‌سمی ژماره‌ ۲ و خسته‌ی ژماره‌ ۴ ئ) [ده‌قی ئینگلیزی]. روخساریان گه‌لیک وه‌حشی و لاوازه و له‌ بزنی ده‌چیت [!] جیاواز له‌ مه‌سه‌له‌ی که‌م بوونی خواره‌مه‌نی، لور به‌ هۆی خواردنی ئاردیکه‌وه که‌ له‌ به‌روو کتیوله‌ دروست ده‌کریته، «سوء تغذیه» یه‌کی کۆنیان له‌گه‌له‌.

هه‌رچۆنیک بیت، شتیکی کۆن و سه‌مه‌ره سه‌بارته به‌ لور هه‌یه که‌ ده‌لێ سه‌ره‌رای زاراوه ئیترانییه‌که‌یان، سه‌ر به‌ چه‌شنه ره‌گه‌زیکه‌ سه‌مه‌ره‌ی مه‌له‌نده‌که‌ن. «ره‌شه‌اله‌کانیان» له‌ ره‌سمی ژماره‌ ۳ ئ [ی ده‌قی ئینگلیزی] دا نیشان دراوه.

ب. کورد

دانیشتوانی کورد، یه‌که‌م جار له‌ ئیتراندا به‌ مه‌زننه له‌ باشووری هیلێکدا دۆزراوه‌ته‌وه که‌ هاوته‌ریب له‌گه‌ل کرماشان و به‌ پشتینیکی پان به‌ره‌و باشووری گۆلی ورمی کشاوه و له‌وتیه به‌ پشتینیکی باریکتر تا چپای ئارات هاتوه. به‌لام کورد هه‌روه‌ها عونسوریکی گرنج له‌ ناو ده‌وله‌تانی دراوسیدا پیک دین.

له‌ عیقادا، کورد هه‌موو به‌شی شاخایی و لاته‌که‌یان داگرتوه و له‌ باکووری سووریاوه تا نزیک «میدیترا» (ده‌ریای سپی) رۆشستون. له‌ تورکیا ژماره‌یه‌کی زۆری کورد له‌ نزیک گۆلی وان ژیاون و به‌ره‌و رۆژئاوا، هه‌تا ئه‌نقه‌ره کشاون. به‌لام دوا‌ی کوشتاری ئه‌رمه‌نیه‌کان له‌ ماوه‌ی شه‌ری ۱۸-۱۹ دا، هه‌ل و مه‌رجه‌که‌ تاریکتر بوه. دوا‌ی سالی ۱۹۱۹ که «قارص» درا به‌ تورکیا، کوردیکی که‌م له‌ ناوچه‌کانی ئه‌وروپی قه‌وازا، مانه‌وه.

به‌م شیوه‌یه، کورد نوینه‌رایه‌تی کۆمه‌لیکی گرنج له‌ دانیشتوانی یه‌کگرتوی هاوچه‌شن ده‌کات، که‌ هیشتا چاوه‌روانی هه‌ندی دامه‌زراوی زیترن.

کوردی، زمانیکی ئیترانییه و به‌ بێ هیچ گومانیک تاراوه‌یه‌کی سه‌رنج راکیش له‌ فارسی جیاوازه. وشه‌ی گشتی هیندو ئه‌وروپی بۆ «دل» له‌ کوردیدا «زرد»^{۳۹} و له‌ فارسیدا «دل» ه. «ناو» له‌ کوردیدا «نیو» و له‌ فارسیدا «نام» ه. ئه‌ده‌بیاتیکی یه‌کگرتوی سه‌ره‌کی^{۴۰} له‌ کوردیدا نییه و که‌م و زۆر هه‌مو هۆزیک زاراوه‌ی خۆی هه‌یه، گه‌رچی بناغه‌یه‌کی کاراکتریستیکی کوردی له‌ هه‌ماندا به‌رچاو ده‌که‌وی. ئەم به‌رچاوکه‌وتنه‌ خۆی گه‌لیک سه‌رنج راکیشه، ئه‌ویش له‌ روانگه‌ی به‌ربلاوی زۆری هۆزه کورده‌که‌نه‌وه.

من له‌و باوه‌رده‌ام ئەم مه‌سه‌له‌یه نیشانده‌ری ئه‌وه‌یه که‌ له‌ کۆندا زمانیکی بناغه‌یی به‌هیزیان هه‌بوه و هه‌موو شیوه زمانه‌کان له‌و بناغه‌یه‌وه سه‌ریان هه‌لداوه، گه‌رچی شوین هه‌لگرتنی ناوچه‌بیش هه‌ر هه‌بوه.

وه‌ک من ده‌بینم تاچه‌ ریگا بۆ ده‌رپینی ئەم یه‌که‌بونه، په‌سه‌ندی ئه‌و گریمان ده‌بیت که‌ زمانی کوری له‌ زمانی زوی میدی که‌وتۆته‌وه. کاتی میدیه‌کان ئیمپراتۆریه‌تی ئاشوریان له‌ ناو برد، ده‌بێ زۆریک له‌ هۆزه‌کانیان به‌ره‌و ناوچه‌ بۆشاییه‌کانی [نیوان هه‌ردوو ئیمپراتۆریه‌ت] کۆچیان کردیته‌. له‌ گه‌ل په‌ره‌سه‌ندنی ده‌سه‌لاتی میدیا به‌ره‌و

«لیدیا»^{۴۱}، هۆزه میدییه‌کان (که ئیتر «کورد» نۆینه‌رایه‌تی ده‌کردن)، ده‌بی تا قوولاییه‌کانی ئاسیای بچووک نفوزیان کردییت.

به‌لام ناکرئ ئیمه جارێکی دیکه‌ش مه‌ترسی سه‌رلئ شیواویی له‌مه‌ر تیکه‌ل کردنی زمان و ره‌گه‌ز له‌ بیره‌که‌ین. کورد له‌ باری شیوه [ی روخسار] هوه، ته‌نانه‌ت له‌ناو تاقه‌به‌ک هۆزیشدا، لیک جیاوازن. یه‌کی له‌ ره‌سه‌کانی من (ژماره ۴ ب [ده‌قی ئینگلیزی]) سه‌ره‌ک هۆزێکی کورد نیشان ده‌دات (جه‌عفه‌ر ئاغای شکاک)، که من له «ته‌وریز» هوه ده‌مناسی و له‌ سالی ۱۹۰۴ به‌ ده‌ستی حاکم [ی نازه‌ربایجان] کوژرا. شیوه‌ی هیلکه‌یی ده‌م و چاوی، لووتی شووشی مام ناوئجی و رواله‌تی به‌هیز و تاقه‌تی، هه‌موو وا هه‌یه کاراکته‌ری بنه‌ره‌تی مرۆقی کورد بنوین. به‌لام رواله‌تی زۆریه‌ری کوردان، شوینی نفووزی به‌هیزی دراوسێ عه‌ره‌ب، تورک، ئه‌رمه‌نی و سوریا‌یه‌کان نیشان ده‌ده‌ن.

من، له‌م دوایانه‌دا، گه‌یشتوومه‌ته‌ ئه‌و ئاکامه‌ی که مغول له‌ ماوه‌ی ده‌سه‌لات سه‌ندنیا‌ندا له‌ رۆژئاوای سه‌ده‌ی سێزده‌هه‌م و چوارده‌هه‌م، ده‌بی سه‌رۆکایه‌تی ژماره‌یه‌ک له‌ تیره‌ کورده‌کانیان گرتیته‌ ده‌ست خۆیان. یه‌کی له‌ هۆزه‌ گه‌وره‌کانی باشووری گۆلی ورمی ناوی «موکری» یه‌ که ناویکی ناسراوی هۆزایه‌تییه‌ له‌ رۆژه‌لاتی دوور.

له‌ به‌راوردی مه‌نتیقی ژن خواستنی کورداندا، هه‌له‌یه‌ ئه‌گه‌ر بیره‌ له‌ ژن هه‌لگرتنی به‌زه‌برو زۆر نه‌کریته‌وه. لاوی کورد، ئه‌غله‌ب می‌شکێکی پر له‌ ئه‌وینیان هه‌یه. نزیکه‌ی ۵۰ یا ۶۰ سال پیش ئیستا کۆنسولی به‌ریتانیا له «ته‌وریز» له‌ هه‌ولدان بۆ گه‌راندنه‌وه‌ی کچی که‌سیکی «ته‌به‌عه» ی به‌ریتانیا (خه‌لکی ئه‌روپای ناوه‌ندی) بۆ ولاته‌که‌ی خۆی، تووشی ته‌نگ و چه‌له‌مه‌ هاتبوو. کچه‌که‌ به‌ بارمه‌ته‌ گیرابوو، به‌لام نه‌بده‌ویست دزه‌که‌ی خۆی به‌جی به‌یلتی^{۴۲}.

ئهم نمونانه له‌ کوردستان، که ژن شوینیکی سه‌ره‌خۆیان هه‌یه، زۆر هه‌لده‌که‌ون. [می‌جهر] «ئی. بی. سۆن» که بۆ ماوه‌یه‌کی سه‌رنج راکیش به‌ نه‌ناسراویی له‌ناو کوردانی باشووردا ماوه‌ته‌وه، باسی ئه‌وه ده‌کات که ژنان له‌نیو ره‌شماله‌کانیا‌ندا، به‌ چ شانازه‌یه‌کی بی وینه‌وه‌ پێشوازی له‌ میوان ده‌که‌ن. زۆر جار هه‌لکه‌وتوه‌ ژنی کورد کاروباری تیره و کۆمه‌لگای خۆی سه‌رکوتوانه‌ به‌رپوه‌ برده‌وه.

له‌ سالی ۱۹۱۳، من خۆم چاوم به‌ یه‌کی له‌ و ژنه‌ سه‌رنج راکیشانه‌ که‌وت. له

ناوچه‌ی هه‌له‌بجه (که ئه‌وه‌ده‌م هی تورکیا بوو و ئیستا له‌ عێراقدا‌یه)، «عاده‌ خانم» که ئینگلیزه‌کان به «لیدی عادل»^{۴۳} ناویان ده‌برد، له‌ ماوه‌ی شه‌ری ۱۸-۱۹۱۴ دا سه‌رنجی خه‌لکی به‌ره‌و خۆی راکیشا - ئه‌و کاته‌ی وا ژماره‌یه‌کی زۆر له‌ ئه‌فسه‌ره‌ به‌ریتانیا‌یه‌کانی له‌ مردن رزگار کرد و بۆ ئه‌و شاکاره‌ی کردی، له‌ لایه‌ن قوماندانی ئینگلیزه‌وه‌ نازناوی «به‌هادور خان» پێ به‌خشا. (بروانه‌ ره‌سمی ژماره ۵ ئ، [ده‌قی ئینگلیزی]).

جل و به‌رگی کوردی له‌ ناوچه‌ی سلیمانی و گۆلی ورمیدا، له‌ باری شیوه‌وه، زۆر ره‌سه‌نه. سه‌ره‌پچه‌کانیان بریتیه‌ له‌ کلاویکی قوت که ده‌سه‌یه‌کی هاریشمی پان و پۆری به‌ ده‌وره‌وه‌ پێچراوه‌ و له‌ناستی سه‌رچاودا، ریشوولی پێدا شوور بۆته‌وه. هاوینان، پیاوه‌کانیان شه‌لوارێکی فشی پارچه‌یی سپی به‌ قۆلی یه‌کجار درێژه‌وه‌ [سۆرانی] له‌ به‌رده‌که‌ن که ده‌گاته سه‌ره‌زی. له‌ کاتی شه‌ر و گه‌ردا، هه‌ردوکی سۆرانییه‌کان له‌ پشت خۆیان پێکه‌وه‌ گرئ ده‌ده‌ن بۆ ئه‌وه‌ی ده‌ستیان سه‌ره‌ستی جم و جۆلی هه‌بیته‌. له‌ سه‌ر کراسه‌کانیا‌نه‌وه، چاکه‌تیکی قوول و سه‌لته‌به‌ک له‌ به‌ر ده‌که‌ن که پشتینیکی پان ده‌وری داوه‌ و درێژایی ئه‌م پشتینه‌، هه‌ندی جار ده‌گاته ۱۵ تا ۲۰ یارد گرتیه‌کی زۆریشی له‌ پێشه‌وه‌ لی ده‌درئ.

هۆزه‌کانی دییه‌کی رۆژئاوای ورمی (که ره‌سمی ژنه‌کانیان له‌ ژماره ۵ ب دا، نیشان دراوه)، [ده‌قی ئینگلیزی] چاکه‌تی گه‌لیک درێژتر به‌ نه‌خشی ئیترانیه‌وه‌ له‌ به‌رده‌کن و بۆ کاتی سواری، پۆتینی درێژ هه‌لده‌کیشن. ئه‌وانه‌ی تریش هه‌روه‌ها، چاکه‌تیکی گولدۆزی کراو به‌ سه‌ر کراسه‌کانیا‌ندا به‌رده‌ده‌نه‌وه، که به‌شی پێشه‌وه‌ی ئاواله‌یه.

له‌ تورکیادا، کورد لاسایی دابی له‌ به‌رکردنی جل و به‌رگ به‌ شیوه‌ی عه‌سکه‌ری ده‌کاته‌وه و زیاتر به‌رگی وا ده‌که‌نه‌ به‌ریان که ره‌نگه‌که‌ی، شتیکه‌ له‌ نیوان سه‌وزی کال و زه‌رددا. پێویسته‌ له‌م حاله‌ته‌دا بلتین مخابن له‌ژیر زه‌ختی حکومه‌ته‌دا جل و به‌رگی رازاوه‌ی هۆزایه‌تی خه‌ریکی له‌ناوچوونه‌ و جل و به‌رگی بی رۆحی نیوه‌ ئه‌وروویی جیگای گرتۆته‌وه.

به‌م پێیه، کورد، چ له‌ باری شیوه‌ و چ له‌ لایه‌نی جل و به‌رگه‌وه، نیشانه‌ی شوین هه‌لگرتنی زۆر له‌ خۆیان نیشان ده‌ده‌ن. فاکته‌ری یه‌کگرتووییان بریتیه‌ له‌ جل و به‌رگیکی نیوه‌ ده‌وارنشینانه‌ی گشتی و زمانیک، که له‌ هۆزیکه‌وه‌ بۆ هۆزیکتر جیاوازی هه‌یه به‌لام هه‌ردوو لا، له‌ به‌کتر تێده‌گه‌ن.

پ. گۆران

گۆران (گوران) نمونە بەیەکی باشە بۆ زانیاری لیکۆلینەوهی میترووی و زمانەوانی - پیش ئەوهی بربار بدری کام هۆز له کامه گروپ [ی نهژادی] یه. له سه دهی چواردههم [ی زاینی] به دوایه، نووسه ره موسولمانه کان گۆرانیان به کورداناوه. لیره شدا، ئۆسکارمان ده ری خسته زاراوهی گۆرانی (گورانی) روخساری بنه مایی کوردیی که متر تیدایه و به پیچه وانه، شتیکی وه گریراوه له زاراوه ناوه ندییه کانی ئیران (بۆ نمونه ئەوانه ی وا په یوه ندیان به ئوستانی «فارس» به نییه).

تاقمی سه ره کی گۆرانه کان راست که وتونه ته باکووری ریگای ئەسلێ زاگرۆس، که ریگه ی میترووی به غدا بۆ کرمانشان به ویدا راده بری. به لام ژماره به کی زۆری گوندی تاک و ته را، که وتونه ته شانێ رۆژه لاتێ ئەم زیده سه ره کیسه ی گۆرانه وه که [خه لکه که ی] ئیستاش به هه مان زمان قسه ده که ن.

له ناوچه ی به رینی پارێزراوی هه ورامانه وه به ره و باکوور، به زاراوه به کی هاویله (in the same class) قسه ده کری [هه ورامی] و جگه له وه، گروپی گه وه ی زازا، که خاکی نیوان دیاره کر و ئەرزو میان داگرتوه، هه موویان زمانیکی نزیک به گۆرانی به کار ده هیتن.

له ماوه ی شه ری کریمه [قرم] دا، رووسه کان کوردیکی زۆریان ده ست به سه رکرد و له «سمۆلینسک»^{۴۴} رایان گرتن، له وێ، «دکتور پ. لیخ»^{۴۵} به نوینه رایه تی تیمی «ئاکادیمی زانستی رووسی»^{۴۶} سه ری لیدان. ئەم پسپۆره ده ست به جێ به جیاواز بوونی زانستیانه ی زمانێ کوردیی ئەسلێ و زازایی زانی، به لام ته نیا له سه رده می ئیمه دایه که په یوه ندیی ناوخوا یی نیوان ئەم زاراوه «نا - کوردی» به په خش و بلاوانه به شپوه به کی ریگ و پیک که وتۆته بهر توێشینه وه.

هۆزی گۆران، گه لیک سه رنج راکیشن، چیرۆکه شیعر و شیعی غه رامی تایبه ت و هه روه ها ئاییکی سه مه ره ی خو بان هه یه که من ژماره به کی به رچاوی به لگه نامه م سه باره ت [به و ئایینه]، له چاپ داوه^{۴۷}. ئەم ئایینه، لق و پۆییکی زۆری له ناو خه لکی «نا - گۆرانی» ئیران و ولاته دراوسیکاندا لی بۆته وه.

زاراوه ی گۆرانی، ته نانه ت وه ک زمانێ دیوه خان، له لایه ن زنجیره به کی بچووک له کوردستانی ئیران [ئه رده لان؟] هه که لکی لی وه گریراوه. له کۆتاییدا ده بی بلیم، گۆران

و هۆزه هاوینه چه که کانی ئەوان به گشتی باخه وانیکی شاره زا و وه رزیریکی لیزانن - فا کته ریگ که ناماژه به نه ریگی فه ره نه گی کۆن ده کات. هه ورامان - به هۆی ستانداردیکی به رز له چۆنه تی ئاودیری کردنی ته ختایی داوینی گرد و چیاکانه وه شوینیکی زیاتری له سه ر من دانا. کاتی ئەم کاره کاراکتریستیکانه ده خرینه پال یه ک، گۆرانی و هه ورامیبه کان ده که ن به تاقمیکی تایبه تی ئیرانی.

من بۆ ماوه ی سالانی زۆر، هۆگری گۆران و ئایینه که بیان بووم. له سالی ۱۹۱۴ دا ده رفه تم بۆ ره خسا، چاوم به زیدی رازاوه و په ره سه تگی گۆرانه کان بکه وێ که له ناوه راستی دارستانی سه وز و چۆمی به قه لبه ز و تاویره به ردی زل له ناو گه لیسه دووره ده سه ته کانی زاگرۆسدا شاراونه ته وه.

هه ر له م دواییانه شدا بوو، جاریکی دیکه هه ولم دا، به سه ر ماتریاله سه رچاوه یبه کان [ی خۆم] دا بچمه وه. بۆ ئەوه ی بنه چه کی گۆرانه کان بدۆزمه وه. بیچمی کۆنی ناوه که بیان واته «جاباریقه»^{۴۸} م له نووسراوه ی سه ده ی نۆه می جوغرافیا نووسیکی عه ره بدا دۆزیبه وه.

تۆپۆنیکی ناوچه ی کرمانشان، جی پیسه کی زۆری ناوی ئەم هۆزه نیشان ده دات، که وا ده رده که وێ پالپشتی زنجیره ی هه ره گرنگی حاکمانی ناوچه یی واته «حه سه نه یه»^{۴۹} (له سه ده ی ده هه م و یازده هه م) بیته.

من ته نانه ت، شوینی گۆرانم بردۆته وه سه ره به شی ناوه ندیتری ئیران و زه مینه به کی زۆریشم بۆ باوه رپه که م هه یه که هۆزه که له ریگایه کی گه لیک دوورتر و له ناوچه ی زه ربای قه زوینه وه هاتوون که سه رچاوه یه کی مه زن و شوینی سه رتایی کۆجاریکی زۆره.

له روانگی کۆمه لناسیه وه، سه رنج راکیش ئەوه یه هۆزی ئەمرۆی گۆران له گه لیک تیره پیک هاتوه، که هه ندیکیان له گۆرانی بنه رته ی و ئەوانی دیکه یان سووک و سانا له کورد پیک هاتوون. سه رسورپه تهرتر له وه ش ئەو راستییبه یه که کوردی ناو فیدراسیونی گۆران سوننه ن و ئایینی به ره مزو رازی هاویری گۆرانیه کانیا ن [ئه هلی هه ق] ده بی بۆ ئەوان «بیدعت» یکی بی خه وش بنویتی. سه ره پای ئەوه ش، هاویرییا ن له گه ل یه کتردا گه لیک خۆشه.

ئەو مه سه له یه، جاریکیتر نیشان ده دات که شتوازی گشتی ژبان و ویچوو بوونی به روا له تی داب و نه ریگی هۆزیکێ ئەسلێ به لق و پۆیبه وه، زامنی یه که بوونی بنه رته تی هه ر دوو لایه نیان ناکات.

٦. ناکام

من، له م وتارهدا، هه ندى بۆچوونم له مه ر دانىشتوانى جوړ به جوړ و سه رنج راكيشى روژتاوى ئيران خسته بهرچاو. گه لىك سالى دىكه ي پى دهوى تا ئه و مه سه لانه ي وا له په يوه ندى باسه كه دا هه ن، به رىك و پىكى وه لام بدرينه وه. من خوشحال ده بم نه گه ر ئه و دلۆپه ي من له زه رباى لىكو لپينه وه كه انى داها توودا، ون نه بىت.

له گه ل ئامازه كردنم به ده ست پىشخه رى «نه نستىتوى پادشاهى مرؤف ناسى»^{٥٠}، پىم خوشه چۆنيه تى ئوسلووبه كانى خو م دوپات بكه مه وه. من ده مه وى ده ست بنىمه سه ر ئه و خاله ي كه مرؤف ناسى فىزىكى^{٥١} و ره گه زناسى^{٥٢}، پىويسته له په يوه ندى به كانى هه ره نىكى زمانه وانى و مىژوو دا به ره و پىش بچىن به تابه ت كاتى كه ئىمه له سه ر خاكىك هه نگا و هه لده هىننه وه كه پاراوى بىره وه رى مىژووبىه، وه ك له ئىرانى به رىزىشدا هه روايه.

وه ك هه ندى دۆستانى ئىرانىم به هاتنى خو يان شانازىيان به لىدوانه كه ي ئه مرؤم داوه، پىم خوشه به لىپراووبىه وه بلتىم پى داگرتن له سه ر هه مه چه شنى گه لانى ئىران، به هىچ شىوه يه ك واتاى ئه وه ي نىبه مه سه له ي كو نى به كيه تى له مىژىنه ي ولاته كه يان بچىته ژىر پرسىاره وه، ئه وه نه بىت كه هه ول ده درى جوانى و ئامىته بى و هاوړه نكى، وه ك ره نكى مافووره به كى برىقه دار به رىته بهرچاو^{٥٣}.

رىفرىنسه كان

Minorsky, V. 1921: "Notes Sur la Secte des Ahlé-Hagg", Revue du monde Musul.

Minorsky, V., 1927: "Kurds", Enscycl. Islam

Minorsky, V. 1928: "Lur", "Lur - i Buzurg" and "Lur-i Kuchik, En-cycl. Islam.

Minorsky, V., 1931a: "The Luristan Bronzes", Appolo Feb., pp. 141-2 (Addressed at the Congress of Persian Art, 5 Jan. 1931).

Minorsky, V., 1931b: " Les Tsiganes Lüli et les lurs persans, Jour., As., Apr., pp 281-305.

Minorsky, V., 1932: La domination des Dailamites, Paris

Minorsky, V., 1934: "Ahli- Hakk", Encycl. Islam, Suppl.

Minorsky, V., 1940 "Les origines des Kurdes", Travaux, du XXe congrès des orientalistes, Brussels (1938), pp. 143-152.

Minorsky, V., 1943: "The Curan", Bull. School Orient. Afr. Studies, Vol, XI, No. 1, pp. 75 - 103.

شه رى وىنه كان

يادداشت: ئه و وىنانه ي وا له گه ل ئه م وتارهدا ها توون هه مووىان وىنه گرانى ناوچه كه (و له ناوىاندا A. Sevrugin) له ده وروبه رى سالى ١٩٠٥ دا، كىشاوىانن (مه گه ر ناوى كه سىكى دىكه ده ست نىشان كرا بىت).

* ره سمى ٣: ئه (ره شمال (كوړه نك) له لوړستانى باكور.

ب) والى پشتكوڅه (به چاكه تى چوارخانه وه)، له گه ل برا و پىاوه كانى، ده وروبه رى سالى ١٩٠٠.

* ره سمى ٤: ئه (شازاده ي شه ركه ر، «سالارالدوله» (به چاكه تى سپىه وه)، له گه ل سى

پهراویزه‌کانی هۆزه‌کانی رۆژئاوای ئێران

* وتارده‌که، له‌م سه‌رچاوه‌یه‌وه وه‌رگه‌یراوه:

Professor V. Minorsky, The Tribes of Western Iran, Journal of the Royal Anthropological Institute, Vol. 75, Parts 1-2, 1945, Pages 73 -80.

1. Medians (Mada)
2. Persians (Parsua)
3. Susa (Shushan)
4. Book of Esther
5. Kassites (Kashshu)
6. Hittite

۷. پروانه: مینۆرسکی (به‌شی ئ، سالی ۱۹۳۱)، دوای لاپه‌ره ۱۴۱ و هه‌روه‌ها (به‌شی ب، هه‌مان سال، ل ۹۳).

8. Parsa
9. Mada
10. Seleucia
11. Ctesiphon
12. Ptolemy
13. Norseman

۱۴. پروانه: مینۆرسکی، سالی ۱۹۳۲

۱۵. Toponymy = زانستی ناسینه‌وه‌ی شوینه‌واره کۆنه‌کان له‌ ریگه‌ی ناوه‌که‌یانه‌وه، وجه‌تسمیه.

۱۶. مه‌رکه‌زی ناوچه‌ی سه‌لماس، پیتی ده‌گوترا «دیلمان» (واته: ده‌یله‌مان).

17. Khuzi

۱۸. ناوی «خوز» (که له ناوی «خوزستان» و «ئه‌هواز» دا پارێزراره)، په‌یوه‌ندییه‌کی له‌گه‌ڵ یه‌کی له‌ گهلانی عیلامدا هه‌یه، که یۆنانیه‌کان به «ئوریۆی» (Urioi) ناویان بردوه.

سه‌ره‌ک هۆزی تیره‌ی سه‌گه‌وند و دیره‌که‌وند (لورستان، ده‌وره‌یه‌ری سالی ۱۹۰۷).
(ب) جه‌عفه‌رئاغای شکاک له‌ گه‌ڵ سمکۆی برای (سه‌ره‌ک هۆزی کورد) و میوانه‌کانیان له‌ تورکیاوه و هه‌روه‌ها ده‌ست و پتیه‌نده‌کانیان (ده‌وره‌یه‌ری سالی ۱۹۰۳).
* ره‌سمی ۵: ئ) عادلە خانم، له‌گه‌ڵ کور و زاواکه‌ی (هه‌له‌بجه، ۱۹۱۴، ره‌سمه‌که خاتوو «ت. مینۆرسکی» هه‌لیگرتوه).

(ب) ژنانی کورد له‌گه‌ڵ خزمه‌ت کاره‌کانیاندا (ورمی).

[به‌داخه‌وه که‌بفیه‌تی وینه‌کان ئه‌وه‌نده باش نه‌بوو جارێکی دیکه له‌گه‌ڵ ته‌رجه‌مه‌ی کوردیدا چاپ بکرتنه‌وه. من ئه‌م شی کردنه‌وه‌وانه‌ی مینۆرسکیم ته‌نیا بۆ ریفرتنسی خۆتیه‌ر لێره‌دا هه‌تانه‌وه. وه‌رگه‌یرا.]

- 43. Lady Adela
- 44. Smolensk
- 45. Dr. P. Lerch
- 46. Russian Academy of Science

۴۷. مینۆرسکی، نووسراوه‌کانی سالی ۱۹۲۱

- 48. J b riqā
- 49. Hasan waihids
- 50. Royal Anthropology Institute
- 51. Physical Anthropology
- 52. Ethnology

۵۳. [مینۆرسکی ئەم وتارە ی لە تاران و لەسەر دەمی حوکمی رەزاشای پەهلەویدا خۆتێندۆتەو و ئەم قسە یە لە راستیدا رەخنە یەکی نەرم و نیانە لە سیاسەتی «مرکزیت» ی رەزاشا، کە بە ناوی ئەو دەوێ دەبیست گەلانی جیاوازی ئێران لە نیو فارسدا بتوێنیتەو. وەرگیرا.

- 19. Persarmenia
- 20. Thrace
- 21. Phrigia
- 22. Syrians
- 23. Assyrians
- 24. Aramic
- 25. Semetic
- 26. Nomads
- 27. Kurds of S ristan
- 28. O. Mann
- 29. Persians
- 30. Aryan
- 31. Persis

۳۲. Shemiran [گوندیک بە ناوی "شەمیران"، لە هەورامانیش هەیه. وەرگیرا.]

- 33. Achaemenids
- 34. Celtic
- 35. Sh I

۳۶. Aghachari [مینۆرسکی، لە وتاری "ناوی مغولی شوین... «دا، ئەم وشە یە بە شێوی "ئاغاج - ئەری» دەخوێنیتەو. پروانە وتارە کە، هەر لەم کتێبەدا. وەرگیرا.]

- 37. Lesser Lur
- 38. Grass, made by M. Cooper
- 39. Zird
- 40. Koine
- 41. Lydia

۴۲. واهیه مینۆرسکی ناماژە بە داستانیک بکات کە لە "موکریان" بە "رووداوی کچە ئەرمەنی" ناوی دەبن.

۱- لیکۆلینهوهی گشتی له «تۆپۆنیمی» ئێران:

ئهم وتاره، كه نزيك به بيست سال له مه و پيش نووسيموه، دوو نامانجى سه ره كى له بهرچاوه: يه كه م، پيداگرتن له سه ر گرنگيتى توپۆنینهوهی سيستماتيک له «تۆپۆنیمی» ئێران و دووه م: بۆ نمونه، لیکۆلینهوه له ناوه مه غۆلییه كان له لای هه ره باشووری ئوستانی نازه ربايجانى ئێراندا.

به شى زۆرى ئه و شتانه ی و ا له پيشنوسه سه ره تاييه كه مدا گوتبوم، به ده رچوونى زنجيره يه ك كتيبي باش له سالانى ۳۲ - ۱۳۲۸ (۵۳ - ۱۹۴۹) دا، درېزه ي پيدرا. كتيبه كه، به نيوى «فه رهنگى جوغرافيايى ئێران» له لايه ن «بنكه ی نه خسه كيشانى ئه رته شى ئێران» هوه بلا و كرايه وه^۵. پينكه اتنى ئه م زنجيره يه، له ژور هه موو شتيكه وه به هوى هه ولى رۆشنبيرا نه ی سه رۆكى پيشووى بنكه - «ژه نه رال حوسبنعه لى رزم ئارا» (براى سه ره ك وه زيرى كوژراو) - هاته ئه نجام.

ده به رگى ئه م زنجيره يه، به پيى ناوى ئه و ۱۰ ئوستانه ديارى كراون كه ته نزيما تى حكومه تى ئێرانى ئه م رۆيان به سه ردا دابه شكراوه و بري تين له: (۱) مه ركه ز (۲) مه ركه زى رۆژئاوا (۳) ناوچه كانى خه زه ر (۴) نازه ربايجان (۵) كوردستان (۶) خوزستان (۷) فارس (۸) كرمان - موكران (۹) خۆراسان (۱۰) ئيسفه هان^۶.

به سه ربه كه وه، ئه و زنجيره كتيبه له چوار هه زار لاپه ردى چواربه كى پينكه اتوه و هه ر به رگي كى بري تيبه له باسى به شه كانى «شه هه رستان» (گه وه ترين به شى ئيدارى له شاره سه ره كييه كاندا). «به خش» (ناوه ندى بچو و كتر) و «ديه سستان» (مه كو ی چه ند ئا وايى).

ناوه كان به ئه لف و بيى فارسى نووسراون و هه روه ها شيوه ی لاتينه كه شيان كه و توته به رده ست^۷. كورته باسيكيش له مه ر شوپنايه تى جوغرافيايى و ئيدارى، ژماره ی خه لك و زمان و هه روه ها ئيش و كارى دانيشتوانيان نووسراوه. ئه م ناوانه خراونه ته نيوى نه خسه يه كه وه و گه رچى يه كجار بچو و ك كراوه ته وه، به لام زۆرىش بى رى و جى نييه.

به داخه وه هيچ پيرستتيك بۆ ئه و ناوانه پينك نه هاتوه^۸ كه له ژيتر زه ختى حوكمى په هله وى دا، تووشى گۆران هاتوون. گه رچى لیکۆلینهوه مه ميژووييه كان هه ندپك جار

ناوى مغولى شوپن* له كوردستانى موكران

(۱) لیکۆلینهوهی گشتی له «تۆپۆنیمی»^۲ ئێران

(۲) جوغرافيايى كوردستانى موكرى

(۳) چاره نووسى ميژوويى كوردستانى موكرى

(۴) عونسورى^۳ مه غۆلى له ناوى شوپنه كاندا:

ئا) رووبار

ب) كيو و بستوو

پ) ناوچه و گوند

ت) هۆز

پاشكۆى (۱) ليسته ی زيادكراوى ناوى مه غۆلى شوپنه كان

پاشكۆى (۲) توپزه كوئتره كان له تۆپۆنیمی ناوچه كه: «پارسوا» و «ده رياوسا»

شیوان، بهلام هەرچۆنیک بێ، ئەوەندەى که ئەو هەموو وشەیه بۆ بەکەمجار خراونەتە بەردەست، خۆى کارىکى گرینگە.

من به هه‌والى «کاتالۆگ» یکیشم زانیوه که هه‌مان بنکه له‌مه‌ر شوپنه جو‌غرافيايیه‌کانى ئێران، وهک چیا و رووبار... پێکى هه‌ناوه و هه‌یچ پێوېستيش ناکات ده‌باره‌ى پێداويستى ئەو چه‌شنه بلاوکراوانه بۆ پېسپۆران شتێک بگوترێ، به‌تايه‌ت ئەگەر نه‌خشه و ته‌رحى رۆشنيشيان له‌گه‌ڵ به‌خه‌ی.

ته‌نيا له‌ سه‌رده‌مى ئێستا دايه که توپۆزێنه‌وه‌یه‌کى سيستمياتیکى ناوى ئێرانى شوپنه‌کان، به‌سه‌نگ و ته‌رازووى ليکۆلێنه‌وه‌ى رۆژئاوايى، هاتۆته گونجان؛ ئەو شوپنه‌ى که نووسراوه ميژووييه‌کان ناوبرده‌يان کردوون، هاسانتر ده‌ناسرێنه‌وه و زانستى «به‌راوردی زمانه‌وانى» به‌هۆى بېجى کۆنى [ئه‌وناوانه‌ى] که به‌سه‌ر زمانى رۆژانه‌ى خه‌لکه‌وه پارێزراون ياخود له‌ژێر شوپن تێکرانى فاکتوره ميژووييه‌کاندا تووشى گۆرانکارى هاتوون، خه‌نى و ده‌وله‌مه‌ند ده‌بێ.

هه‌روه‌ها زاناياى «مرۆفناسى» ش ده‌توانن شوپنى دانېشتوانى كۆن هه‌لبگرن و ئەو «كارتى قيزيت» انه‌ى^۹ و له‌ كوچ يان هروژم و هه‌پشه‌كانيان به‌جى ماون، بخه‌نه به‌ر ئەزموون.

به‌په‌چه‌وانه‌ى توپۆزێنه‌وه له‌ ناوى كه‌سايه‌تبه‌ ئېرانيه‌يه‌كان - كه ئېمه سه‌رچاوه‌ى وهک «Iranisches Namenbuch, 1895 [= كتيبى ناوى ئېرانى] «يۆستى» مان به‌ده‌سته‌وه‌يه (و ئېستا زۆرېش نايابه)، توپۆزێنه‌وه له‌ توپۆزېمى ئېران به‌ شپوه‌ى سيستمياتيك به‌رپوه نه‌چوه و هه‌یچ توپۆزېنه‌وه‌یه‌کى هه‌مه‌ لايه‌نه‌مان وهک کاره پر ئەرك و زه‌حمه‌ته‌كه‌ى «ج. هۆفمان» له‌مه‌ر شيكرده‌وه‌ى ناوى «ئارامى»ى شوپنه‌كان^{۱۰} يان وهک کاره‌كه‌ى «ه. هوسمان»^{۱۱} به‌ده‌سته‌وه‌ نيه‌يه.

«بيلرېيك»^{۱۲}، «و. بيلك»^{۱۳}، «م. سترېك»^{۱۴}، «تۆرېۆ - ده‌نگين»^{۱۵}، «فۆرېر»^{۱۶}، «ئى. سپايزېر»^{۱۷}، «هېرزيلد»^{۱۸} و ئەوانېتر، توپۆزېمى زۆر كۆنى زنجيره‌ى زاگروسيان له‌ پێوه‌ندى سه‌رچاوه ئاشووريه‌يه‌كاندا خستۆته به‌رليکۆلېنه‌وه.

له‌سه‌رده‌مى پېشوو، کارى ناسينه‌وه‌ى ئەو ناوانه‌ى كه نووسه‌ره كلاسيكه‌كان ئاماژه‌يان پێ کردوون، له‌لايه‌ن ئەو كه‌سانه‌وه به‌رپوه ده‌چوو، كه كتيبه‌كانيان ده‌برده ژێر

چاپ. «و. تۆماسېك»^{۱۹} له‌ توپۆزېنه‌وه بايه‌خداره‌كانى خۆيدا به‌ناوى «گه‌شتى ده‌ريايى نيرك له‌ كه‌نداوى فارس»^{۲۰}، هه‌روه‌ها «شارپه‌گه‌ى خوراسان»^{۲۱} و «جاده‌كانى سه‌حراى ناوه‌ندى»^{۲۲}، نيشان ده‌دات كه ده‌توانرێ له‌گه‌ڵ سه‌رچاوه‌كانى سه‌ده‌گه‌لى له‌ميژين و ناوئجى دا چ بکړی.

له‌شكرکيشانه‌كه‌ى ئەسکه‌نده‌ر، به‌شپوه‌يه‌کى سروشتى، ليدوانى زياترى له‌سه‌رکراوه (دووايه‌ن کار له‌لايه‌ن «و. و. تارن» ده‌ويه)^{۲۳}.

ئېمه بۆ خه‌زېنه‌يه‌کى پر له‌زانياى وهک «ئيرانشه‌هر - كه ليسته‌ى په‌هله‌وى شاره سه‌ره‌کيه‌يه‌كانى ئېران و ژماره‌يه‌ک توپۆزېنه‌وه‌ى ديکه‌يه - ، قه‌رزدارى «ج. مارکوارت»^{۲۴} و بلېمه‌تى و پېسپۆرېيه‌كه‌ى ئەوين. هه‌رچۆنیک بې، هه‌پندېک جه‌ده‌ولى وهک «کاتالۆگى»^{۲۵} ناوى مادى شاره‌كان، نووسراوى «به‌تله‌ميووس»^{۲۵} ئېستاش هه‌ر چاوه‌روانى ليکۆلېنه‌وه‌ى تايه‌تن بۆ درېژده‌ان به‌ ده‌سته‌که‌وته به‌نرخه‌كانى «س. ف. ئاندرېئاس»^{۲۶} له‌ زنجيره‌يه‌کى چل باه‌تيدا كه پيشکه‌شى «ئه‌نسيکلۆپېدياى راسته‌قيه‌ى»ى «پاولى - ويسسۆوا»ى کردوه^{۲۷}.

ئيراناسه‌كان - له «ويندشمان»^{۲۸} و «گه‌يگر»^{۲۹} و «نۆلده‌ک» ده‌وه^{۳۰} بگره تا ده‌گاته شاره‌زاياى ئەم رۆژگاره، وه‌کوو: «ه. و. به‌يلى»^{۳۱} و «و. و. هه‌نينگ»^{۳۲} - ، يارمه‌تبه‌يه‌کى زۆرى ناسينه‌وه و شيكرده‌وه‌ى ناوى شوپنه‌كانيان داوه. پرسيارگه‌لى بناغه‌يى وهک به‌نرته‌ى عونسورى [وشه‌ى] «که‌رته»^{۳۳} له‌لايه‌ن «ئۆ. بلاو»^{۳۴} «ئا. د. مورقان»^{۳۵} و «نۆلده‌ک» وه، له‌ لاپه‌ره‌كانى «zdmg» (سالانى ۱۸۷۷ تا ۱۸۷۹) و له‌ گۆقارى تايه‌ته‌ى: "Zeitschrift für Ortsnamenforschung" دا باس و ليدوانى له‌سه‌رکراوه. له‌کاتېکدا باه‌ته ئېرانيه‌يه‌كان كه‌متر بيريان ليکراوه‌ته‌وه^{۳۶}، له‌م دووايه‌نه‌دا، «و. ئى. يلس»^{۳۷} ئەزمونىکى يه‌کجار به‌ربلاوى زنجيره‌يه‌ک ناوى ئېرانيى شوپنى گرتۆته ئەستۆ و به‌ توپۆزېمى ئېستايانه‌وه‌ى لکاندوون^{۳۸}.

کۆتايى قسه، له‌ناو ئېرانيه‌يه‌كان خۆشياندا، نابى هه‌ولتى «سه‌يد ته‌حمه‌دى كه‌سره‌وى» له‌ بېر بکړی^{۳۹}. ئەو ميژوونووسه مه‌زن و سه‌رنجراکيشه (که له‌سالى ۱۹۴۵ تا ۱۹۴۸)،^{۴۰} به‌هه‌یچ مانايه‌ک زمانه‌وان نه‌بوو به‌لام شتېکى وه‌شاوه‌يه كه هه‌ستى به‌ پېداويستى شيكرده‌وه‌ى ناوه ناوچه‌يه‌يه‌كان به‌تايه‌ت هى زېدى خۆى نازه‌ربايجانى ده‌کرد.

به سه ربه كه وه، ئاكامی توئینه وه كانمان - گهرچی پرژ و بلاوه و هه مه لایه نییبه، به لام هیتشتا ههر جیگه ی سه رنجه. روهی گشتی لیکۆلینه وه كه ش له به نه رتدا له كه له پوهوری نه ده بییه وه تا جوغرافیا بییه کی راسته قینه، هه مووی گرتوته بهر.

ئیسستا، کاتی نه وه هاتوه كه پینگه ی روانینمان بگوئینه وه بۆ لایه نه كه ی تری مه سه له - واته گه نجینه ی نه و ناوانه ی كه تا رۆژگاری ئیمه ماون و له ناویاندا ده بی هه ولی دۆزینه وه ی بنه ما و هه روه ها راسته کردنه وه ی چه وتییه کان به دین.

نه وه ش گرنگه كه توئینه جوهره جوهره کانی توئینی می - وا ره نگدانه وه ی چاره نووسی میژی بی نه م شوین و نه و مه لبه نده ن - شی بکرینه وه.

ئیران پر له لقوئۆی هۆز و عه شیره تی کۆن و نوئ. گهران به دوای ناوی نه و هۆزانه دا، هاوکات له گه ل توئینه وه له زاروه ناوچه بییه کان، و اهه یه بتوانی دابه شکرانی سه رده می پیشوو و ریگه ی کۆچ و راگوئیرانیا مان بۆ روون بکاته وه^{٤١} - وه ک زۆر وا هه یه كه ناوی چیا ی «بالخان»^{٤٢} له نزیک «کراسنۆفۆدسک به ی»^{٤٣} نزیک ده ریاچه ی «خه زه ر»^{٤٤} (پروانه پریسکوس، به شی^{٤١}: به لام)، له لایه ن تورکه «ئو غوز» هکانه وه^{٤٥} هینراییه ته «شبه جه زبه ی بالکان» («هه ئموس» ی کۆن): یان بوونی «ده ماوه ند» یکی دیکه له سه ر سنوره کانی «به لووچستان»، ره نگه به هۆی کۆچی به ره و باشووری نه و به لووچانه وه به یان بکرئ که وا دیاره شوئینه واری زمانی خو یان له ئاوه دانیه کانی ناو سه حرای ناوه ندیی ئیراندا به جی هیتشته^{٤٧}.

٢- جوغرافیا:

وه ک شوئینی نه زمونوکاری خو م، له م وتاره کورته دا هه وزه ی^{٤٨} باشووری «گۆلی ورمی» م هه لئبژاردوه. ناوچه که م سی جار بیییه:

- سالی ١٩٠٥ کاتیک له «مه راغه» وه چووم بۆ چاوپیکه وتنی هه ندیک شوئینی هه وزه ی چۆمی «ته ته هوو»^{٤٩}.

- سالی ١٩١١ کاتیک له گه ل هاوړتی ئینگلیسیم - خودالی خو شبوو «س. ه. شیپلی»^{٥٠} دا مه ئمووریه تی پیراگه یشتنمان بۆ سه ر نه و ناوچانه هه بوو كه نه وده م تورکیا داگیر کردبوون.

- سالی ١٩١٤ و ئیواره ی ده ستپیکرانی شه ری به که می جیهانی که منیش به کی بووم له و چوار نوئنه ره (ئیرانی، تورک، بریتانیایی و روسی) به ی وا بۆ دیاری کردنی سنووری نیوان تورکیا و ئیران ده ست نیشان کرابووین - نه و سنوره ی که وا به شیوه ی گشتی له دوو شه ری جیهانی و زۆر کیشمه کیشی سیاسی تریش، رزگار بوه.

ناوچه ی باشووری گۆلی ورمی له ههر دوو باری جوغرافیا یی و کۆن ناسییه وه^{٥١} به کجار گرنگ و سه رنجرا کیشه^{٥٢}. چوار رووبار له لای باشووریه وه ده رژینه ناو زه ریاچه که وه: به که میان چۆمی گرنگی «جه غه توو» له لای رۆژه لات؛ سه رچاوه ی چۆمه که لای باشوور و نزیک به دالانی «شلیر»^{٥٣} که پیشره وتیکی [خاکی] عیراقی نه مپۆیه له ناو کوردستانی ئیراندا و پیوه ندی نیوان زه وییه نزمه کانی میژۆپۆتامیا (میانداو) و به رزاییه کانی ئیران هه میسه له و شوئینه وه گیراوه.

جه غه توو، چه رخیکی دوور و درێژ به لای رۆژه لاتدا ده دا و له ویه لقیکی گرنگ (که «سارووق» ی ئیسستا بی) پییه وه ده لکی و قه لای کۆنی پارتی^{٥٤} («ته ختی سوله یان» ی ئیسستا) و نه شکه وتی «که ره فتوو» (به به رده نووسیکی یۆنانییه وه) ده که ونه ته نیشتی. له ویه جه غه توو، روو له باکووری رۆژئاوا ده کات ئینجا به ره و ده ریاچه که ده کشی و لای راستی خو ی، شوئینی «گه نزه ک» ی پیته ختی کۆنی ئیرانی به ئاورگه به که وه («له یلان» ی ئیسستا) به جی دیتلی.

له جه رگه ی که وانه که ی «جه غه توو» دا و ههر به ته نیشتی نه ویشه وه، چۆمیکی کورتر به ناوی «ته ته هوو» له ناوچه شاخاوییه کانه وه به ره و رۆژه لاتی شاخی «کورتکه» ی ناوه ندی و لیواری ده ریاچه که دیتته خواری که دور نییه له سه رده میکی دوور یان نزیک [له گه ل جه غه توو] به یه که وه لکابن.

سیه هم و له دوانه که ی دیکه کورتر، چۆمی «سابلاغ»^{٥٥} که «مه باد» ی ئیسستا ناوه پیشه وه که ی خو ی له وه وه وه رگرتوه. چۆمه که، له باکووری رۆژئاوا ی «کورتکه»^{٥٦} وه دیتته خواری و به ریگای دۆلیکی به رته نگی نیوان ژووره له به رد داتا شراوه که ی فه قه رقا (ئیندرقاش) و ئاودیرگه ی کۆنی «وسوکه ند» دا^{٥٦} ده گاته ده شتایی «شارویران»^{٥٧}.

چواره م، چۆمی گرنگی «گاده ر» ه که له دراوسییه تی بواری «کیتله شین» (و

بهرده نووسه ناوداره دوو زمانی ئاشووری - ئۆراتۆیی یه که ی، سه رچاوه ده گری و دهشتی به پیستی «شنق» و «سولدوز» ئاودیری ده کا ئینجا ده ژیتسه سووچی باشووری ده ریاچه که وه.

بارودوخه که به هۆی ئه و راستیی وه هه ندیک ئالۆز ده بی که سه رچاوه ی [چۆمی] «که لۆی» یان «زی» که وتۆته نزیک «بواری کیله شین» به لام به پیچه وانه ی ئه ویتتر، به ره و باشوور ده کشی و ئاوی به ری رۆژه لاتی شاخی «قه ندیل» وه کۆ ده کات که ئیستا سنووری نیوان ئیران و عیراقه و ئینجا (به ناوی «زبی بچووک» وه) به دۆلی شکۆداری «ئالان دا» تیده په ری تا له گه ل «دیجله» دا یه ک بگریته وه.

به و پی به، ناوچه ی باسکراو، حه وزه ی ده ریاچه ی ورمی و که نداوی فارس ده گریته وه و راستی شایانی باس له م پیوه ندی یه دا ئه وه یه که سه رچاوه کانی چۆمی گرنگی «زبی بچووک» له جیاتی ئه وه ی که وتبه نه به ری «میزۆپۆتامیا» وه، که وتونه ته پشت زنجیره ی سه ر سنووری «قه ندیل» (له زاگروسی).

له نیوان باکوری بواری «کیله شین» و ریگای باشووری نیو دۆلی «ئالان» دا، زۆر بواری و ریچه کی دیکه (ته نانه ت ریی خوشتربیش) له سه ر سنوور هه ن که نیشاندهری ئه و ده ره تانه ن وا شایه کانی ئاشوور به هۆی ئه وه وه، ناوچه ی ئیستای «موکریان» یان دایه به ر هیرشکاری خۆیان.

دۆلی جه غه توه له هه موو شوینیکی باکوری رۆژه لانداندا ئاواله و ناماده ی نفوز تیکرانه. هه ر به درێژایی ئه و دۆله ش، گه لانی کۆنی وه ک «ماد» و له سه رده میکی زۆر تازه تر دا تورک و مه غۆل توانیوه بانه ریی تیبهرن.

به شپوه یه کی ره سمی، ته ته هوو وه ک سنووری نیوان تورک و کورد^{۵۸} چاوی لیده کری که «کورد» به ژماره یه کی زۆر له به ری رۆژئاوای ئه و دا ده ژین^{۵۹}. به لام ته نانه ت لیره شدا، تۆپۆنیمی ناوچه که - وه ک دواتریش ده بیینین -، مۆرکی نفوز (به تایبه ت ه ی سه رده می مه غۆله کان) ی پیوه دیاره.

۳- چاره نووسه میژووویه کان:

له ریگه ی سه رچاوه ئاشووریه کانه وه، به بوونی ژماره یه ک شازاده نشینی بچووک ده زانین که له به ره به یانی میژوو، له به شی رۆژه لاتی زاگروسیدا ژیاون (خه رخار^{۶۰}، ئیلیپی^{۶۱} و ئه للابریا^{۶۲} ئه مانه، سووک و هاسان ناخرینه ناو نه خشه وه، چونکه ناوه پیش ئاریابه کان له بیروونه ته وه و له سه ر زمانی دانیشتوانی دواتردا تووشی گۆرانکاری هاتوون^{۶۳}.

لای رۆژه لاتی گۆلی ورمی، نیشانه ی بوونی پاشایه تیه کی گرنگتر واته «ماننا» ی لی^{۶۴} یه ^{۶۴}. به رده نووسه زیان پیگه یشتوه که ی شای ئۆراتوو «مینوا» (۷۸۱ - ۸۱۰ پ. ز) له «داشته په» (ته ته هووی خواریو) شوینه واریکی بایه خداره له پینا و روونکردنه وه ی لای که م به شپک له خا که که ی^{۶۵}.

سالنامه ئاشووریه کان له سه ره تاکانی سه ده ی نۆه می پیش زاییندا، ده رکه وتنی یه که م «مه ده» ئیرانییه کان (میدی) و په رسوا (پارسی) یه کانیان ئاسته کردوه^{۶۶}.

ئاشووریه کان و نه ته ویسته باکووریه کانیا واته ئۆراتوو (شاهانی «وان») چه ند جار هیرشیا ن برده سه ر به شی باشووری حه وزه ی زه ریاچه و به خته وه رانه، تۆمارکراوی دوور و درێژی هه شت جار له شکرکیشانی «سارگۆن» ی دووه م (له ۷۱۴ ی پ. ز دا) تا رۆژگاری ئیمه پاریزراوه^{۶۷}.

له سه رده می «خه شایارشا» دا «سه کا» کان هیرشیا ن برده سه ر ماد و بو ماوه ی ۲۸ سال بوونه مه زن و سه رۆکی ئاسیا تا کاتیک که شای ماد ئیمپراتۆریه تی خۆی بووژانده وه (هیرۆدۆت، به رگی یه که م، ل ۶ - ۱۰۵). شوینی ئه وانیش ده توانری له تۆپۆنیمی هه روه ها له ده سته که وته که و ناارییه کانداه لیبگیری.

دۆزرانه وه ی ئه م دوا ییانه ی گه نجینه ی «زیویه»^{۶۸} که تیبیدا جه واهیراتی ئاشووری و سه کایی ئامیتته کراون، ره مزه بو مه نجه لیتی کانازا تواننده وه که بریتی بی له ناوچه ی رۆژه لاتی زنجیره ی زاگروسی ته نانه ت له و سه رده مه کۆنه دا!

له سه رده می ئه سه کهنده ر دا، ناوچه که به شپک بوو له «مادی ئاتروپاتهن» و بناغه دانهره که ی واته جه نه رالی هه خامه نیشی «ئاتروپات» و پاش ئه ویش جیگره کانی، حوکمیان به سه ر دا ده کرد. زاراهه مادییه کان (که وه ک باپیره گه وه ی زمانی کوردی داده نرین)، ده بی له ناوچه که دا به رده وام بووبن و قسه یان پینکرا بی^{۶۹}.

له ماوهی دهسته لاتداریی پارتییه کان له عیراق و ئه رمه نستاندا، گه لیک جار تازه ریا بجان ناوچه یه کی جیاوازی پیکده هینا که له لایهن لقییک له بنه مالیهی حوکمداره وه بهرپوه دهچوو^{۷۰}. گردی قایی «تهختی سوله یمان» (له «سارووق) ی ئه مپرو، وهک یادگاریکی سهرده می پارتی دهناسری. هیندییک تیکه لایوی پارتییه کان له گه ل دانشتوان و ههروه ها له گه ل توپونیمی ناوچه که شدا، چاوه پروان ده کری.

ئه وهش بلتین که ناتوانری نفووزی «ئالان» (ئوسیت) هکان له لای تازه ریا بجان و ئه رمه نستانه وه له بهرچاو نه گیری. «ئالان کان» له سالانی ۲۶، ۷۲ و ۱۳۶ ی زایینیدا هیرشیان کرده سهر «پارتیا» و دوا جار چوونه ناو «ناتروپاته ن» وه^{۷۱}.

له ژیر حوکمی ساسانیاندا، «گه نزهک» ی پیتهختی مه لیه نده که و ههروه ها ئاورگه ناسراوه که ی «له یلان» خزمه تیکی زیاتریان به پرۆسه ی به ئیرانی کرانی ناوچه که تا باشووری ده ریاچه ی ورمییان کرد. به گویره ی «ا. خوردا دیته»، ل ۱۲۰ و «مه سعوودی» (ته نیسه، ل ۹۵)، شا مه زنه کان [ی ساسانی] له کاتی گه یشتنیان به پاشایه تی، له «تیسفون» ه وه ده هاتن بو «شیز». هاتنه که ش، به ریگای شاره زوور و به سهر شاریکدا بوو که به پیتی خه سلته ته که ی پیمان ده گوت «نیم - نه ز - راه» (واته مه نزلئ نیوه ری).

سپای بیزانسی، بو پشتگیری کردن له مافی خوسره وی په روی به رانه به به «به هرامی چوبوبین» ی به ره له ستکار، گه یشتنه گه نجه ک و به ماوه یه کی که م دوا ی ئه وه، «هیراکلیوس» ی ئیمپراتور چه ندین جار به ناوچه که دا تیپه ری - ئه و ناوچه یه ی که ده بی یه کییک بووبی له حه ساسترین شوپنه کانی ناو ری که خراوه ی ئیمپراتوریه تی ئیران.

ئینجا عه ره ب هاتن و ئیمه ناوی ئه ماره تی «ئه ودی» ده بیستین که له «به رزه» (سه قز؟) و «سه له ق» (لاهیجان [لاجان]) دامه زرا و ههروه ها ناوی ئه میرانی «طائی» له بنه مالیه ی «روده یینی» که خاکی ئه سللیان «نیریز» (سولدووز) بو^{۷۲}. پاشان کوردی «هه زبانی»^{۷۳} بوونه جیگیریان که دوور نییه له به ری دایکه وه گه یشتنه وه زنجیره ی «ره وادی» ته وریز و مه راغه^{۷۴}.

به دیریایی هه موو ئه و سهرده مه و بو ی هه یه زوری پیش ئه وه، «ده یله می» یه چیا یی یه کانی «گیلان» ده بی زور شوینی سهر سنوری ئه مپرو «سه لماس» و «لاجان»^{۷۵} و «هه ورامان» یان داگیر کردی^{۷۶}.

له سه ره تاکانی سه ده ی یازده هه مدا، تورکی ئوغوز هاتنه سهر شانۆ و ته نانه ت ده بی سه ره تای به کوئونی کرانی ناوچه ی نیوان «جه غه توو» و «مه راغه» ش، ههر له و سهرده مه وه دامه زرای.

له سه ده ی سیزده هه مدا، مه غول هاتن و ده ست به جی مه راغه یان کرده پیتهخت. ههروه ها ئیمه به هه والی «ئیلخان» هکان ده زانین که چه ندین جار زستانه هه واریان خستوته دوئی گه رمی «جه غه توو» وه^{۷۷}.

ره شیدالدین [رشیدالدین فضل الله (۷۱۸ - ۶۴۵) دانهری جامع التواریخ و وه زیری ئاباقان] به یان نامه یه کی سالی ۷۰۳/۱۳۰۳ ی «غازان خان» ی خستوته روو (چاپی جان، G.M.S، ل ۹ - ۳۰۳) که به گویره ی ئه و، سیستمی «ئیقتاع» (دابه ش کردنی زه وی) «نیوان سه یحوون و میسر»، له ناو هه زاران که س له سپای مه غول دا دامه زرا. ره شیده ددین شوینی ئه و زه و بیانه ده ستنیشان ناکا به لام له و پیوه ندییه دا، بوونی هیندییک ناوی وهک «سولدووز» و «ئویرات» یان هه که سانی وهک «ئیل - ته مور» و... که له ناو توپونیمی تازه ریا بجان دا ماونه ته وه، نیشانه گه لیک ی به نرخن^{۷۸}.

ئه وانه ی وا ده ستبه جی دوا ی له ناو چوونی تیره ی «چه نگیز» بوونه جیگری، زورجار له باشووری تازه ریا بجان به گژ یه کدا ده چوون. ناوچه که له سهرده می «جه لایری» یه کاندا، که وته سهر هیلی پیوه ندی گرتنی نیوان دوو پیتهخت واته به غدا و ته وریز. سپای «ته میور» ییش له به ری رۆژه لاتتی چۆمی جه غه توو دا چالاکییان ده نواند^{۷۹}.

له ژیر دهسته لاتنی زنجیره ی تورکمانه کان و ته نانه ت له ژیر حوکمی «سه فه وی» یه کانی شدا، ده بی عونسوری تورکمه نی له ناوچه ی باشووری مه راغه وه به هیز کران، به تاییه ت دوا ی له شکرکیشانه که ی «شاعه باس» بو سهر میرانی موکری به ئامانجی ته م کردنیان له سالی ۱۰۱۹ ی کوچی / ۱۶۱۰ ز (پروانه په راویزی ژماره ۸۰).

له سهر و به ندی حکومه تی «نادرشا» دا هه ندیک له ئه فشاره کانی ها و عه شیره تی شا، که له رۆژه لاتتی جه غه توو دا دامه زرابوون، نیردرانه شوینی دیکه و وا ویده چی که تورکی «موقه ده م» له شوینیان نیشته جی بووین^{۸۰}.

له سهرده می «قه جه ر» هکاندا، «قه ره پایاخ» هه لاتوه کانی گورجستان له «سولدووز» دامه زریتران و کوردی ناوچه (به تاییه ت له سوچی باشووری رۆژه لاتتی مه لیه نده که دا)،

بوونه ره عیبه تیان.

له بارودۆخیککی وادا، جیتی سهر سوورمانه که کورد چۆن توانیویه تی مه لئه بندی تایبته به خۆی تا جهغه تووی ناوهندی و ته ته هووی خوارو و بیاریزی! ده بی کورد به هووی دامه زرانی «بلباس» له نزیك سه رچاوهی «زتی بچووک» (که لوی) وه به هیترکرا بن. به گویره ی وه سوورانی نوئی ناسیونالیستی ریتی په هله وی، ناوی کۆنی «ساجبلاق» جیتی خۆی دا به ناوی تازه ی فارسی «مه هاباد» که رهنگه ئیشاره یه کی بو «ماد» (ماهه) کۆن تیدا بی.

دوای شه ری دووه می جیهانی، ناوچه که به شتویه یه کی چاوه پروان نه کرا و که وته بهر پروان کابی، ئه ویش کاتیک بو که خودموختاری کوردی ئیران (له ناو تازه ریا یجانی ئیران) له مه هاباد راگه یینرا و جوولانه وه که، زۆر به توندی له لایهن سپای دهوله ته وه تیک شکینرا^{۸۱}. روونکردنه وه ی هه موو ئه و رووداوه میژوو بیانه، ههر له ئاشوور بیه کانه وه تا سه رده می ئیمه، ده توانی له توپۆنیمی ناوچه که بخوازی.

۴- عونسوری مه غۆلی له ناوی شوینه کاندای:

له ناو ئه و شوینه وارانیه ی وا له توپۆنی جوریه جۆری دانیشتوان به جی ماون، بریارم دا توپۆینه وه که م له چوارچیه ی عونسوری له بیرکرا و باس لینه کراوی مه غۆلیدا به ربه ست بکه م.

عونسوری ئه وتۆ، سه رنجی هه موو ئه و که سانه به ره و خۆی راده کی شێ وای بیر له و راستییه ده که نه وه که مال و زیدی مه غۆلان که وتۆته نزیکه ی ۳ هه زار مایل لای رۆژه لاتی گۆلی ورمی و دهسته لاتی نه ک زۆر درێژخایه نیان به سه ر ناوچه که دا، نزیکه ی ۶ سه ده یه ک له مه وه بهر کۆتایی پته اتوه.

به پیوستی ده زانم ههر چه شنه لێزانیه کی خۆم له زمانی مه غۆلی، رته بکه مه وه [له گه ل ئه وه شدا] زۆر جار ئه و روون کردنه وانم به دل نه بوون وای پسپۆر و شاره زای زۆر ولاتان به دلۆقانییه وه له مه ر هیندی ک ناو پیشنیاریان پیکردووم.

جا له بهر ئه وه ی گه ره کم نییه له گه ل پیشنیارده ره میهره وانه کانی خۆم بکه ومه

شه ره قسه وه، ده بی بیری خۆم به خمه دۆخی ئه و نیشانانه وه که ده توانم له میژووی ئیران و «میژووی شاره وی مه غۆل» و هه وه ها له وشه گه لی مه غۆلیدا بیاندۆزمه وه و له ناو هه موویاندا شوینی یه که م ده ده م به «مقدمه الادب» [قاموس] ی مه غۆلی - تورکی، چاپی ن. پۆپ، مۆسکو، ۱۹۲۸ (که به «م.ئا» ناوی براوه).

من، عونسوره کانی توپۆینه وه ی خۆم به سه ر چه ند تا قمی تایبه تدا دابه ش کردوه که بریتین له: چۆم، کیو، ناوچه، گوند و هۆز.

نا چۆم

ناوی رووبار و چۆم، سه ره کی ترین به شی توپۆنیمی پیکده هین^{۸۲}. به لام له ئیراندا زۆر جار ناوی هیندی ک رووباری گه وه، به هووی رووداوه میژوو بی یه کانه وه گۆراوه. له رینگای «نزهت القلوب» ه وه (نووسراوی سالی ۱۳۴۰/۷۴۰ ز)، لاپه ره ی ۲۱۷، ده زانین که چۆمی گرنگی «سفیدرود» («ئارمادۆس» ی کۆن) که له لای ژووره وه ی خۆی به شی باکووری رۆژئاوای ده شتی ئیران ئاودیری ده کا، له لایهن تورکان (له م باسه ی ئیمه دا، مه غۆل) ه وه ناوی «هولان - مووران» («هولان - مویرن» به واتای چۆمی سوور) ی پیدراوه.

دواتر، به شوین ئه م دا هینانه ی مه غۆله کاندای، ناویکی هاوتای تورکی واته «قلز - ئوزن» کرایه جینشینی ئه ویتتر^{۸۳}. به لام له لایه کی تره وه، ناوی مه غۆلی رووباری «جهغه توو» و «ته ته هوو» له سنوری نیوان ره عیبه ته کوردو تورکه کانی شا دا، وه ک خۆی مایه وه و ئال و گۆریان به سه ردا نه هات^{۸۴}.

له راپۆرتی رووداوه کانی سالی ۱۲۶۳/۶۶۱ دا، رشیدالدین (چاپی کاتریمیر، ل ۴۰۱) ده لێ: «کاتیک زستان هات، هه لاکۆ به ئامانجی چوون بو زستانه هه واری «زربنه رود» که مه غوول پیتی ده لێن جه غاتوو و نغاتوو (ده بی ته غاتوو بیت)، به ره و مه راغه چوو. له م رسته یه دا، وای هه یه زربنه رود چه وه ی ههر دوو رووباره که بگرتنه وه و وه ک پشتریش گوترا، ته ته هوو رهنگه زه مانیک له خوارووترین به شه کانی خۆیدا له زه له کانی لێوار ده ریاچه ی ورمی گه یشتیته وه جهغه توو^{۸۵}.

ناویکی کۆنی دیکه له لایهن «تییفیلاکت سیمۆکه تته» وه^{۸۶} (چاپی بۆن، ل ۲۲۳)

دراوه به چۆمه که ئه ویش بریتیه له: واته: چۆمی ئالارۆ. هه ره ئه و ناوه کۆنه ش به روالهت له کتیبی «ژیانی مار یه به لاه»^{۸۷} وه رگیتراوی شابۆ، ل ۱۵۱ دا رهنگی داوه ته وه که ده لئ: له سالی ۵ - ۱۳۰۴ له لیواری چۆمیک که به زمانی مه غۆلی، «جه غه تووی مه غۆلی» (کذا) و به فارسی «وه کیه رود» ی پێ ده گوترا، قه شه ی گه وره گه یشته لای ئولجایتو^{۸۸}. رهنگه ئه م ناوه ی دوایی بکری وهک «والارود» ساغ بکریته وه^{۸۹}.

ناوی جه غه توو یه کیکه له و ناوه مه غۆلییه زۆرانه ی وا پاشگری «توو» یان گرتوه^{۹۰}، به واتای «هی...» یا «ئاماده کراو له لایه ن... مه وه». ئه و که سه انه ی سه رچاوه ی مه غۆلی زانییه که ی من، بۆچونه که میان په سند نه کرد که رهنگه ئه م ناوه، نۆینه رایه تی «چه غان - توو» بکات به واتای «خاوه نایه تی شتیکی سپی». پروانه: «مقدمه الادب، ل ۱۳۰، وشه ی چاغاتوو»^{۹۱}.

جا، بۆیه و پچوتر له هه موان بۆچونی «پروفسیسۆر و. کوتوبز»^{۹۲} مه که له سالی ۱۹۳۵ دا پیتی راگه یاندم و تیبیدا ناوه که ی برده وه سه ر «چه قه» به واتای سنوو و لیواری ئاو (به راوردی بکه له گه ل «یه قه» ی تورکی) ههروه ها سه یری واتای «چه قه» بکه له مقدمه الادب دا (ل ۲۰۱ به واتای «یه خه» و ل ۳۱۲ به واتای پشتین). له راستیشدا، چۆمی جه غه توو به رویشتن و شوۆر نه وه [ی خاک]، شوینیکی جوگرافیایی ته و او پیکده هینی (پروانه سه ره وه تر به شی جوگرافیا).

«ته ته هوو» له بیچمی ئیستای خۆیدا، ده توانی پیتوه ندی به «ته ته قوو» وه هه بی به واتای «له کیش هاتوو» (مقدمه الادب، ۳۱۲) یا ته نانه ت به «ته ته ئوول»^{۹۳} وه به واتای «خه ندهک و قه نات». به راوردی بکه له گه ل «ته ته قول»^{۹۴} که ناوی چۆمیک بچوکه له باکووری «ده ره ند» له داغستان.

هه رچۆنیک بی، «زهت القلوب» ناوی «ته غه توو» ده بات^{۹۵} که رهنگه بکری وهک «ته قه (ن) - توو دابری به واتای «خاوه ن قه له ره شه» یا «پیتوه ندی دار به قه له ره شه وه». مقدمه الادب، ل ۳۴۱.

ناوی رووباری سیته مه میش هه ره له تورکی ده چی: «سائوج (ساقوج) بولاق (به واتای کانیاو)» به لام ئه و عونسوره ی وا له فارسیدا به «سائوج» («ساقوج») حونجه کراوه، زۆر روون نییه. هاوناویکیشی هه یه که بریتی بی له مه لبه ندیکی سه ره به پیته ختی ئیران^{۹۶}

و بیچمه راسته قینه که ی (له هیچکام له و دوو حاله ته ی «سائوج و ساقوج» دا) پشتگیری له ته عبیری عونسوره ئه سلویه که ی به هۆی «سائوق» ی تورکییه وه ناکات، که واتای «سارد» ی هه یه^{۹۷}.

دهنگی «ق» ئه سته م بیته «ج»، ئه وده م توو بلتی ناوه که له «ساوجی» ی تورکییه وه هاتبێ که واتای «ویژهر، په یامه پینه ره و پیغه مه ره»^{۹۸} ده دا؟ ئه م ناوه، مه غۆلی نییه و وا هه یه ئه وان خۆشیان له ده ره وه یان هینا بی.

ناوی «گاده ر» له و ناوه سه یر و سه مه رانه ی ناوچه که یه، که هیچ هاوچه شتیکی نییه. له لای باشوورتی ناوچه که ش، سه رچاوه یه کی «قزل - ئوزه ن» به «تالوانتوو» ناو ده بری (ن. پۆپ ده لئ: «ته لبه نگ توو» بووه به واتای خاوه ن ده شتایی).

لیردها، کاریکی بیسوود نییه ئه گه ره سه رنج بده یه نمونه ی به زۆر کورترکراوه ی ناویک که واهیهه تورکی بیت: ته نیشتی لای راست و پراوی جه غه توو که قه لایه کی گرنگی «پارتی» تا ئیستاش به سه ریه وه وه ستاوه، به «ساروق» ده ناسری به لام له سه رده می مه غۆلدا، زۆر جار وهک «سوقورلوق» یا «سوغورلوق» دیارده ی پیکراوه. پروانه: رشیدالدین، چاپی جۆن، G.M.S به شی پپرست.

ب) کیتو و بستوو

«قه ره ج - ده بن»^{۹۹} شوینیکی باشووری «بانه» یه که شیوه ئه سلویه مه غۆلییه که ی خۆی وهک «ده بن» به واتای بستوو و «زینوو» پاراستوه. ههروه ها له م پیتوه ندیه دا، ده بی ده ستنیشانی بستویه ک بکه م که هیندییک باشووتر، که وتوه ته نیوان «شاره زوور» و دۆلی بچوکی «پیران» (له مه ربوان) و به «چه غان» ناو ده بری که به مه غۆلی ده بیته «سپی». پروانه سه رچاوه ی سه ره وه، ل ۶۷.

ناوی زۆر شاخ و لووتکه ی ناوچه که به «توو» کۆتایی پێ دی^{۱۰۰}، وهک لووتکه ی «چوغانتوو» - له و شوینه ی وا چۆمی سابلان و لاجان لیک داده برین. به شی کۆتایی وشه که روونه؛ گه رچی له وشه یه ک زیاد کراوه که ته نیا هه ره له زمانی تورکی دا نمونه ی بۆ ده دۆزریته وه. «چۆغه ن» (و ههروه ها «چۆیگه ن») به واتای «پسته عه رزیله» که ره کیکه

ریشه‌ی وه‌کسو سابوون له‌کار ده‌کری. پروانه: بوداگوژ، ل ۴۹۵ و هه‌روهه‌ها «م.ا. ئەغه‌که‌ی» له [قامووسی] تورکچه سوزلیک دا؛ ئانکارا، ۱۹۵۵، ل ۱۷۳.

«تەندوورلوو»، شاخیکه له دۆلی «ساروق» به‌واتای «خاوه‌ن تەندوور» یاخود «خاوه‌نی چالی بورکان». زنجیر ه‌شاخی هه‌ره ناسراوی نیوان «میانە» و «تەوریز» که ئیستا «قافلانکوه» ی پێ ده‌گوتری، پیشتر ناوی «قه‌پله‌نتوو» بو، به‌واتای خاوه‌ن پلینگ. وه‌ک راپۆرت‌ه‌که‌ی «ده‌رویش پاشا» ش (ل ۴۹) په‌سندی ده‌کات تەنانەت ئیستاش گوندی «قه‌پله‌نتوو» (له‌ رۆژه‌لاتی «سه‌قز»، فه‌ره‌ه‌نگی جوغرافیایی ئیران، به‌رگی ۵، ل ۳۱۵) بیچمه ئەسلییه مه‌غۆلییه‌که‌ی ده‌پاریزی.

لووتکه‌ی رووتاه‌ی لای باشووری رۆژه‌لاتی «سابلاخ» (مه‌هابادی ئیستا)، ناوی «ته‌ره‌غه»^{۱۰۱} ی به‌ سه‌ره‌وه‌یه که به‌ زمانی مه‌غۆلی واتای «سه‌ری بی تووک» ده‌دا و ناوی کوری پینجه‌می «هه‌لاکو» ش بوه... هتد.

پ. ناوچه و گوند ۱۰۲

له‌ به‌شی رۆژه‌لاتی ناوچه‌که، زۆر ناوی هه‌ریم و ئاوبی هه‌ن که هه‌لگری رواله‌تیکه‌ی مه‌غۆلین، واته‌ تا ئەم‌رۆش هه‌ر رهنگی سه‌رده‌می ده‌سته‌لاتداریی مه‌غۆلیان پیتوه‌ دیاره‌ یا خود ناوی هۆز و که‌سایه‌تی خاوه‌ن زه‌وی پیشووی خۆیان پاراستوه.

«بوکان»^{۱۰۳}، که‌وتۆته‌ نیه‌ره‌په‌سته‌کانی ریگای «جه‌غه‌توو»^{۱۰۴} و ئیستا وه‌ک مه‌ل‌به‌ند و ناوه‌ندیکی ئیداری - واته «به‌خش»^{۱۰۵} چاوی لیده‌کری. ناوی بوکان ویده‌چێ کوردی بی (بووک + ان، به‌ واتای کو‌ی بووک)^{۱۰۶} گه‌رچی به‌ گویره‌ی «ره‌شیدالدین»، چاپی به‌ره‌زین، به‌رگی ۷، ل ۹۷، وشه‌ی به‌ «بووکان» حو‌نجه‌کراو، ناوی هه‌وال‌به‌ریکی شازاده‌کانی مه‌رکیت بوه.

هه‌ریمی بوکان له‌ رابردوودا، به‌ «بییه‌ی» (به‌هی؟) ناوبراوه، به‌لام ئیستا ئەم ناوه‌ تەنیا به‌ سه‌ر «دی‌هه‌ستان» تیکه‌وه‌ ماوه‌^{۱۰۷}. گوندیکیش به‌ ناوی «بییه‌ی ئاباد» له «ئه‌ختاچی» دا^{۱۰۸} ناسراوه (فه‌ره‌ه‌نگی جوغرافیایی ئیران، ۴، ل ۱۰۱). نزهه‌ القلوب، ل ۸۷، له‌ باسی «توومان» ی «مه‌راغه» دا ناوی «بیه‌ه‌ستان» ده‌با، بی ئەوه‌ی له‌ هیچ تاییه‌تییه‌کی بدوئ^{۱۰۹}.

گرنه‌گتر ئەو شتانه‌یه‌ وا «عالم‌ ئارا» ل ۵۷۵، له‌ سه‌ر هۆزه (ئۆمیاق) ه‌کانی

«به‌ئی»^{۱۱۰} و «ئۆریاد» ی^{۱۱۱} نووسیوه‌ که له‌ ناو «موکری» یه‌کاندا ده‌ژیان به‌لام لییان جیابوون و له‌ سالی ۱۶۱۰ دا، سه‌رۆک هۆزه‌کانیان که‌وتنه‌ به‌ر ئەو ته‌که‌ی وا به‌ موکرییه‌کان کرا و له‌ گه‌ل ئەواندا قه‌تلی عام کرا.

تۆپۆنیمی ئیستای «بییه‌ی» ئامیته‌یه‌که‌ (له‌ تورکی و کوردی). ئەو «به‌ئی» یانه‌ی وا له‌ گه‌ل «ئۆریاد» ه‌کان دا یه‌کیان گرتبوو، کێ بوون؟ من تەنیا ده‌توانم شارۆچکه‌ی «به‌ئی» له‌ تورکستانی چین و لای به‌ری رۆژئاوی «کوچا»^{۱۱۲} ده‌ست نیشان بکه‌م.

له‌ نووسینی فارسیدا، زۆرجار پیتی /ه/ له‌ جیاتی «سکون» ی مه‌غۆلی داده‌نری (سه‌حرای «کی‌تیر» ده‌بیته «کی‌هتیر»، پروانه: ره‌شید، به‌رگی ۷، ل ۳۳) و له‌ ژێر شوین تیکرانی ئەو «ی» یه‌ی وا به‌ شوینیدا دی، /ئ/ به‌ هاسانی ده‌توانی له‌ فارسیدا بی به‌ /ئ/ ی. له‌ مه‌ل‌به‌ندی «بییه‌ی» دا [ناوی گوندی] «قاتانقور» ده‌که‌وتنه‌ به‌رچا و ته‌نیا ده‌توانی له‌ گه‌ل «قه‌ته‌نقیس» ی مه‌غۆلی به‌واتای لاواز و باریک به‌راورد بکری. ناویکی هاوچه‌شنیشی له «چارئۆمیاق» دا هه‌یه‌ که «قیتانقور» بی.

له‌ پیتوه‌ندی «به‌ئی» (بییه‌ی) دا، کاریکی به‌سووده‌ ئەگه‌ر ناوی ناوچه‌ی «ئۆریاد» بیری له‌ سه‌ر هیللی نیوان «مه‌راغه» و «میانە» (که‌ ئیستا «چارئۆمیاق» ی پێ ده‌گوتری - به‌واتای چوار هۆز^{۱۱۳} و که‌وتۆته‌ به‌خشی «قه‌ره‌ئاغاج» ی سه‌ر به‌ شاری مه‌راغه‌وه). ئەم ناوه‌ سه‌یره‌ هیچ نییه‌ جگه‌ له‌ ئالوگۆرکراوی «ئۆیرات» که‌ ناوی هۆزیکه‌ی خاوه‌ن هیزه‌ و له‌ میژووی ئیران دا زۆر جار باسی لیتوه‌ کراوه. پروانه: ره‌شید، چاپی به‌ره‌زین، ۷، ل ۱۰۷. ئەمیرانی ئۆیرات به‌شداریه‌کی چالاکانه‌ی ئەو ئاژاوه‌یان کرد که‌ دوا له‌ ناوچوونی ئیلخانه‌کان نرایه‌وه. پروانه: حافظ ابرو، چاپی ک. به‌یانی، ل ۱۴۸، ۱۵۶، ۱۶۰، ۱۶۸.

«ظفرنامه» ش، ب ۱، ل ۶۴۷، ده‌ست‌نیشانی «شیخ‌عه‌لی ئۆیرات» ده‌کات که حاکمی «ئه‌رده‌بیل» بوه له‌ سه‌رده‌می حکومه‌تی ته‌یموور دا، به‌لام له‌ ده‌سته‌لاتداریه‌تی شاعه‌بباس دا دیومه‌نه‌ که‌ ناوه‌که‌ وه‌ک «ئۆریاد» حو‌نجه‌ کراوه. (له‌ وتاری «راولینسن»، گو‌فاری «ئه‌نجومه‌نی شایانه‌ی جوغرافیایی»^{۱۱۴}، ژماره ۱۰، سالی ۱۸۴۰، ل ۵۸ دا، به‌ هه‌له «ئۆربارد» هاتوه و پیتیکی «ر» یی ئینگلیسی لێ زیاد کراوه).

گوندی «ئۆریادجیق» ئیستاش وه‌ک بیره‌ینه‌ره‌وه‌ی ناوه‌ کۆنه‌که‌ی، له «چارئۆمیاق» ی ئیستادا ماوه‌ته‌وه‌ و زۆر ناوی دیکه‌ی ناوچه‌که‌ش هه‌ر بیچمی مه‌غۆلی یان هه‌یه:

چوکه ت (چوکه توی؟ به واتای «به بهردی بچوکه وه»)، مه که توو (مه که توی به واتای «سه وه ته»).

گوندیک به ناوی ئوریاد له به شی رۆژه لاتی سنه (به خشی قوروه) دا هه یه. پروانه: فرههنگی جوغرافیایی، ب ۵، ل ۲۹.

له باکووری رۆژئاوای بۆکان و سه رچۆمی ته ته هوو، ناوچهی «ئه ختاچی» (به واتای «زاوا») هه لکه وتوه که ئیستاش هه ره یه. ناوه که ی هیچ گومانیک پتوهندی به «ئه سپی فه حل» هه وه هه یه (به تورکی «بیلتخی» پت ده لیتن). زۆر گوندی ئه ختاچی (که ئیستا به سه ر دوو دیتستاندا دابه ش کراوه)، ناوی مه غۆلییان به سه ره وه یه. ئه وه ی زۆر شایانی باس بی، ئه و گونده یه که ناوی «بورهان» ه و ته واویش له ناویکی ئیسلامی ده چی.

له کاتی که دا رهنگه چاوه روانی ئه وه بین که ناوه که له بنه رته دا «برهان الدین» بی، به سه رسورمانه وه، له نه خشه ی نازه ربایجانی «خانیکۆڤ» دا^{۱۱۵}، گونده که به «بیرخان» ناوبراوه که شتیه نووسینه که ی وه مه غۆلی ده چی. «بورخان»^{۱۱۶} به واتای «بوت» یا «په یکه ری بوودا» (پروانه، رشیدالدین، چاپی جان، پراگ، ل ۶۷): «شه کموونی بورخان»^{۱۱۷} به واتای «په یکه ری بوودا»^{۱۱۸}؟

هه بوونی گوندیک له باشووری رضاییه (ورمی) به ناویکی نزیک به و ناوه وه، واته «قوتلووی بورهانلوو» بۆچوونی ئیمه ده سه لمیتن. لیته دا «قوتلوو»، به واتای پیروژ و موباره ک، ده گه ریتته وه بۆ پیاوچاک (قیددیس) یک^{۱۱۹}.

«سونجاق»^{۱۲۰}، ناویکی مغولییه (پروانه، رشیدالدین، ب ۷، ل ۲۳۱) بۆ ئه میریکی سولدوز که له گه ل «هولاکوخان» دا هاته ئیران.

«تبت» (له فرههنگی جوغرافیایی دا به هه له «ته به ت» نووسراوه)^{۱۲۱}، دیارده به بوونی هیندییک «ته به تی» ده کا له وی و «ناخ - ته ته ر» له (له فرههنگی جوغرافیایی دا نییه)^{۱۲۲}، قۆل بۆ «ته ته ره سپی یه کان» راده کیشی^{۱۲۳}. ناچیت به واتای (باز)^{۱۲۴}، ته نیا بیچمیتکی دیکه ی «ناچید» ه که له «چارئۆمیاق» ی مه راغه دا ده بیتری.

ناوی هه ریمی دراوسن، واته «قه ره له ر» (ئیستا سه ر به «مه راغه» یه)، سه ره رای ناوه تورکییه که ی، به کارهینانی زاراوه ی مه غۆلی «خه ره / قه ره» ده گه بیته که واتای «وه رزیر و کرێکار» ی هه یه^{۱۲۵}.

دورگی نیوان جهغه توو و ته ته هوو، میانداوی^{۱۲۶} پت ده گوتری (به واتای «نیوان دوو پروبار») و له ناو گونده کانی ده وره یه ری دا، ئاوا بیه ک به ناوی «جه لیک» هه لکه وتوه (که هاوناوه که ی له «ئه رده بیل» یش هه یه). ئه م وشه یه له تورکی دا واتای یارییه ک ده دا (هه لوو کیتن) [له موکریان له کاتی گه مه ی «هه لوو کیتن» دا، زاراوه ی «ده چه لی؟» به کار ده هیتری. وه رگیتری]، به لام ته گه ر نامۆوونی ئه م چه شنه ناوه [له ناوچه که دا] بخریته به رچاو، رهنگه بتوانری بییر له ده ست تیه ور دراوی و شه ی «چه ربیک» بکریته وه که زاراوه یه کی مه غۆلییه (تسربیک) بۆ (چربیک) و هه ره ها بۆ ئه رکی «کوکرده وه ی باج». پروانه رشیدالدین، له زۆر شویندا.

له رۆژه لاتی بۆکان و لیواری راستی جهغه توو، ناوچه ی «سائین قه لا» هه لکه وتوه (ئیستا ناوی تازه ی «شاهین دژ» ی له سه ره و سه ر به مه راغه یه^{۱۲۷}). له زمانی مه غۆلی دا، «سه ئین»^{۱۲۸} مانای «باش/خاس» ده دا. شوینتیک دیکه ش هه ر به و ناوه له نیوه رتی ته به ره و زه نجان هه یه و گوندیکیش به ناوی سائین که وتوته باشووری ئه رده بیل. هه ره ها بستویه ک له نیوان ئه رده بیل و سه راب ناوی «سائین گه دیک» ه که له تورکیدا به مانای «بستوو/زینوو» ه.

گوندیکی شاهین دژ ناوی «ئاجه ری» یه. «راولینسن» (گۆفاری ته نجومه نی شایانه ی جوغرافیایی، ژماره ۱۰، سالی ۱۸۴۰، ل ۴۰) ناوه که ی وه ک «ئاجاری» بیستوه به لام نووسینی له فرههنگی جوغرافیایی ئیراندا (ب ۴، ل ۵) «ئاجوری» یه که شتیه ده ربینتیک خه لک خوازانیه^{۱۲۹} به مه به ستی به ستنه وه ی شته که به فارسیه وه. ئاجور [له فارسیدا] واتای خشتی سوور ده دا.

ناوه راسته قینه که، له کورترکراوه ی وشه ی ئه سللی «ئاغاج - ئه ری» ده چی به واتای «پیاوی دارستان» که ناوی تایفه به ک بوه له هۆزی «ئوغوز». به گۆیره ی رشیدالدین (۷، ل ۲۵) «ئه ری» به شتیک له فۆرماسیۆنی ئه وی دوایی [ئوغوز] بوه و ناوه که ی نوینه ری مه فهوومی مه غۆلی «هۆبین - ئیرگه ن»^{۱۳۰}، به مانای «خه لکی دارستان» ه. «ئاغاج ئه ری» یه کان ده بی پتیش مه غۆل هاتبن [بۆ ناوچه که]. ابن الاثیر، ب ۹، ل ۱۷۴ ئاماژه بۆ «ابوالظفر ئه نوش ته گین - ئه ل ئاغاجه ری» ده کا که له سالی ۱۰۱۴/۴۰۵ دا هاوری له گه ل ئه میرزاده ی کورد «هیلال کوری به در» ده ست به سه ر کرا، ئه مه ش نیشانه یه کی بایه خداره بۆ ده سته لاتداری و هه ره ها بلا بوئه وه ی زۆر زوی «ئاغاج - ئه ری» یه کان.

دانهری «نزهت القلوب» (سالی ۱۳۴۰ز)، ل ۸۱، هیندییک به گومانهوه دهلی: ئەوان پيشتر به حاکمان (ی «خه لخال» له باشووری «ئه رده بیل») یان دهگوت «ئاغاجاری» (حکامش را آغا جریان می گفتند).

ناوه که، ههروهه له ناوچهی چاله نهوته کانی باشووری ئیرانیشتدا ناسراوه. له ناوچهیهش، باش له شته که نهگه یشتوون و به شیهی رهسمی وهک «ئاغا - جاری» له جیاتی «ئاغاج - ئهری» نووسیویانه. پروانه: فه رهنگی جوغرافیایی ئیران، ب ۸، ل ۱۸، وشه «ئاغاجاری».

له نزیک بۆکان و بهری رۆژئاوا (ی نیوهی ریتی تهته هوو) ديهستانى «تورجان» ۱۳۱ هه لکه وتوه که ناوه که ی له ئیرانی دهچى و دانیشتوانی هه موو کوردن به لام تۆپۆنیمیه که ی تیکه لای تورکی بوه. ناوی دوو گوند [ی ئەو ديهستانه] سه رنجراکیشن:

یه کهم «هه به کی» که بۆی هه یه له وشه ی مه غۆلی «هه باکی» گیرابى به واتای «جال جالۆکه» و دووهم «شیلان ئاباد» ۱۳۲. عونسوری شیلان بېگومان دهگه رپته وه بۆ رۆژانی رۆژوگرتنی گشتی و دابه شکرانی شۆر باو. پروانه: «مقدمه الادب»، ل ۳۳۳ و ههروهه «سلسله النسب صفویه»، بهرگی ۳.

ئەو ناوچه یه ی وا که وتوته نیوه رپتی چۆمی سابلان، به شیهی رهسمی «ئیل ته میوور» ی بی دهگوتری (ف ج، ب، ۴، ل ۶۶) و له ته له فوزی کوردیدا «بیه ل ته مر» ۱۳۳. پیستی /ی/ ته نه زیاد کراوه یه کی کوردیه بهر له فاویلیکی سه ره تای وشه، بۆ وینه له یته خسته چی دا ۱۳۳. «ئیل ته میوور» وهک که سایه تیهه کی «جه لایری» ناسراوه. پروانه: رشیدالدین، چاپی به ره زین، ب ۷، ل ۱۳.

گوندیکی ئەو ناوچه یه (که فه رهنگی جوغرافیایی ده ستنیشانی ناکات)، ناوی «توختا» ۱۳۴ بوه (دوور نییه «توختوغا» ۱۳۵ بووی) که ناویکی گشتیه له نیو مه غۆلاندا. پروانه ناوی «به یات» ۱۳۶ له رشیدالدین دا، ب ۷، ل ۳۶، که حاکمی «مه رکیت» بوه و ههروهه لاپه رپی ۹۲ («توقتا» ۱۳۷) و... هتد.

له خوارووی چۆمه که دا، ناوه ندی ئیداری «سابلان» هه لکه وتوه که ئیستا بۆته مه هاباد («مه ه» ده لاله تی ماد ده کات). له خوارووی ئەویش دا ده ستایه ک بۆ لای ده ریاجه ی ورمی ده کشی که ناوچه ی شارویران پیکدینتی (پروانه خواره وتر له به شی «پاشکۆی دووهم» دا) و «شیلان ئاباد» یکی ۱۳۸ دیکه ی لیهه (پروانه سه ره وه تر، له باسی تورجان دا).

له شیهه ئاخافتنی تورکی تازه دا، ناوی گوندی «ئیندرکاش» هیندییک جار وهک «ئاگری - قاش» ده بیستری به واتای «برۆی خوار» یاخود «هوندر - قاش» به واتای برۆی بهرز. وشه ی «هوندر» ی مه غۆلی له تورکی تازه ریاجانیش دا که لکی لی وه رده گیرى، به لام ریشه ی ئەو دوو وشه یه خه لکه خوازانه یه و دهگه رپته وه بۆ ناویکی کۆنی نه زانراو ۱۳۹.

ناوچه ی «سولدووز» سووچی رۆژئاوای ده ریاجه ی ورمیتی داگرتوه که هه لگری ناوی هۆزی مه غۆلی «سولدووز» ه. پروانه رشیدالدین چاپی به ره زین، ب ۷، ل ۲۴۴. ئەمیرانی سولدووز له سه رده می دوایین ئیلخانه کان دا، ده ورکی گرنگیان گپرا و ته نانه ت بوون به جیگری دوکه سیان (زنجیره ی «چۆپانیبه کان»).

ناوچه ی سولدووز که ده بی له سه رده می حاکمانی موکری، کوردی تیدا نیشه جی بووبن، ئیستا ته نیا له «قه ره پایاخ» ه کۆچه ره کان پیکهاتوه که دوا ی سالی ۱۸۲۸ له به شی «ئه وپه ری قه وقان» ه وه هاتوونه ته ئەوی ۱۴۰.

وهک له سیاییه کانی ئیمه ده رده که وی، ناوی مه غۆلی له تۆپۆنیمی ناوچه که دا ده توانی به هۆی پاشگری «توو» یاخود له رتگیای به راورد کردنیان له گه ل ناوی که س دا روون بیه ته وه. سه باره ت به به شی یه که م، نمونه ی باشی باسه که، «که ره فتوو» ه که هه ریمیکی بچووکی دۆلی «ساروق» بی (پروانه سه ره وه تر) و لیره دا بوو که سیر ر. پۆرت ۱۴۱ هه شکه وتیکی به به رده نووسی یۆناییه وه دۆزییه وه. پروانه: سیر. سته یین (جاده کۆنه کان، ل ۳۲۴ تا ۳۶۶) ۱۴۲.

به هۆی راپۆرتیکه وه رووناکى خراوه ته سه ر ئەم ناوه که سه باره ت به وه له شکره یه وا «ته میوور» له سه ر بازگه ی خۆی له «ئاق - سه ی» (به فارسی «سفیدرود») هوه ناردی بۆ «ساریق - قورغان» ۱۴۳ و «کردتو» (پروانه: ظفرنامه، بهرگی ۱، ل ۶۲۸). من دلنیا م که ئەو ناوه ی دواتریان، ده بی وهک «کروتو» بنووسریته وه (پروانه: ن. پۆپ، «که ره ئۆتسو») به واتای هه بوونی دارستان له شانی باکووره وه. بوونی ناوی «که ره فتیسکایا» ۱۴۴ - به کۆتاییه رووسییه که یه وه، له کانگای ئالتوونی «ئه وپه ری بایکال» (ناوچه ی «به رگوزین») پشتیوانی له مه غۆلی بوونی کاراکتیری ناوه که ده کات.

زۆر باشوورتر له ناوچه ی موکریان، واته سه ر رتگیای سه قز بۆ سنه، هه ریمیکه به ناوی «هۆبه توو» ۱۴۵ (ئیستا به ره سمی «ئوباتو» ف.ج. ۵، ۲۶) به مانای «خاوه ن ئۆی/ ئۆبه» (بۆ نمونه «ستوونیکى یادگار یا بهردیکی سه رگۆر») پروانه رشیدالدین، چاپی جۆن، (G.)

53 - 47 (M. S, pp. 47 - 53): «برای نشان میلی ساختند که مغولان آنرا «اوبا» گویند». دهنگی زیادکراوی «ه» له پیش «ئوبا» شتیکی ئاساییه بۆ زمانی مهغۆلی کۆن^{۱۴۶}.

له باسی ئه و ئاوابیانه دا که به نیوی ئاوه دانکه ره وه و خاوه دانانی پیتشویانه وه کراون، ده توانین چهند نمونه یه که له مهلبه ندانه بیتیینه وه که دراوسیتی ناوچه ی موکریانن: له دۆلی ته نیشته چۆمی سه قز (که ده پزیتته ناو جه غه توو)، گوندی گه وه ری «مه رخوز» هه لکه وتوه که به رواله ت به نیوی هیندیک تا قمی مه سیحی مه غۆل یا «ئویغور»^{۱۴۷} و «مه رکوس»^{۱۴۸} کراوه. بهروردی بکه له گه ل ناوی با پیره گه وه ری «که ره دیت»^{۱۴۹} که «مه رغوز بویوروق - خان» یان پیتگوتوه^{۱۵۰}. پروانه: رشیدالدین، ۷، ۱۲۳.

له دۆلی «میره دئی» (ی سه ر ریگای سه قز - بانه)، ئاوی گه لی «ته مۆغه» و «قه ره چهر» هه لکه وتوون. «ته موقه»^{۱۵۱}، ناوی شاریکی هۆزی «بارین»^{۱۵۲} بوه له سه رده می چه نگیزخان دا (رشیدالدین، ۷، ۲۶۴).

قه ره چهر (ف. ج. ۵، ۳۲۱) یش ویده چی مه غۆلی بی (و ره نگه مانای ره شتاله و سه وه بدا). بهروردی بکه له گه ل ناوی «توقوچهر»^{۱۵۳} (میژووی شاراه [ی مغول]، ۲۸۰) و ههروه ها له گه ل «توغاچار»^{۱۵۴} (رشیدالدین، چاپی جۆن، پراگ، ۹) و... هتد. له مه ر پاشگری «چهر» پروانه: Pelliot, La horde d'or, 52.

قه ره چهر ناوی یه کتیک بوه له با پیرانی ته میورییه کان. شوپنیکیش به ناوی «که ره چهر و ژ»^{۱۵۵} له چیرۆکه پاله واناییه کانی رووسی (بیلینا)^{۱۵۶} دا هاتوه.

بۆ کۆتایی هینان به م ژماره کردانه م، ده بی ناوی گوندی «کۆنده لان» ی سه قز بینم (ف. ج. ۵، ۳۸۳). ئه م ناوه زۆر جار له میژووی مه غۆل دا هاتوه (هه رچه ند ره نگه خۆی له بنه ره تیکی مه غۆلییه وه نه هاتی) و واتای ره شمالی گه وه ره و خپوه تی سه حرابی ده دات به لām به گشتی بۆ خپوه تی شایانه به کار ده بری. پروانه نامه ی «ئه رغون خان»^{۱۵۷} بۆ «رۆی دو فرانس» (ئیراد بارانس)^{۱۵۸} که ده لئ: «له کۆنده لان نووسراوه».

«و. کۆتوبیز»^{۱۵۹} (Rocznik Orientalistyczoy, XVI, 1950, 376) ئه م «کۆنده لان» به ناوی شوپن ده زانی. ناوچه یه که له به شی باکووری چۆمی «ئاراس» - باشووری رۆژئاوی «شووشا» (ئه و په ری قه وقاز) - ناوی «کۆنده لان سوو» ی له سه ره و «که هه دلان» (ف. ج. ۴، ۴۳۶) ی نزیک «سه راب» یش دور نییه ئالوگۆرکراوی هه مان وشه بی.

ت: هۆز و خیل

پیشتر دیتمان که ناوی دوو هۆزی ناسراوی مغول «سولدووز» و «ئوبرات» هۆزی دانرانی ناون له سه ر ناوچه ی سولدووز^{۱۶۰} و ئوبرات (که ئیستا ناوی «چارئویاق» ی لی نراوه).

زۆر دوور له چاوه روانی ئیمه، ناوی هۆزی مه زنی «موکری» یه^{۱۶۱}. وا دیاره که س له ویتچوونی به رواله تی ئه م ناوه و وشه ی «مووکری»^{۱۶۲} ورد نه بوو بیته وه که «تیئوفیلاکت»^{۱۶۳} وه ک هاوسیتی «ته ویات»^{۱۶۴} (ته بغه چ) له باکووری چین) له ده ور به ری ئه و سه رده مه دا که ئیمپراتۆر «موریشس»^{۱۶۵} له شکری ده ناره د لیتواره کانی ده ری اچه ی ورمی، دیارده ی پیده کا.

هه رچۆنیک بی، «تیئوفیلاکت» ده توانی رینویتیکی مه ترسی دار بی: «موکری» یه که ی ئه و ره نگه خه لکیک بن که چینییه کان «مو - کی» (وو - کی؟)^{۱۶۶} و دواتریش «مۆ - هۆ»^{۱۶۷} یان پیده گوتن یان ئه وانیه ی وا له باکووری «کۆریا» ده ژبان و «شاوانیس» به ناوی ته وه ی «تونگوز» ه وه؟^{۱۶۸} ده یان ناسینی^{۱۶۹}.

«هه وسیگ»^{۱۷۰} له سه رچاوه ی باسکراو، ل ۳۴۰ دا ئه و ناوه ی «تیئوفیلاکت» هیناوییه تی له شیوه ی «مورکیت/ مه رکیت»^{۱۷۱} دا ده نووسی و ئه وه ش ده سه لمینتی که ره نگه ئه و هۆزه به هۆی «مه رکیت» ی سه رچاوه مه غۆلییه کانه وه بنا سرتیه وه^{۱۷۲}.

من ئه و لیته اتووییه م نییه له م پرسیاره بدویم به لām ده بینم که «بریتشنادیر»^{۱۷۳} «مو - کئو - لی»^{۱۷۴} له هۆزیک دیکه به ناوی «مه کرین»^{۱۷۵} جیاواز ده کاته وه. حوئجه ی وشه ی «مه کرین» زۆر جیبی دلنایی نییه). راسته که به گوتیه ی قسه ی رشیدالدین، ۷، ۹۰، «م. رکیت» له سه رده میتکدا «م. کریت»^{۱۷۶} ی پیتگوتراوه، به لām زۆر جیاواز له م دوانه، «ب. کرین» ه که پچ یان ده گوت «م. کرین»^{۱۷۷} (رشیدالدین، ۷، ۱۶۶) و ئه وان «نه مه غۆل بوون نه ئویغور»^{۱۷۹} به لām له چیا ئه سته مه کانی «ئویغورستان» دا ده ژبان^{۱۸۰} و ناوی تازده ی «قه یه چی» واته «شاخه وان» یان پیدرابوو.

له و سه رشیتواییه گه وره یه دا، که له مه ر هاوانا و بوونی ئه و دوو هۆزه هاتوته پیتشی، نازناوی تایهت و پر به پیتستی «قه یه چی» یه کجار سوو ده خش ده نویتی. چه نگیز «مه رکیت» ی له ناو برد. میژووی شاراه ی مه غۆل، به شی ۱۹۷ و ۱۹۸ و ههروه ها رشیدالدین، ئاماژه یان به هیچ «مه رکیت» یک له رۆژئاوا نه کردوه^{۱۸۱} له کاتیکدا ئه میان

په سندی نهوه دهکا که تا قمیټیک (تایفه بهک) له «بکرین» هاورپیټی هولاکوټیان کرد و له شانشینه، (واته له ټیران) دا به «قه یه چی» (شاخه وان) و کوهړه و ناسرابوون. ټیمه له کتیبی (ژبانی قه شهی نستووری به به لاهای سټه م له سووریا) «۱۳۱۷ - ۱۲۸۱» دا برګه یه کی یه کجار پروون بو باسی «قه یه چی» ده بیښنه وه^{۱۸۲}.

به گوټره یه ټم سه چاوه یه، نزیک به سالی ۱۲۹۷، سه ریزه مه سیحیه کانی سه ریزه خانیه «ټه ربیله» (هولیر) عاید به هوزی شاخه وان «قه یه چی»، موسولمانی کی خاوه ن شکوټیان کوشت. مه غولی فیرقه ی نو ی موسولمانی «نه ورووز»^{۱۸۳} و هیندیک کورد و عه رب، نابلو قه ی قه لاکه یان دا. شهر هیدی بو هوه به لام له سالی ۱۳۱۰ دا، سه رله نو ی پهره ی سهند و ټه ویش کاتیک بو که «قه یه چی» یه کان له دژی ټه میری خوټیان - ټه میر زهینه دین بالوو - ټه و ټه میره ی که ټه رکی دابه ش کردنی مواجی سی هزار که سی له سه رشان بو سکالایان هیتایه باره گا.

ټیلخان ټه میری ده سټه سه ر کرد و ټینجا موسولمان و کورده کان «ټه ربیله» [هولیر؟] یان گه مارو دا و داویان له مه سیحی و قه یه چی یه کان کرد له قه لا بیته خواره وه. «ټه میرچیان» ی خاوه ن ده سټه لات که له وه ده چوو پشتیوانی زهینه دین بی، قه یه چی یه کانی (ل ۱۶۷) گرتنه بن بالی خزی به لام موسلمانان گوتیان به وه نه بزوت و له ټه مری ده رچوون.

مه سیحی و قه یه چی یه کان که پروایان به به ټینییه کانیان کردبو هاتنه خواره وه و قه تللی عام کران و ټه و قه یه چی یه نه ش که له ناو قه لاکه دا مابونه وه له سه ر دیواری شاره وه فریدرانه خواره وه. له م چیروکه دا، هاورده سټی مه سیحیه کانی ناوچه له گه ل قه یه چی یه کان به ته و او ی ټاشکرایه.

نوخته یه که له م باسه دا بو ټامانجه که ی ټیمه گرنگه و ټه ویش ټه ویه که قه یه چی و بو نمونه «بکرین/مکرین» له هه ولیر خاوه نی ده سټه لات ټیک ی زور بوون و رو داوی دلته زینی سالی ۱۳۱۰ به ته و او ی نه بو هوزی له به ریه ک چوونی هوزه که، چون ته نانه ت ته یوور له کاتی له شکرکیشانی سالی ۸۰۳ / ۱۴۰۳ دا بو سه ر گورجستان که لکی له کارزانی «مکریت» به کان و هرگرت^{۱۸۴}.

دانه ری شه رهنامه (به رگی ۱، ل ۲۹۶ - ۲۸۸) ده لټی: «بنه چه کی حاکمانی موکری (حکام مکر) ناوچه ی باشووری ده ریاچه ی ورمی، ده گه رپته وه بو هوزی موکری که له شاره زوور دامه زرا و هیندیک ده لټین لقیکی «میرانی بابان» ن.

ټه و که سه ی وا شه رده فخان به یه که مین ټه میری موکری ناوی ده با «سه یفه دین» به که ژماره یه کی زوری هوزی بابان و عه شایری دیکه ی کوردستانی له خو ی کو کرده وه و له سه رده می حوکمی تورکمانه کان دا (نیوه ی دووه می سه ده ی پازده هه م) «دریاسی گرت و له وټوه ده سټه لات ی به ره و ناوچه کانی «دو ل باریک»، «ټه ختاچی»، «ټیل ته سوور» و «سولدووز» پهره پیتدا.

ټیمه ده زانین که کوردی «هه زبانی» و «زه رزاری» (ټیستا زه رزا)^{۱۸۵} و هتد... بو ماوه ی چند سه ده له ناوچه که دا ژیا بوون^{۱۸۶}. کوچی سه یفه دین به واتای ټه وه نییه که ناوچه که به کو لونی کرابی، به لکوو هه نگاو ټیکه بو یه کخستنی دانیشتوانی ټه و مه لبه نده له ژیر سه رکردایه تی تا قمیټی که چه کداری نو ی دا.

ټه م چه شنه گورانکاریه ی ناو ری کخراوه ی عه شیره ته کان، له میژووی کورد دا زور جار رووی داوه. سه روکه کانی موکری و ده ست و پټوه نده کانیان ته نیا قورسای «عه شیرت» یکی نو ی یان له سه رشانی و هرزی (ره عیه ت، گوران) به کان و لق و پوی هوزه بچووک و لاواز تره کان زیاتر ده کرد. له راستیدا، پیش ټه و سه رده مه، هیچ ټیشاره ټیک به هوزی موکری له ناوچه ی گو لی ورمی نه کراوه و ټینسیکلوټی دیا ی مصر «مسالک الابصار» (که پیش سالی ۱۳۵۰ نو سراهه) له ناو لیسته ی هوزه کورده کان دا، ناوی موکری هه لده بو یی^{۱۸۷}.

سه رده می نیوان کوشتاری قه یه چی یه کان له هه ولیر (۱۳۱۰) و نیوه ی دووه می سه ده ی پازده، چی تیدا نییه و ماتریالی به رده سټیش، هیچ ټیشاره یه که به شرح و به یانی ناوچه ی موکری ناکه ن جگه له و بو چوونه ی که ده لټی سه رکرده تازه کان، نو ټینه رانی ته و او به کورد کراوی «شاخه وان» پیشوه کانی هوزی بکرین و مکرین و مکریت^{۱۸۸} بوون که له هه ولیر له ناو کورده کان دا نیشته چی بو بوون^{۱۸۹}.

ناوی هوزی کی دیکه که سه رنجمان رابکیشی، «دیبوکری» یه. ټه م تا قمه عه شیره یه له شه رهنامه دا ناوی نه هاتوه، به لام «راولینسن» (له سه رچاوه ی ناوبراو، ل ۱۳۴) ناوی «دیبوکری» له ژیر ناوی «موکری» دا دینټ و ده لټی ټه مانه [واته دیبوکری] ده سټه لات ی دارایی و مالییان به سه ر هوزه که [واته موکری] دا هه یه. ټوسکارمان^{۱۹۰} دیبوکری وه ک دانیشتوانی سه ره کی ناوچه ی سابلاخ ناو ده با که له لایه ن «موکری» یه کانه وه بنده ست کراون. رهنگه ټه م بو چوونه زور له شوینی خویدا نه بی، چونکه «دیبوکری» ش له ناغوا ته ی

دهوله مه‌ند و ره‌عیهت پیکهاتوه و بۆچوونه‌که‌ی «مان» ته‌نیا چینی سه‌ربه‌خۆی دووه‌هم ده‌گریته‌به‌ر. به‌روالته‌ت ده‌بئ دئیوگری له‌ گوندی «دئیوگر»^{۱۹۱} ه‌وه‌ هات‌بن که ۱۱ کیلومتری‌یک که‌وتۆته‌ شانی باشووری سابلاخ (دیبه‌ - ی بوکر، وه‌ک چۆن «دیگورجی» له‌ شنۆ «دیبه‌ - ی گورجی» یه‌).

عونسووری سه‌خله‌تی ناوه‌که «بوکر» ه‌. له‌ سالی ۱۹۱۴ دا، بنه‌ماله‌ی دئیوگری په‌سندی ئه‌وه‌یان کرد که باپی‌ره‌ گه‌وره‌ی چوار جیل پی‌شه‌وه‌تریان «به‌یره‌م ئاغا» له‌ دیاربه‌کره‌وه‌ هاتوه‌.

گۆرانی «به‌کر» ی عه‌ره‌بی بۆ «بوکر»، زۆروپچوو نیبه‌^{۱۹۲} ئه‌ویش به‌هۆی ئه‌وه‌وه‌ که ناوی بابه‌کر (ابوکر) ناویکی گشتی یه‌ له‌ ناو کوردان دا. به‌ له‌ به‌رچا و گرتنی ئه‌و راستییبه‌ که هۆزی «مکرین»، «بکری» یشیان پی‌ده‌گوتری، ره‌نگه‌ بتوانری عونسووری «بوکر» وه‌ک شیوه‌یه‌کی جی‌اوازی «موگری» بناسری، به‌لام بۆچوونیتیکی وا، هیتندیکی سه‌خله‌تی له‌ ناوی گوند (ی دئیوگر) و هیتندیکی جی‌اوازی له‌ قایل/وی/وو/ دا پیکدیتی.

هۆزیتی گرنگی دیکه‌ی کورد، که دانیشتووی به‌شی رۆژئاوای ناوچه‌که و سه‌ر لیواری باشووری گاده‌ر و سه‌رچاوه‌کانی زین، هۆزی «بلباس» ه‌. به‌ وته‌ی شه‌ره‌فخان، به‌رگی ۱، ل ۳۵۸، کۆنفیدراسیۆنی «رۆژه‌کی» (له‌ بدلیس)، خۆی له‌ دوو لق پیکهاتبوو: «بلباسی» و «قه‌والیسی»^{۱۹۳} که سه‌ر به‌ ناوچه‌ی «هه‌کاری» یه‌ (له‌سه‌ر زبی بچووک). له‌ راستیدا، ناوی قه‌والیسی ویده‌چتی له‌ ناوچه‌ی «بۆتان» ناسراوبی. هه‌کاری و بۆتان هه‌ردووکیان که‌وتوونه‌ته‌ شوینیکی دوور له‌ گۆلی ورمی. شه‌ره‌فخان له‌ بۆچوونی خۆی زۆر دلنیا نه‌بوه‌ و باسی نه‌ریتیکی دیکه‌ ده‌کا که به‌گوتیه‌ی ئه‌و، بدلیسی و قه‌والیسی (ره‌نگه‌ له‌ قۆناخیتی دواتر دا)، سه‌ر به‌ «فیدراسیۆنی بابان» (ی شه‌ره‌زوور) بوون و ده‌گوتری که بنه‌چه‌کی موگری له‌وتیه‌ سه‌ری هه‌لداوه‌. له‌ رۆژگاری ئیبه‌م دا، بلباس له‌ لاشانی زنجیره‌ شاخی «قه‌ندیل» ده‌ژین و بنه‌چه‌کی بنه‌ماله‌کانیان (ئوجاق) له‌ رابردوو دا، زستانی له‌ «میتزۆپوتامیا» و هاوینی له‌ «به‌رزاییه‌کان» (ی به‌شی رۆژه‌لاتی زنجیره‌ی قه‌ندیل ده‌برده‌سه‌ر. ناتوانین له‌مه‌ر بنه‌ره‌تی ناوه‌که واته‌ ئه‌و وشه‌یه‌ی که له‌ ناو هۆزه‌ مه‌غۆلی و تورکه‌کانیشدا نه‌ناسراو ماوه‌ته‌وه‌^{۱۹۴} ه‌یچ چه‌شنه‌ بۆچوونیتیکی ده‌ربهرین.

تیره‌یه‌کی^{۱۹۵} فیدراسیۆنی بلباس که ئیستا به‌ته‌واوی له‌ مه‌لبه‌ندی موکریدا نیشته‌جی

بوون، ناویان «مه‌نگور» ه‌. پ‌سپۆری مه‌غۆلناس - پ‌رۆفیسۆری خودا لیخۆشبوو «و. کۆتوین» جاریکیان بۆی نووسیم (۳۱ مارس ۱۹۳۵) که ئه‌و ناوه‌ ده‌یخاته‌ بیری «مه‌نگیت^{۱۹۶}». رشیدالدینیش ب ۷، ل ۲۵۳، ناوه‌که وه‌ک «مه‌نگقوت^{۱۹۷}» ده‌نوسی و ناوی ئه‌و ئه‌میرانه‌یان ده‌با که له‌ ئیراندا خزمه‌تیان کردوه‌. گوندیتیکی ناوچه‌ی سه‌راب (ف.ج، ۴، ل ۱۸۳) «مه‌نقوتای»^{۱۹۸}، به‌روالته‌ ره‌نگدانه‌وه‌ی ناوی ئه‌میر «مه‌نگقوده‌ی»^{۱۹۹} (باوکی «قوتلۆغ - شا»، شاه‌ی به‌نیویانگه‌)، پروانه‌ رشیدالدین، ۷، ۲۵۴. له‌ ئاکامدا، ئه‌و بۆچوونه‌ نابی وه‌لابنری که بنه‌ره‌تی «مه‌نگور» ره‌نگه‌ هاوتا له‌گه‌ل «موگری» بی، هه‌ر چه‌ند مه‌نگور وه‌ک تاک، به‌ کۆی مه‌غۆلی «مه‌نگقوت» ه‌وه‌ نه‌به‌ستراوه‌ته‌وه‌^{۲۰۰}.

ناوی هۆزیتیکی دیکه‌ی ئه‌و مه‌لبه‌نده، «گه‌ورک» (له‌ رۆژه‌لاتی به‌ستیینی که‌لۆی) و «سوئسنی»^{۲۰۱} له‌ به‌ستیینی لای راستی، له‌ کوردی ده‌چن. سوئسنی که ناوه‌که‌ی به‌ شیوه‌یه‌کی ئاسایی نوینه‌رایه‌تی «سوئسنی» ییکی کۆن ده‌کا، وا ویده‌چی که هی توئیتیکی نیشته‌جی بووی سه‌رده‌می زووی دانیشتوانی کورد بی. ناوی باپیرانیان: به‌ریاجی، مه‌لکاری، و ئالان، له‌ ئیرانی ده‌چتی. ئه‌وی دواتریان، که به‌ شیوه‌یه‌کی به‌رچا و هاوناوی ئالان (ئۆسیت) هه‌کانی قه‌وقازه، له‌ هه‌موویان سه‌رنج‌راکیش تره‌. ئیبه‌م ده‌زانین که ئالانه‌کان چه‌نده‌ها جار نفوزیان کرده‌ ناو «پارتیا» و «ماد» (پروانه‌ پیشتتر، [به‌شی ۳ - چاره‌نوسه‌ میتزوییه‌کان] په‌راوتیزی ژماره ۳۱).

پاشکۆی يهكهم

ليستهی زيادکړاوی نهو شويتانهی وا ناوی مهغوليان لهسره

له نيوان شهبش تا ههوت ههزار ناو که له ژير عينوانی نازهربايجان، له فهرهنگی جوغرافيايي ئيراندا هاتون، من ههلبژاردهی هينديک نام (جگه له وانهی پيشو) پيکهيناه و ليره دا به ريچکهی ئهلف و بيی عهريی دهيان نووسم. جيا له ناوچهی موکری (باشوور) که پيشتر باسی ليوه کراوه، من نازهربايجانم بهسره ئه م مهلبه ندانده، دابهش کردوه:

(۱) رۆژههلات: ئهردهبيل، سهراب، خه لخال، موغان

(۲) ناوهندی: تهوريز، ميانه، قهرهچه داغ

(۳) باکووری رۆژئاوا: خوئی، ماکو

(۴) باشووری رۆژههلات: مهراغه

(۵) رۆژئاوا: ورمی، که ئیستا رضائيه به [دواي سالی ۱۹۸۰ سه رله نوئی بۆته وه «ورمی». وه رگيتر].

به شويين ناوی گوند يا ناوچه دا، ناوی ژماره يه ک مهلبه ند دینم. بۆ دۆزبنه وهی وشه ی بهرانبهر به ناوه که مترعاده تيبه مهغوليبه کان، چاوم له پرؤفيسۆر ن. پۆپ کردوه. جيا له سيژده مهلبه ندی باشووری رۆژههلات (موکری)، نهو لیسته يه په نجا نيوی گرتوته بهر خوئی، یازدهيان له ناوچه ی يه کهم، شازدهيان له ناوچه ی دووه م، ههشتيان له ناوچه ی سيته م، دوازه يان له ناوچه ی چوارهم و سێ يان له ناوچه ی پينجه من:

(۱) ناچاچی (۱) به واتای باره بهر؛ (۲) ئهريه تان (۲) = سه رۆکی ده کس (۲۰۲؛ ۳)

ئوراتلوو (۲) = سنعاتکار (ئورات)؛ (۴) ئه رقوون (۴) = ئه رغوون؛ ناوی شه خس (۵)

ئه رکه وين (۳) = مه سيحييه کان (ئره ئوين)؛ (۶) ئۆرگۆتین (۲) = شويني هوردووی

سه رۆک (ئورگوتهن)؛ (۷) ئه لپاقووت (۲) = چيني خاوه ن ماف و ده سته لات؛ (۸) ئالقوو

(۴) = ناوی شه خس (ئالغوو) (۲۰۳؛ ۹) ئۆنه ر (۴) = ناوی شه خس؛ (۱۰) ئۆلامچی

(۴) = ئه وکه سه ی ئالف و تفاق بۆ کيبه رکيبی ئه سپ دینی؛ (۱۱) ئۆنگووت (۱) = ناوی

هۆزی ئۆنگووت؛ (۱۲) باره چوق (۴) = ناوی تايبه ت (۲۰۴؛ ۱۳) بارووق (۱، ۴) =

گه وره و بهرين (به روغ)؛ (۱۴) به خله چی (۳) = بوخچه دروو؛ (۱۵) به رانقاز (۱) =
 بالی راست (به رهنقه ز)؛ (۱۶) بلارقوو (۵) = مالی ونسو (۲۰۵؛ ۱۷) بولقان (۴) =
 ناوی مييينه (۲۰۶؛ ۱۸) تووپوولقا (۱) =؛ له مغولی ده چی؛ (۱۹) توودان (۳) = ناوی
 شه خس (تۆدۆيۆن) (۲۰۷؛ ۲۰) توولاچی (۱) = راوچی که رویشک؛ (۲۱) جاليق (۲) =
 بوت؟ (۲۰۸؛ ۲۲) چارئيماق (۴) = چوار هۆز (مه غوليبه که ی «ئه يمه ق» ه)؛ (۲۳) چوکه توو
 (۴) = به بهردی بچوکه وه؛ (۲۴) سائین (۱) = باش، چاک؛ (۲۵) ساتی (۲) = ناوی
 شه خس (۲۰۹؛ ۲۶) سه پوورغان = گومبه ز (سه بووغه ن)؛ (۲۷) عه ره قتوو (۲) = بۆ
 پاشگری توو؛ (۲۸) قانچی (۲) = قۆل؛ (۲۹) قه رتاقه و ل (۴) = بۆ پاشگری «ه و ل»؛
 (۳۰) قسووتان (۳) = ماسيگره (۲۱۰؛ ۳۱) کاردچين؟ (۲) = ناوی مييينه،
 که ردووجين (۲۱۱؛ ۳۲) کيوی (۱) = هۆزی کويی (۲۱۲؛ ۳۳) مانقوتای (۱) = ناوی
 شه خس (۲۱۳؛ ۳۴) مه رگه ن (۳) = راوکه ری وریا؛ (۳۵) مه رگيد (۲) = هۆزی مه رکيت؛
 (۳۶) مه که توو (۲) = مرؤفی فيلباز؛ (۳۷) مووخور (۳) = بي هه ست، کورت (موقور)؛
 (۳۸) موڤيل (۱) = گيلاس (موڤيل)؛ (۳۹) ناچيد (۴) = باز [بالنده]؛ (۴۰) نه چيق =
 ته نبه ل؛ (۴۱) ناڤوور (۳) = ده ریاچه؛ (۴۲) هاروولان (له سيلوانا (۵)) = هۆزی
 ئه رولان (ئه روله ت).

پاشکۆی دووهه م

توتی کۆن له تۆپۆنیمی ناوچه: «په رسوا» و «ده ریاوسا» روانینی خیرامان بهو «کارتی ویزیت» انه دا که مه غۆل له ناوچه باشوورییه کانی ده ریاچهی ورمی به جیتی یان هیشتون، ته نها ده مانباته سهر دوایین توتی له تۆپۆنیمی ناوچه که (واته سه دهی ۱۳ و ۱۴). به زوویه کی زوو دوای ئه و سه رده مه، مه غۆله کان به هۆی دانیشتونای تورکه وه^{۲۱۴} توانه وه. ژماره یه کی که میشیان رهنگه له لایهن کورده وه تواینته وه، گهرچی رواله تی تیپیکالی ئه میان [= کورد]، تیکه لایه یه کی ئه وتۆ نیشان نادات.

ده کری که م و زۆر بلتین که سه وه ی چۆمی که لوی (زتی بچووک)، ناوی تورکی - مه غۆلی تیدا به رچاو ناکه وی به لām له ناوچه ی باشووری ده ریاچه ی ورمی ده توانین شوینی ئاشکرای هیلتیک هه لگرین که له لایه که وه، دوا پاژی «که ند» ی^{۲۱۵} تورکیان به شوینه وه یه (وه ک شه رف - که ند و عیسا - که ندی) یان پاشگری وه ک «لیق» یان گرتوه یا خود عونسوری به ئاشکرا تورکی وه کوو «ئاغاج» و «بولاق» یان هه یه، له لایه کی دیکه شه وه لیزگه ی ئه و ناوه کوردییانه ی وا به «ئاوا» (آبادی فارسی) کو تییان پین دئ یان ئه وانه ی پاشگری ئیرانیان هه یه (کۆی «ان» یا «هکان») یا ئه وانه ی به «کانی» (کانیه ره ش) یا «گرد» (گرده سوور) ده ست پیده که ن، یا خود عونسوری به هاسانی ناسراوی کوردیان هه یه، وه ک «باسکه دریش» (چنگال) «کونه مشکه» و... هتد. زمانی کوردی هیشتا به ته وای زمانیکی ناسراو نییه و زۆر وشه ی تیکنیکی له زمانی کوردیدا، چاوه روانی روونبوونه وه.^{۲۱۶}

له ده ره وه ی توتیه کوردییه کان، تورکی یا مه غۆلی بوونی هیندیک ناوی ئاسایی له تۆپۆنیمی ناوچه که دا، جیگای سه رنجن. گومانی تیدا نییه که تا قمیتک ناو به تایبهت له سه وه ی «گادر»، مه سیحی ئارامین، وه ک: «سه رگیس»^{۲۱۷}، «دینها»^{۲۱۸} (به واتای ده رکه وتنی [عیسا])، سه لۆس^{۲۱۹} و «بیم سورت» (به واتای منبه ری بچووک، که ئیستا «بیم زوته»^{۲۲۰} ی پیده لین). پروانه: ف. ج. به رگی، ل ۹۴.

واهه یه تایبه ته ندی جیاوازی ئه و «ئارامی» یانه ی له مه لبه ندی نیوان «سه رده شت» و «بان» و ئه و شوینه دا رهنگی دابینه وه، که وا چۆمی «که لوی» به ره و «مبیزۆتامیا» خول

ده خواته وه. له م شوینه دا، ده توانی ناوی وه ک «شمۆله» (ف. ج. به رگی، ل ۳۰۴: شه موعیلا)^{۲۲۱} و «شیلما»^{۲۲۲} له سه رده شت و «سیه وما» له بانه (به راوردی بکه له گه ل «سیما» ی سوربانی به واتای کشتوکال)^{۲۲۳} و هیندیک ناوی وا بدۆزییه وه که به «بج» ده ست پیده کا (بج ی [ئاشووری] = مال؟) بو نمونه: بیتوش، «بیران» و «بیتوره»^{۲۲۴}. به لām ناوی «ئالوت»^{۲۲۵}، «ئه رنه بووس» (ئه ربه نووس؟)^{۲۲۶}، «دوونیس»^{۲۲۷}، «گادر»، «گاگه ش»^{۲۲۸}، «له گز»^{۲۲۹}، «نه لۆس»^{۲۳۰}، «نه رزه میس»^{۲۳۱}، «ته یه ت»^{۲۳۲} و هتد... که له به شی رۆژئاوای ناوچه که دا بلاو بوونه ته وه، ده بج چ بن؟

ئه وه ی که ده توانین شوینی هه موو شوینه واریکی «پیش - ئیرانی» واته میرنشینه زاگرۆسییه کانی وه ک «سوریکه ش»^{۲۳۳} (سه قز؟)، «لارویت» له مه لبه ندی ئه للابیریا و... هتد؛ له ناوچه ی بهر توتینه وه ی ئیستاماندا هه لگرین یان نا، کاتیک روون ده بیته وه که لیسته یه کی ته وومان له سیمای جوگرافیایی ناوچه که (دۆل و شیو، بواری، ریتچکه و رووباری بچووک) به ده سه ته وه بج.

تۆ بلتی «ترکه ش»^{۲۳۴} له ناو مه نگورایه تی و لای رۆژئاوای «که لوی» یا «ترکاش»^{۲۳۵} ی نزیک بۆکان - ف. ج. به رگی، ل ۱۲۰؛ ره نگدانه وه ی ناوی «تکریش»^{۲۳۶} بن له خاکی «ماننا» (پروانه: ل. واترمن، نامه گه لی پادشاهی، میشیگان، ۱۹۳۰، ۱۳۱)؟^{۲۳۷} یا بلتی ناوی «ئیندرقاش»^{۲۳۸} که گۆری به ردینی «فه قره قا» که وتوته نزیکییه وه، عونسوریکی بۆ به راورد کردن له گه ل ئه و «ترکه ش»^{۲۳۹} و «سوریکه ش»^{۲۴۰} هه ی وا «سارگونی دووهه م» ناوی بر دوون تیدا بج؟

ئه م چه شنه ته نگ و چه له مانه ده بی له لایهن پسپۆرانه وه چاره سه ر بکرتین، به لām بۆ ئه وه ی منیش ئاکامیتکم له وتاره که ی خۆم وه رگرتب، ده بج هیندیک سه رنج و بۆجوون له مه ر دووناوی پتوه ندیدار به توتیکی کۆنتری تۆپۆنیمی ناوچه که بخره به رچاو:

(۱) ئه وه راستییه کی زه فه که ئاشوورییه کان ناوی دوو نه ته وه یان له باشووری گۆلی ورمی هیناوه: «مه دا» (یه که مجار له ۸۳۶ پیش ز) و «په رسوا»^{۲۴۱} (یه که مجار له ۸۴۴ ی پیش ز). ئه م خه لکانه ده بج نوینه ری نفووزی زۆری مادی و ئیرانییه کۆنه کان بن پیش ئه وه ی که ئه وی دواییان به ره و باشوورتر واته ناوچه ی «فارس» ی ئه مرۆ (پارس)^{۲۴۲} بروات و ناوی خۆی [به ناوچه که] به خشی.

له باسی له شکرکیشانه که ی سالی ۷۱۴ ی پیش زایینی خوئی دا بهرهو باشوور، سارگونی دووهم دهلی: له «لاروه ته»^{۲۴۳} هاته خواروه بو ناو «پهر - سو - اش»^{۲۴۴}. په رسوا ویده چن تاقه شویتیک بی له ناوچه که (سه رگاده ری خواروو - نزیک سووچی باشووری گوئی ورمی) که بیروای پسپوران له سه ر شوینایه تیبیه که ی هاو دنگه. من ده بی له م باسه دا به تاییه ت پی له سه ر واتای «هاتنه خواروه» داگرم: ناوچه ی به پیتی گاده ری خواروو به ناویک ده ناسری که له بنه ر تدا مه غولییه واته «سولدووز». له سه رده می پیشکه وته کانی ئیسلامدا، ناوی «نیریز»^{۲۴۵} بوه (له «بلاذری» ل ۳۳۱د، به هله نیریر نووسراوه) و من به «نیریز»^{۲۴۶} ی ده زانم به واتای رژانه خواروه^{۲۴۷}؛ خه لک بو گه یشتن به شویتیک ی وا، ده بوايه [له ناوچه شاخاوییه کانه وه] بهاتایه ته خوارئ.

«سارگون» له «پهرسوا» وه به رهو «میسیسی»^{۲۴۸} له خاکی ماننا هات. میسیسی ده بی که وتبیته به شی خوارووی ته ته هوو و شانی چه پی نهو لیوارهی چومه که وا «مینوا»^{۲۴۹} شای ئورارتوو، به ر دنوو سیکی بزماری لی به جیهیشت و تیبیدا گوتبووی دوا ی سه رکه وتنی به سه ر ماننا دا، کاخیک ی له «مه یشته خه»^{۲۵۰}؟ بنیات ناوه^{۲۵۱}.

له وانیه که میسیسی و مه یشته خه ئیشاره یه ک بن به هه مان شوین که «میلیکی شقیلی» له لیکی لینه وه کانی دا دهستی که وتوون (۱۹۴۹) ^{۲۵۲}. من لام وایه قه لای روو خاوی «په سوئی» چ له رووی فونیتیکه وه و چ له باری جوغرافیاییه وه مافی نه وه ی هه بی بلئی نوینه رایه تی «پهرسوا» ده که م. «یاقوت» (به رگی ۱، ل ۶۲۶) که خوئی سه ری نهو ناوچه بچووکه ی دابوو، ناوه که ی وه ک «بسوی» حونجه ی ده کا که به رواله ت هه مان «په سوئی» یه. هه روه ها بروانه نزهت القلوب، ل ۸۷.

شپوه نووسینه تازه که ی [له فارسیدا] «پسوه» یه. ژماره یه کی زوری نهو حاله ته له فارسی تازه دا هاتوته پیشی که دنگی /ر/ پی کون له ناو تاقمی جوړبه جوړی کونستان دا له ناوچووبن. بروانه: Horn, "Grundriss d. Iran", Phil, 1, 2, 89, 98 و هه روه ها له ناوچه ی ژیرپرسیاری ئیمه دا، ده بی زور ده ستله تی دیکه هاو به شیبان له کورت و هاسان کردنه وه ی نهو ناوه کونانه دا کردبی که ئیمه تیبیان ناگه بن. «په سوئی» - هه ر له ریگا خوشه که ی «لاجان» (ی نزیک به سه رچاوه کانی «که لوی» که ده رژیته ناو ده جله وه) تا شویتنی نفوزه که مه که ی «گاده ر» ی سه ر به حه وه ی ده ریاجه ی ورمی - له شه ر و

پیکه له لپرژانی ناوچه که دا، ده ورکی گرنگی بینیه. بناغه ی وردبوونه وه له [میژووی] «په سوئی» له سه ر شه ر و پیکدادانی نیوان هوزه کورده کان دانراوه. بروانه: شه ر فنامه، ۱، ۲۸۰ و به راوردی بکه له گه ل G. Hoffmann, Martyrer, 245

نه گه ر «پهرسوا» کان له ده شتی به پیتی سولدووز ژبا بن، شویتیک ی وا، ده بی بنکه ی سه روه تی بووبی بو به ره ی پیشه وه ی شه ری دژ به باشوور و سارگونی دووهم ره نگه له هه مان شوین «هاتبیته خوارئ» و چووبیته ناو ولاته که یان. له عه یینی کاتدا واهه یه ناوی «په سوئی» وه ک تابلویه کی راگه یان دن بووبی هه م بو دوژمن و هه م بو هه موو میوانیک ی ناشتیخواز که نهو «به ره» یه ی تپه ر ده کرد. نهو «په سوئی» یه ی من له سالی ۱۹۱۱د چاوم پیتی که وت ته واو ویران بوو. به لام له ته رح و ره سمی ناو کتیبی «جاده کونه کان» ی Sir A. Stein سالی ۱۹۴۰، ل ۳۰۵ و ۳۵۸د، ده توانی داوه ری له سه ر کاراکتیری به هه ییه تی چیا که ی بکه ی.

۲) ده شتی خوار چومی «سابلاخ»، ناوی «شارویران» ه (شه رویران له فارسیدا به واتای «شاری کاول» ه) و له لایه ن «سیر ه. راولینسن» (هه مان سه رچاوه، ل ۱۹، ۳۸ و ۷۴) و هه روه ها له لایه ن «دو مورگان» و «سیر ئ. سته یین» (کتیبی «جاده کونه کان» ل ۴۰۸ تا ۴۱۲) ه وه په نجه ی بو راکتیراوه.

شوینیک ی نه م ناوچه یه «ده ریاس»^{۲۵۳} که به گویره ی شه ر فنامه، ل ۲۸۸ تا ۲۸۹، موکریبه کان دوا ی هاتنیان له روژناواوه، له ویدا نیشه جی بوون. راولینسن ناوه که ی ده زانی به لام نهو ناوچه یه ی نه گرت به رچاوه که «ده ریاس» ی تیدا هه لکه وتوه (هه مان سه رچاوه، ل ۱۹). له لایه کی دیکه وه، ناوه که ی له گه ل «ده ریاسا»^{۲۵۴} ی «به تله میوس» به راورد کرده و هه ر له شانی نه ودا په نجه ی بو گوندی «سرگان»^{۲۵۵} (له شنو و به شی ژووورووی چومی گاده ر) راکیشاوه که بو ی هه یه نوینه رایه تی «سنکه ر»^{۲۵۶} بکا وا به تله میوس لای ده ریاسای دانا بوو.

«سرگان»، وه ک پیشتر له لایه ن «ن. ف. خانیکوف» ه وه باسی لیوه کراوه^{۲۵۷}، ده توانی وه ک «سرگان»^{۲۵۸} بخوینریته وه. راولینسن هه روه ها (هه مان سه رچاوه، ل ۷۴) لای وایه که سرگان (سنگان) ره نگه هه ر نهو شوینه بی که ئیمپراتور «موریشس» کاتیک له سالی ۵۸۹ ی زایینی دا، له شکر ی بیزاسی بو پشتیوانی خه سه روی دووهمی

ژئیر حیمایه تی [خۆی] نارد، له سههر ریگای چوونی بۆ چهوهزی ده‌ریاچهی ورمی چاوی پیتی کهوت^{۲۵۹}. ئەم بۆچوونە ی دوایی زۆر له راستی نزیکه چون «سنگان» دەروانیته ئەو بستووی که له شکره که له میزوپۆتامیاوه به‌ویدا تیپەر دهبوو. له‌باری فۆنیتیکه‌وه به‌رانبەر دانانی «ده‌ریاس» له‌گه‌ڵ «ده‌ریاسا» زۆرمان وه‌سوه‌سه ده‌کات. «ده‌ریاسا/ ده‌ریاس» ی نزیک «په‌سوئ» (پروانه سه‌ره‌وه‌تر) به نزیکایه تی ده‌نگه ئییرانییه‌که‌یه‌وه، ده‌بی پشتیوانیکی دیکه بی بۆ دۆزینه‌وه‌ی شوینی «په‌رسوه» ی ئییرانی^{۲۶۰} له لیواری رۆژئاوای ده‌ریاچه‌ی ورمی.

پێویسته ئیمه «هه‌ویتی»^{۲۶۱} «سیره‌گه‌نون»^{۲۶۲} ی بیزانسی له‌گه‌ڵ «سنگان» و هه‌لکه‌وتی «ده‌ریاس» بپارتیزین به‌لام ناسینه‌وه و جیا‌کردنه‌وه‌یان له «سنگه‌ر» و «ده‌ریاسا» ی به‌تله‌میوس تووشی موشکیله‌ی زۆر دی. به‌گۆره‌ی قسه‌ی به‌تله‌میوس (به‌رگی ۶، فه‌سلتی ۲)، ده‌ریاسا و سنکه‌ر له‌و شوینانه‌ی خوارئ هه‌لکه‌وتبوون:

ده‌ریاوسا	۳۰	۸۷
سنکه‌ر	۳۰	۸۸

له ئاکامدا، هه‌ردوکیان ده‌که‌ونه سه‌ر دوو هیتلی ریک؛ ته‌نیا «سنکه‌ر» هیتدی‌ک که‌وتۆته لای رۆژهه‌لاتی ده‌ریاساوه. ئیمه هه‌روه‌ها ئەو [زانبارییانه‌مان] هه‌به:

ئه‌که‌به‌ته‌نه	۲۶۳	۱۰	۸۷
فه‌ره‌سپه	۲۶۴	۳۰	۸۵
ئه‌رگه‌زنه‌نه	۲۶۵	۳۰	۸۹

ئه‌گه‌ر «ئه‌رگه‌زنه‌نه»، زه‌نجان بێ، «فه‌ره‌سپه» ش مه‌راغه‌یه (بلاذری، ل ۳۳۰: ئه‌فه‌ره‌روود) - وه‌ک له‌ گۆفاری «سواس» یشدا وا دانراوه^{۲۶۶} ئینجا ده‌بی «سنکه‌ر» له نزیک هه‌مه‌دان، له شوینیکی نزیک به سه‌رچاوه‌کانی چۆمی «قزل ئوزن» (سفیدرود) هه‌لکه‌وتی و دووریش نییه نوینه‌رایه‌تی «سنه»^{۲۶۷} ی ئیستا بکا (بلاذری^{۲۶۸}، ل ۳۱۰: «سیسه‌ر»^{۲۶۹}).

له هه‌ل و مه‌رجی ئیستادا و به هه‌موو ئەو خاله تاریک و نادیارانه‌وه‌ی له‌مه‌ر «سنه»

و «سنکه‌ر» ی به‌تله‌میوس هه‌ن، ئەرکی دابینکردنی شوینایه‌تی «ده‌ریاسا» له رۆژئاوای سنکه‌ر، کاریکی زۆر ئه‌سته‌مه و چاره‌سه‌رناکری. له‌گه‌ڵ ئەوه‌شدا، «ده‌ریاس» ی ناوچه‌ی شارویران و هه‌لکه‌وتنی له‌لای رۆژهه‌لاتی ئەو شوینه‌ی وا پروا ده‌کری «په‌رسوا» بێ، هه‌موو سوودیکی تاریکۆلۆژی و هه‌روه‌ها رواله‌ته ئییرانییه‌که‌ی خۆی ده‌پاریزی.

لیکۆلینه‌وه‌ی ئیستامان له‌مه‌ر توپژی تایبه‌ت به «ناوی شوین» له مه‌له‌ندیکی بچووک، پێویستی به‌کورت و موخته‌سه‌ر کردنه‌وه نییه. ئەو ناوه مه‌غۆلی و تورکیانه‌ی وا له کاره‌که‌ی من دا خراونه به‌ر ئەزمونکاری، گه‌لیک له‌و ناوه ئییرانیانه‌ش قورس و ره‌قترن که به درێژی زه‌مان چه‌نده‌ها جار تووشی گۆرانکاری هاتوون.

توپیینه‌وه له‌م ناوانه، له‌ بوا‌ری «فیلولۆژی» دا، کاریکی سه‌رنج‌راکیشه. ئامانجی راسته‌وخۆی منیش له‌ وتاره‌که‌دا، هه‌ل‌خاندن و پالپیتوه‌نان بۆ نزیک بوونه‌وه‌ی سسیتما‌تیک له‌ توپۆنیمی سه‌ره‌زه‌مینی کۆنی ئیران بوو.

توپی‌نیمی - وه‌ک که‌ره‌سته‌یه‌کی یارمه‌تیده‌ر بۆ ئەرکی میژوونووسان، ده‌بی له‌ داها‌توودا شوینی خۆی به‌ ته‌نیش «سکه‌ناسی»^{۲۷۰} و «تاته‌نووس خویندنه‌وه»^{۲۷۱} وه‌ بدۆزیته‌وه*.

* سێ وتاری من له‌ لیزگه‌ی مه‌غۆل ناسیدا، بریتین له:

1) "A Mongol decree of 720 / 1320 to the family of Shaykh Zahid", BSOAS, XVI, 3, 1954, 515 - 27.

2) Pür-i Baha's "Mongol" ode, BSOAS, XVIII, 2, 1956, 261 - 78

3) Pür-i Baha and his poems, Charisteria Orientalia, Praha, 1956, 186 - 201

که‌مبڕیج، 1957/2/5.

پهراویزی ناوی مغولی شوین

× نهم وتاره، له سهرچاوهی خوارهوه وهرگیراوه:

*Mongol Place - names in Mukri Kurdistan, (Mongolica,4) by V. Minorsky. Bulletin of School of Oriental and African Studies,

[بولتهنی قوتابخانهی رۆژههلاتی و ئهفریقی - لهندهن]

19/1, 1957, pp.58 - 81.

1. V. Minorsky

(۲) زانستی لیکۆلینهوه له هۆگهلی دانرانی ناو لهسهر چۆم و کیتو و گوند و ناوچه؛ وجه تسمیه [

Element (۳

(۴) [Province، محافظه]

(۵) [فرهنگ جغرافیایی ایران، ج ۱ تا ۱۰، عباسعلی رزم ارا، ۱۳۲۰، تهران؟]

(۶) [نهم دابهشکرانه ئهمرۆ، ئالوگۆزی زۆری بهسهردا هاتوه و بۆ نمونه، ئوستانی پینجهم کراوه به سئ ئوستانهوه: کرماشان، کوردستان، هممهدان و ئیلام. ههروهها ئوستانی چوارهم خۆی بوه به چوار ئوستان: نازهربایجانی رۆژههلات، نازهربایجانی رۆژئاوا، ئهردهبیل و زهئجان].

(۷) ناوه غهیره فارسییهکان (تورکی، کوردی و ئارامی)، به پیتی حوئجه (pronunciation) فارسییهکیان کراونه ته لاتین و بهشیکیان بریتین له بابهتی «نهزری» بچ خهوش و نووسرانیان به پیتی عهربهی تووشی ههلهمان دهکات [وهک چۆن وشهی] «دورکه - تهرگون» له جیاتی دورگه - ته رکوئین» دانراوه (بهرگی ۴، ل ۲۹۰) و «قههگ» له بری «قرق» نووسراوه (ب ۴، ل ۵۲۳) و «نالوس» کراوه به «نهلوس» ... هتد) تهرتیبی ئهلف و بیتی لیستهکesh زۆر جار نادروسته.

(۸) کاتیکی زۆر دهبات تا بزانی که ناوی تازهی «شاهپور» دهگهڕیتهوه بۆ «سهلماس» و «دیلمان» بۆ «دیلمهقان» ی کۆن. [شیاوی باسه که دواى سالى ۱۹۸۰، ناوی شاهپور سههرله نوێ کراوه تهوه «سهلماس»]. نووسراوه و میژوهکانی پیشوو گهلیک شیوهی کۆن و لهکارنه هاتووی ئهوانه یان تیتدايه؛ بۆ نمونه، ناوی «باسمنج» (له رۆژههلاتی تهوریتز، ف. ج، ۴، ل ۷۴) له «عالم ارا» دا، ل ۶۵۷ وهک «فههوسفهج» هاتوه. به پینچهوانه، له ف. ج، ۵، ل ۳۰۷ دا دهتوانی ناوی گوندى ئیستای «پهرسییه» ببینی (له هممهدان) که به شیوهی «فههسهفهج» نووسراوه.

9. Visiting Cards

(۱۰) پروانه:

G. Hoffmann, "Auszüge aus syrischen Akten persischer", Märtyrer, 1880.

(۱۱) پروانه:

H. Hübschmann, "Die altarmenischen Ortsnamen", in "Indogermanische Forschungen", 16, 1904, 197 - 490

12) Billerbeck

13) W. Belck

(۱۴) پروانه:

M. Streeck, "Das Gebiet d. heutigen Landschaften Armenian, Kurdistan und Westpersien", zeit. f. Assyriologie, 14, 1899, 103 - 72.

15) Thureau - Danguin

16) Forrer

17) E. Speiser

18) Herzfeld

19) W. Tomaschek

20) Nearch's cruise in the Persian Gulf.

21) The great "Khorasanian " high way

22) The roads across the Central Desert.

23) W. W. Tarn

24) J. Marquart

25) Ptolemy's catalogue of Median place - names

26) C. F. Andrea

(۲۷) Pauli - Wissaw's Real Encyclopaedia نهم کتیبه له پیتی "A" تپهه ناکات. هیندیك بابه تیش لهسهر جوگرافیا (ی پیش سالی ۱۹۰۰)، له سهرچاوهی خوارهوه دا هاتوون:

Grundriss der Iran philologie, 2, 371-3, - 387 - 94(W. Geiger) and 605 - 11 (F. Justi)

28) Windschmann

29) Geiger

30) Nöldeke

31) H.W. Bailey

32) W.B. Henning

33) Karta

کۆچکردنیان به رهو روژئاوا، هاتۆته نازهربایجان و «ئهوپه پری قهوقاز». بروانه خوارهوتر [پاشکۆی دووههم].

48) Basin

(٤٩) [مینیورسکی له شیتوی Tatavu ی دا نووسیوه]

50) S. H. Shipley

51) {archaeological}

(٥٢) بروانه وتاره که ی پیتشوم به ناوی «کیلهشین و شوینه وارکۆنه که ی حهوزی گۆلی ورمی» (به روسی) "The Kela - shin and the earliest monuments in the basin of Lake Urmia" (in Russian) in: zap. Vost. Otd, xxiv, 1917, 145 - 184.

ههروهه و تاریکی دیکه به ناوی «ساوجبلاغ» (sawdj - bulak) له «ئینسیکلۆپیدیای ئیسلام» دا و وتاره که ی ترم به ناوی «لهشکرکیشانی رۆمیی و بیزانسی بۆسه ر ئاترۆپاته ن» له بۆلته ن ی «سواس» دا: Roman and byzantine campaigns in Atropatene, B. S. O. A. S, xi, 2, 1944, 243 - 65. [ئهم وتاره ش وه رگه راوه ته سه ر کوردی و لیره دا چاپ کراوه].

(٥٣) شلیتر ناویکی کوردییه بۆ روه کینک که له «باخچه ی زانستییه که مبریح» دا به «فیستیبار ئیمپریال» به واتای «تاجی شاهی» ناسراوه.

54) Cambridge Botanic Garden, Fistillaria Imperialis

[Parthian]

(٥٥) [Sa'uj-bulaq سائوج - بولاق]

(٥٦) [مینیورسکی به شیتوی «Saukand ی نووسیوه»]

(٥٧) [مینیورسکی له شیتوی «ویرانشار» ی دا نووسیوه]

(٥٨) [ئهم بۆچوونه رهنگه له زۆر شوینی چۆمی جهغه توو دا راست بی به لام مینیورسکی له باره ی «ته ته هوو» هه توشی هه له بوه. هه ر دوو به ری ئهم چۆمه، له زوربه ی شوینه کانی نازهربایجانیش دا هه ر کوردی تیدا نیشه جین].

(٥٩) [زۆرت به ره و باشوور، ئهم ئه رکی دا بین کردنی سنوره [له نیوان کورد و تورک]، جهغه توی روژهه لات ده یگریتنه ئه ستۆ و لهو به ری نازهربایجان، هه موو ناوچه کانی کوردستان و کرماشان به ته واره تی کوردی تیدا نیشه جین].

60) Kharkhar

61) Ellipi

62) Allabria

(٦٣) گوندی «خه لخال» له ٢٦ کیلۆمیتری روژهه لاتیه کرماشان و ناوچه ی به رینی «خه لخال» له

34) O. Blau

35) A.D. Mordtmann

(٣٦) [نامانجی سه ره کی «ئۆ. پاول»، ژماره ٨، ١٩٣٢، ل ١١٠ - ١٠٥ و ژماره ١٠، سالی ١٩٣٤، ل ٢١٥ - ٢٠٦ و ههروهه «ج. شنیتز (J. Schnetz)، ژماره ١٠، سالی ١٩٣٤، ل ٢٢١ - ٢١٥، به رپه رچ دانه وه ی نزیکایه تی نیوان دوو ناوی «گرمانیی» و «کرمان» هه.

37) W. Eilers

(٣٨) بروانه:

"Der alte Name des Persischen Neujahfestes", Akad. d. Wiss. u. d. lit. in Mainz, Abhandl. d. Geistes - u. Sozialwiss. kl, 1953, Nr. 2 (see Index); "Der Name Demavend", Archiv Orientalni, 22, 1954, 267 - 374. 24, 1956, 183 - 224.

(٣٩) «نامهای شهرها و دههای ایران»، به رگی یه که م، ١٩٢٩، ٢١ لاپه ره، (ته ران، شمیران و هتد...)؛ به رگی دووه هم، ١٩٣١، ٣١ لاپه ره (باسی پاشگری وان، گان، هان، خان، دان، لان، زان، ران).

(٤٠) [فدائیان اسلام] کوشتیان].

(٤١) [ئیسنا ته نیا ناوی مه لبه ندی «شوولستان» و هیندیک ناوی شوینی دیکه ی [ئوستانی] «فارسی»، لهو «شوول» انه (shül) به جی ماوه که تا سه ده ی سیتزه و چارده [ی زایینی] ش هه ر دناسرانه وه.

42) Balkhan

43) Krasnovodsk Bay

44) Caspian

45) Oghuz Turks

46) Balkan (ancient haemus)

(47) بروانه: «حدود العالم»، ل ٣٧٤؛ به راوردیشی بکه له گه ل کاری و. نیوانۆف له سه ر زاراهه کانی سه ررای ناوه ندی له م سه رچاوه یه ی خواره وه دا:

Journal of Royal Asiatic Society, 1926, 405 - 31; and Acta Orientalia, 8, 1927, 45 - 61.

(ههروهه به راوردی بکه له گه ل وشه ی «گیس» بۆ ژماره ی بیست و «گود» بۆ «باد» [= با] له زاراهه ی «خور» [ناوه ندی ئیران] دا). من هه و لم داوه بلیم که دانانی ناوی پیتته ختی ئه رمه نستان - «دقین» [Dvin] له لایه ن پارته ی یه کانه وه [Parthians] بوه که له «ستپ» به کانی تورکه نه نستانی ئه مرۆه ها تون. بروانه:

Minorski, Transcaucasica, J.As, Juillet 1930, 41 - 51.

به بروای من، وشه ی «کهنت» ی روژهه لاتیه («سوغدی»؟) ش له لایه ن تورکه «ئوغوز» به کانه وه له کاتی

٦٨) په نجا کیلومتر لای روژه لاتی سه قز. پروانه:

A. Godard, "Le trésor de Ziwié", 1950.

٦٩) پروانه:

Minorsky, "Les origines des Kurdes", in Actes du XX e Congrès des Orientalistes, Louvain, 1940, 143 - 52.

٧٠) پروانه:

N. Debevoise, "A Political History of Parthia", 1938, Index under Ariobarzanus Artabanus III.

٧١) هروهها پروانه:

Moses of Khoren, II, ch. 50, 52 (the Aläns in Artaz - Mäkü) and 58; v. inf. p. 75.

٧٢) پروانه:

- بلاذری، ل ٣٣١، یه کهم، ١٨٢

- نه حمده که سره وی، «پادشاهان گمنام»، بهرگی ٢، ل ٣٤.

- مینورسکی، «نیریز، ئوشنو» له «ئینسیکلۆپیدیای ئیسلام» دا.

٧٣) بۆ نمونه، هه زیانییه کانی هه ولتیر، پروانه: ریساله ی دووهه می «ئه بوو دلف میسعار»، چاپی و. مینورسکی، قاهره، ١٩٥٥، به شی ٢٥.

٧٤) پروانه: باسی «مراغه» و «ته ورتیز» له «ئینسیکلۆپیدیای ئیسلام» دا.

٧٥) [مینورسکی له شپوهی «لاهیجان» ی دا نووسیوه].

٧٦) مه رکه زی «سه لاس» تا ئه م دواییانه ش ناوی «دیلمه قان» بوو («دهیله می» یه کان) و لاهیجانیش له ئه سلدا ناوچه یه کی ناسراوی «گیلان» ه [له باکووری ئیران] G. Hoffmann له Auszüge، ل ٢٤٥ دا «سه له خ» («لاجان» ی ئیستا) هه به م شپوه به ناو ده بات؛ پروانه:

Minorsky, "La domination des Dailamites", Paris, 1932.

٧٧) پروانه: رشیدالدین، چاپی «کاتریمیر»، له باسی رووداو ده کانی سالی ١٢٦٣/٦٦٠ دا. هروه هارشییدالدین، چاپی جۆن (پراگ)، ل ٤٤ که ده لئ: «خیزانه که، تازییه ی مردنی «ئه باقا» یان له سه ر جده ته توو گرت». پروانه:

(خواره وتر، په راویزی ژماره ١٨٢)

٧٨) له مه لبه ندیکه دیکه (باکووری «ئه رده بیل») که پتوه ندییه کی نزیکه به مه غوله وه هه یه، ده کری به هاسانی ناوی هۆزی مه غۆلی «ئونگوت» (öngöt) بناسرته وه. پروانه: رشید، بهرگی ٧، ل ١٤٥ له باسی ناوی مه لبه ندی ئونگوت دا. هروه ها: فه ره نگی جوغرافیایی ئیران، بهرگی ٤، ل ٥٢.

٧٩) ظفرنامه، بهرگی یه کهم، ل ٦٢٨. هروه ها لام وایه ناوی ئه و ده شته ی وا له هه مان فه سلدا هاتوه،

باشووری ئه رده بیل و لای باشووری نیشته گای شاهانی «ئالبانی» کۆن له «ئه وپه ری قه وقاز» (Transcaucasia). رهنه گه «مووسا که له نکه تفه تستی» قامک بۆ تیکشکانی خه لکی «خه رخه ر» رابکیشینی: Moses Kalankatvats'i, 1, ch. 19.

٦٤) پروانه:

Jermiah, L1, 27, "The Kingdom of Ararat (Urartu, Minni (Manna) and Ashchenaz (Scythians)"

سترابۆن (١١، ١٤، ٨) زه ریاجه ی ورمی به «مانتیانی» ناو ده با. به راوردی بکه له گه ل:

W. Belk "Das Reich d. Mannäer", in Verhandl. d. Berl. Gesell. f. Anthropologie, 1894, 479 - 87 and G. Melikishvili, "Voprosi istorii Maneyeskogo tsartva", in Vest. drevney istorii, 1949, No. 1, 57 - 72.

٦٥) یا خود رهنه گه هی ئوستانه سه رسنوورییه که ی خۆی «میسیسی» (مه یشتا؟)، پروانه: Melikishvi- li (پیشوو).

٦٦) پروانه:

F. W. König, "Älteste Geschichte der Meder und Perser", "Der alte Orient, xxxIII, 3/4, 1934

بۆ ده وری هۆزه خۆجی ییه زاگروسییه کان له پیکه اتنی پاشایه تی ماد دا، پروانه:

I. Aliyev, "Ocherki po drevney istorii Azerbayjana, Baku, 1956, 57 - 169.

٦٧) پروانه:

F. Thureau - Danguin, Une rédaction de la huitième campagne de Sargon, 1912

هروه ها پروانه: کاری ئه م دواییه ی «هیرتسفیلد»:

Herzfeld, "Bronzener Freibrief eines königs von Abdadana", Arch. Mitt. aus Iran, IX, 3, 1938, 159 - 177.

(پیداچوونه وه یه کی سه ره خۆی فایله ئاشوورییه کان).

هروه ها:

Col. E. M. Wright, "Eight campaigns of Sargon, in Journal of Near Eastern Studies, II, 3, 1943. 173 - 85.

(بۆچوونی سه رنجراکیشنی کاربه ده سه ستیکه ده زگای موخابه راتی ئامریکا که له نزیکه وه ناوچه که ی خستوته بهر توپژینه وه و حه وت جار به سه ر شاخی «سه هه ند» دا تپه ر بوه.)

دو اکاریش له سه ر میژووی ئۆراتۆ، له لایه ن پرۆفیسۆر «ب. ب. پیوترۆفسکی» یه وه کراوه:

B.B. Piotrovsky, Istoriya i kultura Urartu, Erevan, 1944, 364pp.

دهبى وهك دهشتى «قولاغای» بخویند ریتته وه (به مهغۆلى = دز).

۸۰ «سولتان میر موقهدهم» دواى له ناوبردنى سهروكه كانى موكرى كرايه حاكمى مهراغه (عالم آرا، ل ۵۷۴).

۸۱ پروانه:

A. Roosevelt, jr, "The Kurdish Republic of Mahabad", Middle East Journal, 1, 3, 1943, 247 - 6a.

۸۲ وهك له سیستى رووباره كانى به شى ئوروپای رووسیا شدا هه به.

۸۳ كه ده توانی نه ناهت هی سهرده می پیش مهغۆل، واته توركه سه لوجوقیییه كان بئ، كه له سهده ی یازده له ناوچه باكوورییه كانى ئیران دا نیشته جئ بوون. بۆ ماوه یه كى كورت له سهده ی چارده دا توركه «جوغه تایى» یه كانى ته میور، چۆمى «سفیدرود» یان ناونا «ئاق - سهى» به واتای چۆمى سپى. ظفرنامه، بهرگی ۱، ل ۶۲۷. ئەم «ئاق - سهى» یه مان نابئ له گه ل لقیكى چۆمى «كوپ» له «ئوپه رى قه وقاز» لئ بگۆرى كه رشیدالدین (چاپی جۆن، پراگ)، ل ۹ ده نووسئ «چهغان - موران» ه و ئه وان [واته مهغۆله كان] پیتی ده لئین «ئاق - سوو» (كه تئیدا «ئاق» به «چهغان/تسهغان» ی مهغۆلى ته رجه مه ده كرتته وه به واتای سپى.

۸۴ پروانه: سه ره وه تر، په راویزی ژماره ۲۰

۸۵ «نزهت القلوب» ل ۲۲۳ ده لئى: «جهغه توه» (ههروه ها پروانه ظفرنامه ب. ۲، ل ۳۷۱) له كیته كانى كوردستان و له هاوسیتی گوندی «سیاهكوه» ه وه سه رچاوه ده گری و دواى تئپه رپوون به پشت ناوچه ی مهراغه دا، له گه ل چۆمى «صافی» و «تهغه توه» ده رتته ناو گۆلى خوئ ی «تسوج» (واته گۆلى ورمئ). دانهرى كتیبی:

The Syrian Life of Yabalaha, translated by Chabot, 1895, p.121

ده لئى: «له سالى ۱۲۹۶، دواى راوترانى مه سیحیییه كان له مهراغه، شازنى مه سیحیییه كان - بورغه چین (بوله غهن؟)، قه شه ی گه و ره و قه شه كانى دیکه ی له مالى خویدا شارده وه و ئینجا ئەمان چوون بۆ شویتینیک كه «شاقاتوو» ی پئ ده گوترا. ههروه ها به ره و شاخی «سیاهكوه» یش چوون بۆ ئەوه ی «شا» [دهبئ «ئولجایتو» بئ] له نزیک هه مه دان بانگیان بکاته جزوور. شاغاتوو وا پیده جئ كه حوئجه یه كى دیکه ی جهغه توه بئ و سیاهكوه یش زنجیره [شاخ] یكى رۆشه لاتى شلیره كه ئا و به سه ر جهغه توه و قزل ئوزن دا دابهش دهكات.

86) Theophylact Simocatta

87) Life of Mar Yabalaha, trans. by Chabot, 151.

۸۸ [پروانه په راویزی ژماره ۸۵]

۸۹ له سه ره ئەم باسه، پروانه وتاره كه ی من به ناوی «له شکر کیشانی رومی و بیزانسی» گۆشاری

S.O.A.S, ۱۱، ۲، ل ۲۴۸ [ته رجه مه ی ئەم وتاره ش له لاپه ره كانى دواترى ئەم كتیبه دا هاتوه. وه رگتیر].

۹۰ به رانبه رى «لوو» ی تورکییه. پاشگری لوو به ره و ئەوه ده روا كه ببیته «لى». پاشگری كه متر کارپیکراوی «توو» ش ویده چی هه مان ئالوگۆری به سه ردا بئ و ببیته «تى». كه سه ره ی خودالئوخوشبووش كه خوئى تورکیكى نازه ربايجانى بوو، دیارده ی به وه كرده و هه ر ئه ویش بئ ئەوه ی سه رى له پاشگری مه غۆلى ده رپچئ، به هه له هه ولى ئەوه ی داوه واتای «کیتو» بدا به پاشگری «تى» له زمانى كوئى نازه ربايجاندا. [دهبئ نیازی مینۆرسكى له زمانى كوئى نازه ربايجان «نازه رى» بئ كه زمانىكى جیاواز له تورکی و هاوینه ماله ی زمانى كوردی بوه. وه رگتیر].

۹۱ ژيانى «یه به لاه» له شویتینیکدا (پروانه سه ره وه تر)، باسى شاقاتوو (چهغه توه؟) دهكات به لام دواتر، ناوی «جهغه توه» ی دیتئ كه له گه ل حوئجه ئەمرۆیییه كه یدا یهك ده گرنه وه.

92) Prof. W. Kotwicz

93) Tata'ul

94) tatavul

۹۵ له و راپۆرتیه دا كه له مه ر سه ردا نه كه ی شیخ صفی (۱۲۵۲ - ۱۳۳۴ ز) له كوردستانى موكرى نووسیویه، صفوه الصفا، چاپی ۱۳۲۹/۱۹۱۱، ل ۳۳۳ ناوی ئەو دوو رووباره به «جغاتو» و «تغاتو» ده بات. له «جیهان نوما» ی چاپی ئەسته مبول ۱۱۴۵، ل ۳۸۸ دا، ناوه كان تووشى گۆران هاتوون و بوون به «ج.ف.ت» و «ت. ف. توو»، ئەویش له كاتینیکدا كه ئەمیان شتیوه ی نزهت القلوب ره چاو دهكات.

۹۶ [«ساوجبلاق» ی قه زوئین]

۹۷ هه رچۆنیک بئت، له بیره وه ریبیه كانى سالى ۱۹۱۱ ی خوئما، ئاماژه م به «کانیاویکی ساردی ئاسنار» كرده كه نیوسه عاته رى یهك كه وتۆته رۆژئاواى «ساوجبلاق» [تۆبلیتى نیازی مینۆرسكى له «گراوان» نه بئ؟ به لام گراوان گه رم و گۆگرددار بوو!] و نزیک شویتنى به یهك گه یشتنه وه ی هه ر دوو سه رچاوه كان. [واته سه رچاوه ی چۆمى ساوجبلاق].

۹۸ بۆ كورت كرده وه ی «جی» (چى) و بوونى به «ج» (چ)، رهنگه بتسوانى ناوی ئەو مانگه ئۆیغوریانه به رى كه مه غوه له كان وه ریان گرتوون و به کاریان هیتان: ئالتینج، ئۆنونج.

۹۹ له راپۆرتى «دهرویش پاشا»، چاپی ئەسته مبول، ۱۲۸۷، ل ۵۱ یشدا هه روا حوئجه كراوه. له پاشكۆی «گه مه زۆف» بۆ كتیبی Putevoy Zhurnal, Spb, 1875, p.545 ی «چیریکۆف»، وهك «قیریش - دهبن» و له «سه یاحه تنامه ی حدود» ی «خورشید ئەفه ندى، ته رجه مه ی «گه مه زۆف»، ل ۳۹۳ دا، وهك «قیرەژ - دهبن» هاتوه.

۱۰۰ ناوی شاخی «ئهرقه تى» كه كه سه ره ی ئیشاره ی پئیده كا (به و گۆرانكاریه ئەمرۆیییه به ته رتیب له

117) Shakmuni Burkhan

118) ÇAKYAMUNI BUDDAH

[له عیبارهتی «پهیکه‌ری بودا» وه، دهرده‌که‌وی که دور نییبه په‌یکه‌ریکی بودا لهو شویتنه دانرابیت. وهرگتیر].

۱۱۹) ناوی «سریل» (SIRIL) که لهو نریکانه هه‌لکه‌وتوه، په‌کجار نادیاره و زۆریش دووربینانه نابین ئه‌گه‌ر له‌گه‌ل «شاریل» (SHARIL) ی مه‌غۆلی به‌راوردی بکه‌ین، به واتای به‌شیتک له‌که‌له‌پووری نایینی بودا؛ پروانه رشیدالدین، چاپی جۆن (پراگ)، ل ۶۷، [ده‌بی نیازی مینۆرسکی گوندی «سریل ناوا» له ناوچه‌ی بۆکان بی].

120) Sunjak

۱۲۱) [ئه‌م گونده‌که‌وتۆته باشووری بۆکان و مینۆرسکی له شیتۆدی «توبوت» یدا نووسیوه Tubut].

۱۲۲) [له نریک بۆکان].

۱۲۳) پروانه: رشیدالدین، چاپی به‌ره‌زین، ب ۷، ل ۸۲ له باسی سه‌رۆکه‌کانی «چه‌غان - تاتار» واته ته‌ته‌ره سببیه‌کان له ئیراندا.

۱۲۴) [گوندیکه له رۆژئاوای بۆکان و نریک «ئاخ ته‌ته‌ر»].

۱۲۵) «قه‌ره‌له‌ر» یکی دیکه له نریک «که‌لخۆران» ی ئه‌رده‌بیل (ئه‌رده‌ویژ) هه‌یه. [قه‌ره، خۆی له بیجمی قه‌ره‌مۆسالیان، یشدا ده‌نۆتی که گوندیکی نیوان بۆکان و میانداواوه].

۱۲۶) [میان - دوو - ئاب].

۱۲۷) [دوای سالی ۱۹۸۰، ناوی شاره‌که سه‌رله‌نۆی کرایه‌وه «سائین قه‌لعه» که خه‌لکی ناوچه‌که به کورد و تازه‌ریبه‌وه «سایین قه‌لا» ی پیده‌لین و ئیستا سه‌ر به «میانداوا» ه نه‌ک مه‌راغه].

128) Sa'in

129) Popular

130) Hoyin-irgen

۱۳۱) [هه‌موو دێهستانی تورجان له سالی ۱۹۶۳ وه له بۆکان جیاکراوه‌ته‌وه و که‌وتۆته سه‌ر «سه‌قز». من خۆم له کاتی ئه‌م ئال و گۆره‌ دا له گوندی باغلووجه‌ی عاید به «تورجان»، مامۆستا بووم و که‌وتمه سه‌ر سه‌قز. وهرگتیر].

۱۳۲) [مینۆرسکی به‌شیتۆه فارسیبه‌که‌ی واته «شیلان ئاباد» ی نووسیوه].

۱۳۳) [خه‌لکی ناوچه‌که پیتی ده‌لین «بیئل ته‌مه‌ر»].

134) Tokhta

135) Tokhtoghä

136) Bayäut

«ئه - و» هوه بۆ «ئه - ی»، ده‌بی ئه‌رقه‌توو بی به‌واتای «پێوه‌ندی‌دار به‌ فیتله‌وه» یا «فیل‌بازی له شه‌ر دا». به‌راوردی بکه له‌گه‌ل «أرغجا‌وت» به‌واتای «گۆرینی قسه» و «فری و فیل‌بازی له شه‌ر دا». له راپۆرتی «میرخواند» له مه‌ر له‌شکرکیتشانی «ئولغ به‌گ» له مه‌غۆستان.

۱۰۱) [مینۆرسکی وه‌ک «ته‌ره‌قه» (Taraqa) ی نووسیوه].

۱۰۲) له‌م به‌شه‌دا، ئیمه هه‌روه‌ها هیندیک ناوچه‌ی هاوسپشمان خستۆته به‌رچاو که که‌وتونه‌ته لای باشوور و رۆژه‌لاتی مه‌له‌ندی موکریانه‌وه.

۱۰۳) [مینۆرسکی ئه‌م ناوه‌ی له شیتۆه فارسیبه‌که‌یدا، واته بووکان تۆمار کردوه (Bukan)].

۱۰۴) [که‌رچی بۆکان له‌سه‌ر چۆمی ته‌ته‌هو هه‌لکه‌وتوه به‌لام مینۆرسکی، شویتنايه‌تی جوگرافیایی شاره‌که‌ی به‌ پیتوانه‌ی جه‌غه‌توو پیتاوه].

۱۰۵) [دابه‌شکردنی سیستمی ئیداری ئیران له سه‌ره‌وه بۆ خوار، به‌م چه‌شنه‌یه: ئوستان، شه‌هرستان، شه‌هر، به‌خش، دێهستان، دێهه].

۱۰۶) [من بۆچوونی مینۆرسکیم سه‌بارده‌ت به «وجه تسمیه» ی بۆکان پێ راست نییبه و لام وایه بۆکان له پیتۆندی خودای «به‌ک» یا «به‌غ» دا ناو‌نراوه که خودای هیند و ئیرانیبه‌کان بوه پیتش نایینی زه‌رده‌شت و هۆی ئه‌م ناو‌نرا‌نه‌ش ده‌بی ئاورگه‌یه‌کی گه‌وره‌ بووبی که دانیش‌توانی ئه‌وه‌می شار له شوینی ئیستای «قه‌لای سه‌ردار» بۆ خودای «به‌غ» یان دروست کردبێ. پروانه: ئه‌نوه‌ری سولتانی، «چه‌ند تیبینییه‌ک له‌سه‌ر ناوی شاری بۆکان»، گو‌فاری مامۆستای کورد، ژماره ۱۰، پاییزی ۱۹۹۲].

۱۰۷) [گونده‌کانی ده‌وره‌ری بۆکان به سه‌ر سح دێهستاندا دابه‌ش کراون: «ئه‌ختاچی رۆژه‌لات»، «ئه‌ختاچی رۆژئاوا» و «بییه»].

۱۰۸) [ئه‌م ناوه‌ش به‌پروای من پیتۆندی به‌ خودای «به‌غ» هوه هه‌یه و دوور نییبه پیتشتر وه‌ک «به‌غاباد» یا «به‌غاوا» گو‌ترایی].

۱۰۹) [ئه‌م ناوه‌ش بی پیتۆندی نییبه به‌ خودای «به‌غ» هوه. له‌بیری نه‌که‌ین که به‌غستان یا بیه‌ستان یا بیستون، ناوی کتوبی یه‌زدانی سه‌رده‌می دواتر واته «ساسانیان» بوه].

110) Bā'i

111) Uryäd

112) Kucha

۱۱۳) [باش ده‌بوو ئه‌گه‌ر ناوی هه‌ر چوار هۆزه‌که‌مان بزانییبه که یه‌کیان به‌ دلنایی ده‌زانی «ئوبرات» ه.

114) JRGS

115) Khanikov, "Map of Azerbaijan", Zeit, F. Allgem. Erdkunde, XIV, 1893, map

III

116) Burkhan

۱۶۰) سولدووز شیتوی تورکییه بو «سولدووس»ی مه غۆلی. پروانه: رشیدالدین چاپی بهرزه زین، ب ۷، ل ۲۲۴. له کوردیشدا وهک «سوندووس» یا «سندووس»ی لیتهاتوه. پروانه ئوسکارمان:

O. Mann, "Die Mundart der Mukri-Kurden, 1906, 15, 282, etc.

161) Mukri

162) Moukri

163) H. W. Hausing, "Theophylakts Exkurs über die skytischen Völker", Byzantian, XXIII, 1953, 282 etc.

164) Taviat

165) Mauricius

166) Mu-ki(wu-ki?)

167) Mo-ho

168) Tunguz? [بئ سوود نییه بگوتری گوندیک به ناوی «دونگوز» که وتوته به شی رۆژئاوای بۆکانه وه].

169) Chavannes, "Documents sur les Tou-kiue occidentaux", 230 etc.

170) Haussig

171) Murkit / Markat

172) «هاوسیگ» له پاشکۆی [کتیبه که ی] خۆیدا، ل ۴۳۱، «مووکی» به شیتوی «مووکه ی» دهنوسیتته وه و ئەمهش رهنگه ئیشاره بی به دراوسیتکانی «ته بغه چ» که «مو - کوان» یان پیتده گوترا و ناوه که یان زیاتر رووبه پروو ده بیته وه له گه ل وشه ی مغولی «موغه ی» به واتای «مار». ئەمهش خۆی مه سه له که ئەوه نده ی تر ئالۆز ده کات.

173) Bretschneider, "Medival researches", 1, 28

174) Mo - K'o - li

175) Mekrin

176) M.krit, M.rkit

177) M.krin, B.krin

178) به راوردی بکه له گه ل:

Plano Carpini, ed. C. R. Beazley, 1903, 80

ههروه ها له باسی جیاوازی نیوان «مه رکه ت» و «مه تربت» دا پروانه:

ed. Risch, 1930, 109, Merkit and Mecrit

له م دوانه، یه که میان بوتپه رست و دووه میان مه سیحی بوون.

137) Toqtä

138) [خه لکی ناوچه که پیتی ده لئین «شیلاناوی»].

139) ژووری له بهرد تاشراوی کۆنی «فه قه قا» که وتوته نزیک «ئیندرقاش» ه وه.

140) [ناوچه ی سولدووز (سندووس) ته نیا له قه ره پایاخ پیک نه هاتوه و ئیستاش هه ر کوردی تیدا نیشته جین، واته کورد و قه ره په پایخ ژیانیککی هاو به شیان له ناوچه که دا هه یه].

141) Sir R. Porter

142) Sir A. Stein, Old routs, 324-46.

143) له باشوری مه راغه. پروانه: شه ره فنا مه، ب ۱، ل ۲۹۴. به روا له ت «ساریق قۆرغان» [له زاراوه ی ئیستای خه لکی ناوچه که دا، «ساری قۆرغان»] ه له ناوچه ی تیکاب (به ره سمی «تیکان ته په»، له سه ر ریگای سایین قه لا بۆ بیجار).

144) Kereftitskaya

145) مینۆرسکی له شیتوی «هۆیاتوو» یدا نووسیوه.

146) ده بی بزانی ئایا ئەم شیتویه، به ته واوی ده ستکرده یا خود زه مینه به کی زمانناسانه ی میتژوویی هه یه. پروانه:

Pelliot, "Les mots à H initiale, aujourd'hui amuie J. As, avril, 1925, 193-263.

به له بهرچا وگرتنی /ه/ و «توو» ه که ی ئەم ناوه، ئەسته مه بتوانی له «ئویه» ی تورکییه وه وەرگیرایی که مانای «کۆخی لبادین» ی هه یه.

147) Uyghur

148) Marcus

149) Kereit

150) Marghüz Buyurug - Khan

151) Tamüqa

152) Bärin

153) Toguchar

154) Tughächär

155) Karachar -ov

156) Bilina

157) Arghun Khan

158) "Roi de France" (irad barans)

159) W. Kotwicz

۱۷۹) تۆبلیتی هەردوو تاقمی M.rkit / M.ikrit و B.krin / M.krin له بنه‌ره‌تی هەمان «تونگوز» هەکان نەبن؟

۱۸۰) روون نییە ئایا ئەمە دەگەریتەوه بۆ زیدی کۆنی «ئۆیغور» هەکان له «ئۆرخون» یا بۆ دوایین پادشاهی له نزیک «تین - شیان». پروانه رشید، ۷، ۶ - ۱۶۱ ئەو فەسلەکی کەله «بکرین» دەدوێ و بەشوتینیدا فەسلتیک دێ کە باسی ئۆیغورەکانی تێدا کراوه.

۱۸۱) هەرچۆنیک بچ، فەرهنگی جوگرافیایی، ۴، ۴۹۲ دەست بۆ «مەرقید» ێک رادەدێرێ له‌نزیک شاری «مەرەند» و بەکی دیکە لەسەر جاده‌ی «تەوریز» بۆ «ئەهەر» ە.

۱۸۲) پروانه:

Histoire de Mar Jabalaha III, tr. by Chabot, 1895, ch. XVIII, pp. 122 - 30, 152 - 77.

هەر وه‌ها، پروانه:

Sir. E.A. Wallis Budge, "The monks of Kublai Khan, 1928, 230 - 260, türäye Kaya-jiye

183) Naurüz ?

۱۸۴) «نظام الدین شامی» (چاپی Tauer، ۲۸۲)، به‌چاوی خۆی کردەوه‌ی «مکریت» ی بێنیه‌وه. شرف الدین، ظفرنامه، ۲، ۵۲۷، ستایشی «مکریت» ده‌کا که «بۆ چیا بربین، وینه‌یان له‌جیهاندا (از قاف تا قاف) نه‌بوو».

185) Zarzari

۱۸۶) شه‌ره‌فخان. ویناچی شتیکی له‌مه‌ر «هه‌زانی» (خه‌لکی هه‌زیب» و ده‌کوو «ئه‌دیبه‌نه - ئه‌ریه‌لا») زانیی و فەسلێ «زه‌زا» ش له‌هیچ‌کام له‌ده‌ست‌نووسه‌کانی کتێبه‌که‌یدا ده‌ر نه‌که‌وتوو. له‌مه‌ر هه‌زانی پروانه:

Minorsky, Studies in Caucasian history, 1953, 129.

۱۸۷) پروانه:

Quartremère, "Notices et Extraits, XIII, 1838, 300 - 29.

۱۸۸) جیاوازی کۆتایی وشه‌کان، به‌هۆی پاشگره‌ مه‌غۆلییه‌کانه‌وه و اتا ده‌کریته‌وه. ده‌نگی /ن/ ی دوایین وشه‌ له‌ مه‌غۆلیدا به‌ هاسانی وه‌لا ده‌نرێ و «مۆرین» ده‌بچ به‌ «مۆری»، ده‌نگی /ت/ ش نیشانه‌ی کۆیه‌ له‌ ئاخری وشه‌دا. تیره‌یه‌ک (پیتوه‌نددار به‌ «کوکلان» انه‌ تورکه‌مه‌نه‌کان) هه‌ن که‌ ناوی «موکری» یان له‌سه‌ره‌ه.

پروانه:

G. Jarring, "On the distribution of Turk Tribes in Afghanistan, Lund, 1939, 39.

(له‌زمانی «تۆمانۆقیچ» ه‌وه). هه‌روه‌ها گوندی موکری له «نامو-ده‌ریا»، به‌شی باشووری «که‌رکی» ده‌بێنرێ. بیه‌چمی موکری چ بنه‌ره‌تی بچ و چ (له‌ ژێر شوێن تیکرانی سه‌ره‌تایه‌کی ده‌نگی لیبی دا) دا،

تووشی ئالوگۆر هاتین، بۆ کاره‌که‌ی ئیمه‌ ره‌ نیشانده‌ریکی به‌که‌که‌. ئایا ئەو موکرییه‌نه‌ له‌قیکی «قه‌یه‌چی» یه‌کان بوون؟ من ناتوانم بلێم که‌ ناوی هۆزی «موکوت» ی ئۆزه‌ک که‌ به‌ گوێره‌ی گوته‌ی «خانیکۆف»:

Khanikov, Opisaniye Bukharskogo Khanstva, Spb., 1843, 61

له «بوخارا» ده‌ژیان، ئیشاره‌ به‌ هه‌مان عونسور ده‌کات یاخود به «مه‌رکیت»؟

۱۸۹) له «قه‌زا» ی «سه‌را» ی تورکیا (رۆژئاوای «قوتور» ی ئێران) ده‌توانی هۆزێکی بچووک بدۆزییه‌وه که‌ ناوی «موقوری» یه‌. به‌گوێره‌ی قسه‌ی «سایکس»:

Sir. M. Sykes, "The Caliph's last heritage, 1915, 564.

«ئه‌م موکری یانه (V. M پیتشوو) ده‌گوترێ په‌نجا سال له‌مه‌وه‌یه‌ر هاتوونه‌ ته‌ ئێران». ئەم بۆچوونه‌، زۆر روون نییە و له‌وانه‌یه‌ سه‌رمان لێ بشیوتین. «مه‌حمود افندی بایه‌زیدی» کورد که‌ یارمه‌تیده‌ری «ژابا» بوه‌:

(Notices et recits Kurdes. St Petersburg, 1860, Kurdish text, p. 5)

ناوه‌که‌ وه‌ک «مقری» ده‌نووسێ و ده‌لێ: ئەم تیره‌یه‌ سه‌ر به‌هۆزی «شکاک» (شه‌ککاک) ن. «موقوری» به‌ ۲۲۵ کیلۆمێتر و هه‌روه‌ها به‌هۆی گه‌لێک شاخ و کتیه‌وه‌، له‌ نزیکترین شوێنی خاکی «موکری» دوورن و ئه‌گه‌ر به‌لگه‌ی میژووبی به‌ده‌سته‌وه‌ نه‌بێ، هاسان نییە ئەم دوو هۆزه‌ به‌ هیچ چه‌شنێک به‌یه‌که‌وه‌ پیتوه‌ندی بدرتین.

190) Die Mundart, I, p. XVIII: "Die ackerbauenden Klassen, die ra'iyat, nennen sich grössenteils zum Stamme der débokri gehörig und man darf wohl vermuten, dass diese Débokri, welche in grösseren Massen die östlichen Teile des Mukrilandes, den Distrikt Shar-wérän, und die nach Mian dü-ab hin gelegenen Täler des Tataû und Jagatû bewohnen, die Reste der einstigen Bevölkerung darstellen, die von den stammes und sprachverwandten Mukri aus dem Besitze verdrängt worden ist".

۱۹۱) له‌ فەرهنگی جوگرافیایی ئێراندا، به‌هه‌له «دیهبوگر» نووسراوه.

۱۹۲) له‌شاری «به‌م» ی کرمان، گوندیک به‌ناوی «دیهبه‌کری» هه‌یه که‌ دانیشتوانی به‌ فارسی ده‌دوین. ف. ج. ب. ۸، ل. ۱۶۹ [له‌بیرمان نه‌چ که‌ زانیارییه‌کانی «فه‌ره‌نگی جوگرافیایی ئێران» زۆر ناته‌واون و روانگه‌ی ره‌سمی ده‌وله‌تی ره‌زاشا ده‌خه‌نه‌روو. هه‌ر له‌ شوێنی «کرمان» و «موکران» ه، هیندیک گوند و ناوچه‌ی بچووک هه‌ن که‌ ئیستاش هه‌ر به‌ زمانیکی جیاوازه‌ له‌ فارسی ده‌دوین یاخود پاشماوه‌ی زمانه‌کانی تر و واهه‌یه‌ کوردی، به‌ ئاخفتنی ئیستایانه‌وه‌ دیاره‌. وه‌رگێر].

193) Qawalisi

۱۹۴) من توانای ئەوهم نه‌بووه‌ به‌دلنیا ییه‌وه‌ بنه‌ره‌تی بنه‌ماله‌یه‌کی رووسی به‌ناوی «بلباکۆف» روون

بکهمهوه که دهزانم کوردی نییبه بهلام دوور نییبه ناماژیهک به خزمایه تی تورکی و مهغۆلی بکا.

195) Clan

196) Mangit

197) Mangqüt

198) Mangütay

199) Manguday

۲۰۰) جیوازی نیوان / گ/ و / ق/ خۆی موشکیله دروست دهکات.

۲۰۱) ناوی گوندی «سوئسناوا» له دهرهوهی مهلبهندی موکری - له ناوچهی «مهراگهوه» ی رۆژئاوای ورمی نیشانهی کۆلتۆنییهکی ههمان هۆزه.

۲۰۲) پروانه: نامهکانی رشید الدین چاپی م. شافی. ل ۱۷۷، باسی «ههربهتان».

۲۰۳) پروانه: حافظ ابرو، چاپی بهیانی، ل ۶۰ که دهلی: ئەمیر «ئه‌لغوو» هێرشێ برده سەر «ئه‌بوو سه‌عید»... هتد.

۲۰۴) رشید، چاپی به‌ره‌زین، به‌رگی ۷، ل ۱۶۳: به‌رچوق، سه‌رۆک هۆزێکی ئۆیغورو... هتد.

۲۰۵) پروانه: گوڤاری قوتابخانهی توێژینه‌وه‌کانی رۆژه‌لاتی و ئەفریقایی، به‌رگی ۱۰، (۳)، ۱۹۴۱، ل ۷۸۶.

۲۰۶) زۆر کچه‌ شازده و ئەمیرزاده ناویان «بول (ه) غهن» بوه به‌واتای سمۆری رهش.

۲۰۷) رشید، چاپی به‌ره‌زین، به‌رگی ۷، ل ۵۹.

۲۰۸) «میترووی مظفریه‌کان»، G. M. S، ۱، ۱۴، ۱، ۶۴۲، له باسی شه‌ری ئەمیر موزه‌فه‌ر له‌گه‌ڵ مه‌غۆله «ئوغان»-ه‌کاندا (له ئەفغان جیوازن) ده‌لی ئه‌وانه‌ی دوایی «جالیق» یکیان بوو که به‌ شێوه‌ی مه‌غۆل ده‌یانپه‌رست و قوریانیان بۆ ئه‌و بوتانه (کذا) ده‌کرد. هه‌روه‌ها پروانه «چالیق» ی نزیك «ئه‌هر» (۲): «رادلف»، له به‌رگی ۳، سالی ۱۸۸۴د، وشه‌ی «چهلوو» به «ده‌فه‌ی بوت» مانا ده‌کاته‌وه (ئالته‌ی).

۲۰۹) «ساتی به‌گ» ی کچی ئولجایتو له سالانی ۹ - ۱۳۳۸ زاییه‌یدا حکومه‌تی کرد. پروانه: «تاریخ گزیده، ل ۶۰؛ هه‌روه‌ها ئەمیریکی «جه‌لایری» به‌ناوی «ساتی به‌هادور» (ده‌روبه‌ری ۷۶۵ - ۱۳۶۴) [لاپه‌ره] ۶۹۱ ی ههمان کتیب.

۲۱۰) واهه‌یه «گوته‌ن» ی تورکی بی، به‌واتای هه‌وشی مه‌ی و مالات.

۲۱۱) پروانه: تاریخ گزیده، ل ۵۳۳: «مه‌نگو تیمور» ی کوری «هولاکو». هه‌روه‌ها پروانه: حافظ ابرو، چاپی به‌یانی، ل ۱۳۱ و ۱۳۴: ژنی ئەمیر چوپان.

۲۱۲) نووسینی له فه‌ره‌نگی جوغرافیاییدا، به‌رگی ۴، ل ۴۴۰، به‌ شێوه‌یه‌که ده‌نگی /وی/ بنوێنی به‌لام نزهت القلوب، ل ۸۲ وه‌ک «کوویی» ده‌نووسی. کوویی («کوی ئین»-ه‌کان لقینکی هۆزی تاتار بوون

و رشید، چاپی به‌ره‌زین، ۷، ۸۲، ناوی «کوی ئین» یکی زۆر ده‌با له ئیراندا).

۲۱۳) رشید، چاپی به‌ره‌زین، به‌رگی ۷، ل ۲۵۳ باسی مه‌نقوت ناویک ده‌کا که باوکی «قوتلوغ شا» بوه.

۲۱۴) هۆزی «ئوغوز» که له‌گه‌ڵ «سه‌لجوقی» یه‌کاندا گه‌یشته‌بونه ئازه‌بایجان و له سه‌ده‌ی ۱۵د، برا تورکمانه‌کانی خۆیان به‌هێز کردبوو، له لایه‌ن حاکمانی «قه‌ره - قۆبولوو و ئاق - قۆبولوو» هوه له ئەرمه‌نستان کیشرا نه‌ داوه.

۲۱۵) [که‌ند] له‌بهنه‌رتدا [وشه‌یه‌کی] «سوغدی» یه! تورک ده‌بی ئەم وشه‌یان له ئاسیای ناوه‌ندییه‌وه هینابج. وشه‌که ته‌نیا له ئازه‌ربایجان و ئەوپه‌ری قه‌وقاز ده‌بیته زاراوه‌یه‌کی گشتی.

۲۱۶) «سه‌وره‌پونگان» به‌ واتای درووی سه‌ور، شلیتر به‌واتای رووه‌کی «تاجی شاهی» (پروانه سه‌ره‌وتر) و... هتد.

217) Sargis

218) Dinha

219) Salos

220) Bem-surta(bem-zurta)

پروانه: راولینسن، ههمان، ل ۱۷ که هه‌ندێ له‌م ناوانه به‌ناوی چه‌ند قه‌شه‌ی نه‌ستووری ناوچه‌که په‌بهنده‌دات و له سه‌رچاوه‌ نایییه‌کاندا ناویان هاتوه (Assemani, Bar Hebraeus). هه‌روه‌ها پروانه «قه‌لعه‌کۆکه» له «لاهیجان» و ناوی ئەو کلیسه‌یه‌ی وا یه‌به‌لاها له به‌غدا دروستی کرد. وه‌رگیتراوی ، لاپه‌ره ۳۰ و ۴۲. Chabot.

221) Shmola(shamu'ila)

222) Shilman

۲۲۳) Siyauma (siyāmā)، ئەم ناوه له فه‌ره‌نگی جوغرافیایی ئیراندا نییبه.

۲۲۴) هه‌روه‌ها «بیتاس» له «بیتل ته‌موور»، «بیتکوس» له «مه‌نگوران»، به‌لام جیواز له «بیتوئ» - که وه‌ک کوردی ده‌چی (گوندیک به‌م ناوه له ئالان [ی سه‌رده‌شت] و یه‌کی تر له شتۆ هه‌یه). [بیتوران = بیتوری سه‌روو و بیتوری خواروو له سه‌رده‌شت. وه‌رگیترا].

225) Alöt

۲۲۶) Arbanüs [مینیۆرسکی ئەم ناوه‌ی بۆ روون نه‌بۆته‌وه، ئەریه‌نووس ناوی گوندیکێ ده‌روبه‌ری بۆکانه. وه‌رگیترا].

227) Dunes

228) Gagash

229) Lagiz

230) Nalös

256) Sincär

257) N. V. Khanikoff, Melanges Asiatiques, 3,1859, 76.

258) Singän

(۲۵۹) پروانه:

Minorsky, "Roman and Byzantine campaigns in Atropatene", BSOAS, XI, 2, 1944, 244-5

له وتاره که دا دهبی له جیاتی Theophanes به Theophylact بخویند ریتته وه، لاپه رهی ۳۱۷: «له و گزله نزیکه و ههر له نزیکه نه وانیش ... نه و خه لکه ی وا له وی دژیان پییان ده گوترا سیراگه نوون». (۲۶۰) [نیاز له «تیرانی»، «ناری» بوونی وشه کانه به رانبر به و وشانه که پیوندیان به زمانه «پیش - ناری» یه کانه وه هه یه. وه رگتپ].

(هه ویتتی) 261) identity

262) Siraganön

263) Ecbatana

264) Pharaspa

265) Aganzana

266) BSOAS, XI, 2, 261.

267) Sinna

268) Sisar

(۲۹۶) «به تله میوس»، «ستراتق» (Strato) تاریک و نادیاره که ی خو ی لای رۆژه ه لاتی «دهر باوسا» - «سنکه ر» داده نی که له و شوینه دا له سه رچاوه ی باشووری «ئه مه ردوس» (Amardus) ده چون. ئ. هونینگه من (E. Honigmann)، «ستراتق» به شوینی «ههره زپه ی Harhaz-pey داده نی له مازنده ران!

270) Unmismatics

271) Epigraphy

231) Narzames

232) Teyet

233) Surikash(Saqqiz?)

234) Tirkash

(۲۳۵) [مینورسکی له شیوه ی «ته رکاشه» یدا نووسیوه] Tarkasha

236) Tikrish

237) L. Waterman, "Royal Correspondence", Michigan, 1930, 231.

(۲۳۸) پروانه سه ره وه تتر.

239) Tir-kash

240) Suri-kash

241) Parsua

242) Persians [فارسه کان؟]

243) Lärüete

244) Par-su-ash

245) Niriz

246) Ni-rezh

(۲۴۷) «نیرین» ی فارس له نزیکه ده ریاچه ی «مه ارلو» ش ههر له و بابه ته یه.

248) Missi

249) Menua

250) Meishtakha

(۲۵۱) [ئه م به ردنوسه] ههر زو له سه رده می راولینسن دا (هه مان سه رچاوه، ۱۲) به شی زیاتری له ناو چوو بوو. میسیؤنیر (مویه شیر) یک به ناوی «فه بیر» Faber به بی نیحتیاتی له جیتی خو ی گویتسته وه و له ت و په ته که ی ئیستا له مووزه خانه ی بریتانیا یه و نووسراوه که شی له لایهن «و. بیلک W. Belek ده وه ته رجه مه کراوه ته وه. پروانه:

C. F. Lehmann-Haupt, Corpus inscriptionum Chaldicarum, Textband, 1 Lief, 1928, p. 45, No.20.

252) Melkishvili, Vest. drev. istorii, 1949.

253) Daryäs

254) Dariausa

255) Sirgan

لهشکر کیشانی بیزانسیهکان دژی بههرامی چۆبینه

سه‌رچاوه‌یه‌کی رۆژئاوایی که به دوور و درێژی باسی ئەو لهشکرکیشانه‌ی کردبیت، «تییوفیلاکت سیموکه‌ته»^۸ یه (چاپی بۆن، لیل ۲۰۴ - ۲۳۸). ناوبراو، له سه‌رده‌می ئیمپراتۆریه‌تی هیراکلیۆس^۹ (۶۱۰ - ۶۰۰ ز) دا ژیاوه و رووداوه‌کانی سه‌رده‌می پاشایه‌تی «موريس»^{۱۰} (۵۸۲ تا ۶۰۲ ز) ی تۆمار کردوه. تییوفیلاکت ده‌بی شوینی راپۆرتیکی ره‌چاو کردبیت که یه‌کێ له ئەندامانی سوپاکه‌ی تیتیدا باسی هه‌ندی هه‌له‌ی ئیترانیه‌کانی کردوه و له شیوه‌ی هه‌لس و کهوتی خوسره‌و له گه‌ل هه‌و په‌مانه‌کانی رازی نه‌بوه.

له سالی هه‌وته‌می پاشایه‌تی موريسدا (۵۸۹ ز)، خوسره‌وی دوهم^{۱۱} تووشی راپه‌رپینی به‌هرامی چۆبینه^{۱۲} هات و په‌نای برده‌ به‌ر بیزانسیه‌کان. له‌سه‌ر داواکردنی ئەو، ئیمپراتۆر فه‌رمانی به‌ جه‌نه‌رالی خۆی - نه‌رسیس^{۱۳} دا به‌ خۆی و سوپایه‌کی دیاریکراوه‌وه، له گه‌لی بکه‌وه‌ن^{۱۴}. هاوکات له‌گه‌ل ئەوه‌شدا، ده‌بوايه‌ خالی خوسره‌و، واته «بندووه»^{۱۵} به یارمه‌تی «جۆن»^{۱۶} - فه‌رمانده‌ری نه‌رمه‌نی، له باکووری رۆژئاواوه هه‌پش به‌رنه‌ سه‌ر ئیتران. مه‌سه‌له‌ی گۆرپه‌پانی [شه‌ری] خوسره‌و و نه‌رسیس له لایه‌ن راولینسن (لیل ۷۱ - ۷۸) و «هۆفمان»^{۱۷} (ل ۲۱۷) هه‌وه، شی کراوه‌ته‌وه. هه‌و په‌مانه‌کان، له «ماردین» و «دارا» وه هاتن و دیجله‌بان له شوینی دیناداڤۆن^{۱۸} تیه‌په‌ر کرد. (راولینسن، ئەم شوینه به وێرانه‌کانی «نمروود»^{۱۹} ده‌زانێ). ئینجا له «زێی گه‌وره»^{۲۰} په‌رینه‌وه.

له‌شکر له رۆژی چواره‌مدا گه‌بشته «ئه‌لیکساندريا»^{۲۱} (راولینسن: هه‌ولێر). رۆژه‌په‌یه‌کی دیکه‌ گه‌بانده‌ شوینیکی به‌ ناوی کلیمه‌ گزنی‌شاس^{۲۲} (سوریانیه‌که‌ی «حنایا»^{۲۳} یه). ئەو ناوه‌ له باسی له‌شکرکیشانه‌که‌ی هیراکلیۆسدا، به شیوه‌ی «گزانه‌یثا»^{۲۴} نووسراوه (تییوفان^{۲۵} چاپی de Boor، ل ۳۱۷). شوینه‌که‌ بێگومان، له باکووری هه‌ولێره‌وه ده‌ست پیده‌کات (واهه‌یه‌ له دۆلی «به‌ستووره»^{۲۶} وه) - گه‌رچی پانتایی ناوچه‌ی ئوسقوفایه‌تی «حنایا» هه‌شتا روون نیه (هۆفمان، ۲۱۶ تا ۲۲۲).^{۲۷}

کاتێ به‌هرام به‌وه‌واله‌ی زانی که بالی راستی هه‌یزه‌که‌ی «جۆن» له هه‌ولێ بپینی زێی گه‌وره‌ دایه، پردی خواره‌وه‌تری داگیرکرد. لێره‌دا، نه‌رسیس فه‌رمانی دا هه‌ورپه‌که‌ی خۆی «رۆفینوس»^{۲۸} بواره‌که‌ی دیکه (واته دیاڤاوسیسی)^{۲۹} بگرێ. ئینجا خۆی هه‌پشی

برده سه‌ر ناوچه‌ی «ئه‌نی سی نی»^{۳۰} (به ولاتی^{۳۱} «ئه‌نی سی نۆن»^{۳۲}) ی بخوینه‌وه و . به هۆی ئەو راستیه‌وه که هه‌و په‌مانه‌کان پێشتر گه‌بشته‌بوونه سه‌ر لیواری رۆژه‌ه‌لاتی زێ، ده‌بی نه‌رسیس و یستیبیتی جگه‌ له‌ پرده‌ی وا پێشتر گرتبووی، له به‌ره‌ی پشته‌وه‌ی خۆشی دلتیا بیت.

وا وی ده‌چێ «جۆن» له پلاتی خۆی بۆ ئەوه‌ی به‌لیواری زێ (یا خود به‌هیلێ «وان - مه‌روانه‌ن - عیمادیه»^{۳۳} دا) داگه‌رپه‌ته‌ خوارێ، سه‌رکه‌وتوو نه‌بووبیت و ئەم پیک گه‌بشته‌ له شانی رۆژه‌ه‌لاتی زاگرووسدا رووبداییت.

شوینایه‌تی «ئه‌نی سینێ» هه‌شتا روون نیه، به‌لام مه‌زه‌نده‌ی راولینسن له مه‌ر یه‌که‌بوونی «ئه‌نی سینێ» و «ئه‌زۆنی»^{۳۴} هه‌ندیک سه‌رنج راکیشه‌^{۳۵}. پلینی^{۳۶} به‌رگی ۶ ل ۱۱۸ (له‌چاپی Detlefsen سالی ۱۹۰۴، لاپه‌ره ۱۵۴دا) ده‌لی «گۆردیائیس»^{۳۷} [گۆردوینی]^{۳۸}. هه‌ر چۆنیک بیت، بۆ ناسینه‌وه‌ی «ئه‌نی سینێ»، ده‌بی به‌ره‌و «ره‌واندن» چاوی بۆ بگێری.

کاتی هه‌والی ئەم هه‌یزه‌سه‌ره‌کیانه‌ گه‌بشته به‌هرام، سوپاکه‌ی خۆی بۆ باکوور و رۆژه‌ه‌لات به‌رپێ کرد تا بزانی هه‌یزی «جۆن» رووی کردۆته‌ له‌شکر نه‌رسیس یان نا؟ له‌ درێزه‌ی ئەم مانۆر کردنه‌دا، گه‌بشته «زه‌ریاچه‌یه‌کی دیاریکراو» (گۆلیکی نزیک)^{۳۹} که ته‌نیا ده‌توانی گۆلی ورمی بیت. ^{۴۰} ئینجا جۆن له سوپای به‌هرام جیا که‌وته‌وه (به هۆی ئەوه‌وه که به‌ره‌و باشووری رۆژئاوا داگه‌ران) و ئەوه‌ش له شوینیکی نزیک سۆلدووز رووبدا.

«جۆن» به‌ره‌و باشوور (روو له دۆلی گاده‌ر^{۴۱}) درێزه‌ی به‌ رۆبشتن دا - [دۆلی چۆمی گاده‌ر] هه‌ر ئەو شوینه بوو که نه‌رسیس و خوسره‌و دواي ئەوه‌ی له ناوچه‌ی «ئه‌نی سینیه‌ن»^{۴۲} هه‌وه راونرابوون، گه‌بشته‌بوونه ئەوی. جۆن، گه‌بشته گوندیک که به‌ناوی «سیره‌گه‌نون» هه‌وه ده‌ناسرا (له‌و نزیکه رابرد... خه‌لکێ که له‌وی ده‌ژیان پێیان ده‌گوتری سیره‌گه‌نۆن)^{۴۳}. راولینسن، زیره‌کانه، توانی ئەم شوینه له گه‌ل گوندی «قه‌لعه‌سینگان»^{۴۴} ی ئیستادا، به‌یه‌ک دابنێ^{۴۵} که ئەویش که‌وتۆته‌ دۆلی «شنۆ» وه^{۴۶} - به‌ره‌و رۆژه‌ه‌لاتی جاده‌که.

لێره‌دا سوپاکان، یه‌کیان گرته‌وه، ریک و پیکیی دوژمنان، ترسی خسته‌ دلی به‌هرامه‌وه و له ئاکامدا، ریکه‌ی به‌رزاییه‌کانی گرته‌ به‌ر (به‌ چیا‌دا هه‌لگه‌ران). واهه‌یه‌ رووی کردبیته به‌رزاییه‌کانی باشووری سابلخ. خوسره‌و ئه‌رکی پاشه‌کشێ پیکردنی به‌هرامی گرته‌ نه‌ستۆ، به‌لام به‌هرام تیکێ شکاندن و کشاندنییه‌وه. هه‌رچۆنیک بیت، به‌هرام له تاو و تینی بیزانسییه‌کان ترساو هوردووی خۆی کیشایه‌وه ئەولاتر (ته‌نیشته) بۆ مه‌له‌به‌ندیکی نه‌سته‌م

که سواره دهستیان پی نه ده گه یشت (واته چیاکانی ناوه ندیی «کورتکه» و چۆمی «که لۆی») له «ته ته هوو» جیا ده که نه وه.

بیزانسیه کان، به دهشتایی نزیک نه و شوینه دا (کذا) تیپه رپوون که شاری دهوله مهندی «که نزه کۆن» که وتیوه نه وی. به هرامیش له و شوینه ی وا لئی گیرسابوه وه، بۆ ماندوو کردنی بیزانسیه کان، هیزی خۆی هینایه گه ر. بیزانسیه کان به خیرایی که وتنه شوینی و گه یشتنه سه ری. نینجا به ره و چۆمی «به له ره ت» (چۆمی فه له را تو، که «فلارائو» ش گوتراوه) ٤٧ چونه پیشی. به یانی رۆژتیک، پیشه و بیان کرد و گه یشتنه دهشتاییه کی به رفراوان. لیره دا شه ر دهستی پیکرد و به هرام شکا. ژماره یه کی ١٠ هه زار که سی بیزانسیه کان ته رخا کران بکه ونه شوینی. ماوه ی سی رۆژ بیزانسیه کان له گه ل خوسره و له نزیک گۆره پانی شه ردا مانه وه ٤٨. به لام رۆژی چواره م، به هۆی بۆگه ن و بۆساری زۆره وه، مه جبوور بوون بچن بۆ نزیک «که نزه کۆن» ٤٩ و له شکری بیزانس له وی خوسره وی به جی هیشت.

طه به ری و فیردهوسی هاوچه شنی رۆژه لاتیی «ئیتوفیلاکت» ن. «نۆلکه» ٥٠ و هۆفمان ٥١، شاهیدییه کانی نه وانیان خستوته به ر نه زمون.

(طه به ری، به رگی به که م، ل ١٠٠٠)، ناوی دوایین گۆره پانی شه ری به «دلث» نووسیوه، که به رواله ت له: د.ن.ق. ده جیت. فیردهوسی (شاهنامه)، چاپی Mohl، به رگی ٧، ل ١٤٠، ١٤٢ و ١٥٠ باسی گه یشتنی خوسره و به م شپوهی خواره وه ده کات: "شاه، خه میه ی شاهانه ی له دهشتی «دوک» لیدا؛ سوپاکه ی به کجار زۆر بو و ریباز و شپوازتیکی راسته قینه شی هه بوو.

سرا پرده زد شاه در دشت دوک

سپاهی چنان گشن و راهی سلوک

فیردهوسی له به شی دواتری [شيعره کان] دا، به رگی ٧، ل ١٥٠، تاماژه به چیا به ک ده کات که هه مان ناوی له سه ره: «که دوک» (کیوی ته شی) که خوسره له سه ره نه وشاخه وه سه یری شه رگه ی ده کرد. وشه ی عه ره یی «سلوک» قافییه یه و بۆ وشه ی دوک (د.و.ک) هاتوه. بۆی هه یه د.ن.ق (ی طه به ری) بریتی بیت له خوتندنه وه یه کی هه له ی وشه ی دوک (د.و.ک) به بنه مای [زمانیی] ئیرانی ناوه راسته وه، که تییدا، نیشانگه لی /ن/ و /و/ جیگه ی به کتر ده گرنه وه.

ئیمه نابی وشه ی «دوک» و هاسان به جی به یلین به هۆی نه و راستیه که وه که له نه لف و بیی عه ره بیدا، گه لیک جار پیتی «ک» و «ل» له گه ل یه کدا جیگۆرکی ده که ن. لیره دا

پرسیاریک سه ر هه لده دات: تو بلتی به هه لکه وتیش بوویت، نوسخه هه لگرانی دواتر [ی شاهنامه] «دوک» یان له جیاتی «دول» نه نووسیویت؟ «دول» ٥٢ یش له توپۆنیمی قوژینی باشووری رۆژه لاتیی گۆمی ورمی دا به باشی ناسراوه.

«راحه الصدور»، ل ٥٣٢٤٤ تاماژه به «مه نزلی دۆل» ده کات و ده لئی که وتوته یه ک مه نزلیی "ته وریز" هه (مرحله دول به یه ک منزلی تبریز)، که سولتان مه سه وودی سه لجووقی له سه ره تاي زستانی سالی ٥٤٤ (١١٤٩ ز) دا دوومانگ له وی مایه وه.

به گوتیه ی نزهت القلوب (که له سالی ١٣٤٠ ی زایییدا نووسراوه)، ل ٨٧، ناوی یه کی له شه ش مه لبه ندی سه ر به [شاری] مه راغه «گاودۆل» ٥٤ ه. (له لاپه ره ٢٢٣ دا به شپوهی «کاودوان» نووسراوه) و چۆمی «مورد» ٥٥ («موردی چای» ئیستا)، به وییدا تیپه ر ده بیت و ده چیتته ناو «جه غه توو» هه وه (کذا) ٥٦.

«عالم نارا» ٥٧، ل ٥٧٣ تا ٥٧٥، باسیکی دوور و دریتی له سه ر «دزگاودول مراغه» یا قه لای گاودولی مه راغه کردوه - شوینیک، که شاعه یاس له ویوه چو بۆ چه مه ن (واته ئولانگ) ی «قه ره چبووق» ٥٨ بۆ چاوه دیری کردنی یه لخبیه کانی شاهی. قه ره چبووق (کذا) ی تورک، له شه ره فنامه [ی به تلیسی]، ل ٢٨٨ دا تاماژه ی پیکراوه و ته نانه ت نه مرۆش هه ندی خه لک له مه لبه ندی نیوان «بناو» و «مه لکه ندی» ٥٩ دا هه ن که ناوی نه و هۆزانه یان له سه ره. نووسرانی وشه که به پیتی /ل/ و دوویات بوونه وه ی به هه مان شپوه، دژ به و بۆچونه ی ئیمه ده وهستی که پیشتر هینامانه گوری و گوتمان له گه ل «ک» دا گۆراوه. به لام ته نیا له ریگه ی توپۆینه وه ی راسته و خۆی پاشماوه کانی «توپۆنیمی» ٦٠ ناوچه که وه، ده توانری وه لامی نه م پرسیا ره بدۆزریته وه.

ناوه که هه رجه به ک بیت، پیوسته ئیمه شوینی مه یدان ی شه ر له «موردی چای» ی دراوسیدا هه لگرین. به پینچه وانه ی [هه والی] مستوفی، نه وی دواتریان [واته «موردی چای»]، چۆمیکی سه ره به خۆیه، به لام به ره و باکوور ده کشی و هاوپه رایه له گه ل «له یلان چای» - که نه مه یان ده چیتته جه غه توه وه. جا به هۆی گه لیک به لگه وه که «گه نزه ک» و «له یلان» به یه ک داده نین، ده گونجی دهشتی نیوان له یلان و موردی چای گۆره پانی نه و شه ره بوویت که تیئوفیلاکت باسی کردوه.

چیا ی دوک (فیردهوسی) ره نگه به چیا ی «مه ندیل سه ر» بناسریتته وه، که چۆمی موردی چای له دۆلکی نه و شاخه وه به ره و دهشتایی دیتته خواری ٦١.

سه‌رچاوه‌ی سه‌ریه‌خۆی سی‌ههم، میژوونوسی ئهرمه‌نی «سی بیئۆس»^{۶۲} ه (که هاوچه‌رخ‌ی خوسره‌و بوه و گۆره‌پانی شهر به «وه‌ره‌ت»^{۶۳} داده‌نج (ته‌رجه‌مه‌ی Macler، ل ۱۹).

نه «تیئۆفان» و نه «سی بیئۆس» ئاماژه‌یان به ئاورگه‌ی شکۆداری «شیز» نه‌کردوه، له کاتیکدا نووسه‌ره‌ عه‌ره‌به‌کان گه‌لێکی له سه‌ر رۆیشتوون^{۶۴}. روخساری سه‌ره‌کی له‌شکرکی‌شانه‌که، چۆمی «قه‌له‌راڤو»^{۶۵} یه. ناویک که بیگومان له‌گه‌ل «وه‌ره‌ت» ی ئهرمه‌نیه‌کاندا به یه‌ک ده‌ناسرێته‌وه.

تیئۆفیلاکت (چاپی de Boor، ل ۳۲۱)، له باسی له‌شکرکی‌شانی هیراکلیئۆس بۆ سه‌ر میژۆیتامیادا ئاماژه به چۆمی «قه‌راس روڤ»^{۶۶} ده‌کات، که له‌گه‌ل «به‌له‌د - روز» ی ئه‌م‌رۆدا، به‌ک ده‌گریته‌وه. ناوه‌ کۆنه‌که‌ی به‌ ئاشکرا، «به‌راز- روڤ» ی ئیبرانی به‌ واتای «چۆمی به‌راز» ه. له‌ به‌ر ئه‌وه‌ی «روڤ»^{۶۷} ی یونانی واتای «روڤ»^{۶۸} ی ه‌یه، ئیمه‌ ده‌بی چاوه‌روانی هه‌مان عونسور له‌ ناوی چۆمی «قه‌له‌راس»^{۶۹} یشدا بین. به‌لام بیجمی یونانی و ئهرمه‌نیه‌که‌ی، هه‌ردووکیان به «راڤ»^{۷۰} یارات کۆتایی دیت.

شتێکی نه‌گونجاو نیه‌ ناوه‌ ئه‌سلیه‌که‌ له‌ زاری بیگاناندا تووشی هه‌ندی هاسان کردنه‌وه («له‌ قه‌له‌م که‌وتن») هاتبیت و ناوه‌که‌ له‌ به‌ره‌ندا «وه‌ره‌ران» بوویت. («وه‌ره‌ران» یش بیجمی کۆنتری «به‌هرام» ه. پروانه «ئوارارانیس»^{۷۱} ی بیزانسی، ئاگاتیاس^{۷۲} (که میژووی ۵۸۲ ی زایینی به‌سه‌ره‌وه‌یه)، II، ۲۴) ۷۳.

ئه‌و گریانه، له‌ لایه‌ن مه‌سه‌عوودییه‌وه سه‌لماوه که سی جار ناوی «الشیز» و «الران» ی به‌یه‌که‌وه په‌یوه‌ندی داوه. مه‌سه‌عودی ده‌لت: (مروج [الذهب]، ۲، ۱۳۱)، «ئه‌فراسیاب «بیلا‌د السرو والران» کوژا. هۆفمان، سه‌رکه‌وتوانه‌ ئه‌م ناوانه‌ی له‌ بیجمی «الشیز» و «الران» دا ساغ کردۆته‌وه و ده‌لتی: «ئه‌ره‌شکی» یه‌کان^{۷۴} (۲، ۲۳۵) شاه‌ی «الشیزوالران» بوون و هه‌ره‌وه‌ها ده‌لتی: (۴، ۷۴) له‌ هه‌مان ولاتدا (بیلا‌دالشیزوالران) ئاورگه‌یه‌کی ناودار هه‌یه که هه‌ندی بوتی تیدا دانرابوو و نه‌وشیره‌وان له‌وئ رایگۆیستان، نه‌وشیره‌وان، هاته سه‌ر ئاورگه‌که، که ئاگریکی گه‌وره‌ی تیدا هه‌لکراوو و بردی [واته ئاگره‌که‌ی برده] شویتیک به‌ ناوی «البرکه» (گۆل، به‌ند).

پاشان جیه‌لکانی دواتر [ئه‌م ناوه‌یان] به «الشیزوالران» خوتندۆته‌وه. له‌ راستیدا فیرده‌وسی تاراوگه‌ی «ئه‌فراسیاب» ی له «به‌رده‌ع» ی ئه‌وپه‌ری قه‌وقاز دیاری کردوه (ناوچه‌ی «ئه‌رپان» که به‌ئهرمه‌نی «ئه‌لوانک» (ئه‌لوانخ) و به‌ یونانی «ئالوتینیا»^{۷۵} ی پین

ده‌گوتری. به‌لام ناتوانی شوینی ئاورگه‌که، له‌ دووجیگه‌ی جیاواز واته ئه‌رپان و شیز (له‌ قوژینی باشووری رۆژه‌لاتی گۆلی ورمی) دابنریت.

هۆفمان، به‌ دروستی «والران» (په‌واله‌ران) ی به «وه‌ره‌رات» ی ئهرمه‌نیه‌وه په‌یوه‌ندی داوه و به‌م شیوه‌یه ریگه‌ی بۆ وه‌لام دانوه‌ی ئه‌و پرسیاره‌ خوش کردوه که باه‌تی باسی ئیستای ئیمه‌ بیت^{۷۶}.

ده‌قیکی ده‌ست تیه‌وه‌ردراوی دیکه‌ش هه‌یه که ده‌توانی وه‌لامی پرسیاره‌که‌مان بداته‌وه. له‌ ژیننامه‌ی گرنگی قه‌شه‌ی نه‌ستۆری «یه‌به‌لاها»^{۷۷} (چاپی Bedjan) و ته‌رجه‌مه‌ی فه‌ره‌نسی [قه‌شه] ج.ب. شابۆ^{۷۸} له‌ ل ۱۱۹ ی ته‌رجه‌مه‌دا، راگه‌یینه‌راوه که قه‌شه‌ی ناوبراو، له‌ سالی ۱۲۹۷ - ۱۲۹۶ ی زاییندا، چۆته مه‌راغه و له‌وێوه، به «شه‌قه‌توو» (واته چۆمی جه‌غه‌توو) و «سیهاکوه» دا گه‌یشتۆته هۆردووی شاهی.

قه‌شه‌ی ناوبراو، له‌ سالی ۱۳۰۴ - ۱۳۰۵ ی زاییندا، له‌ لیواری چۆمیک، که به [زمانی] مغولی پیتی ده‌گوترا «جه‌غه‌تویی» و به‌ فارسی پیتیان ده‌گوت «وه‌کیه‌روود» گه‌بشته لای «ئیلخان ئولجایتیو». به‌ هۆی «ره‌شیدالدین»^{۷۹} ه‌وه (چاپی Quatremere ل ۱۰۲ - ۱۰۳، ۴۱۱ و ۴۱۷)، ده‌زانین لیواری چۆمی جه‌غه‌توو بۆ مغوله‌کان زستانه‌هه‌وار (قشلاق) یکی خوش بوه. هه‌روه‌ها به‌ قسه‌ی ره‌شیدالدین، ناوی فارسی چۆمه‌که «زرینه‌رود» به‌ واتای چۆمی ئالتوون بوه، به‌لام وادیاره‌ نووسه‌ریکی نه‌ناسراوی مه‌سیحی، ناوی جوغرافیایی گه‌لێک کۆنتری چۆمه‌که [وه‌کیه‌رود] ی پاراستبیت.

وه‌کیه‌رود (?)^{۸۰} به‌ فارسی هه‌یج واتایه‌کی نیه و ئه‌م ناوه‌ گۆراوه واهه‌یه له‌ بیجمی «په‌له‌ویش هه‌روا»^{۸۱} (وه‌ره‌رود) یا خود «لیره‌ش هه‌روه‌تر»^{۸۲} (وه‌ره‌نرود) یا ته‌نانه‌ت، «لیره‌ش هه‌روا»^{۸۳} (وه‌له‌رود) دا بخوینرێته‌وه. به‌ هۆی ئه‌و راستیه‌وه که من [زمانی] سوریا‌نی نازانم، سه‌بارته به‌ومه‌سه‌له‌یه له‌ گه‌ل قه‌شه «ف.ناو»^{۸۴} دا راویترم کرد، ئه‌ویش (له‌ نامه‌ی ۱۷ ی جوونی ۱۹۲۹دا)، ساغ کردنه‌وه‌کانی منی سه‌لماند. ئه‌گه‌ر ئه‌و ده‌ستکه‌واتانه جی پڕوابن ئیمه‌ ده‌بی به‌ ئاکامیکی گه‌لێک قورس و قایم گه‌یشتبیتین:

«قه‌له‌راڤ»^{۸۵} = وه‌ره‌ران روڤ = والران = جه‌غه‌توو.

که‌نزه‌کۆنیش ده‌بی له‌ دراوسییه‌تی ئه‌و هه‌لکه‌وتبیت. پروانه سه‌ره‌وته‌تر، ل ۲۵۴ [ی ئینگلیزی].

لهشکرکیشانی هیراکلیوس

تەرتیبی میژوویی و شونیی رووداو هکان له ماوهی سێ جار لهشکرکیشانی هیراکلیوس بۆ سه‌ر ئیبران (که بۆی هه‌یه له سالانی ۲-۶۲۱، ۶-۶۲۴ و ۸-۶۲۷ دابووین)، تا قه‌میک موشکیله‌ی ئه‌سته‌مان بۆ ده‌خولقیین^{۸۶}.

هه‌رچۆنیک بێت، شانۆی یه‌کێ [له‌شه‌ره‌کان] به‌ شه‌رح و باسیکی زۆره‌وه بۆ ئیسه‌م ئاشکرایه، به‌لام هه‌یچ چه‌شنه‌ راپۆرتیکی متمانه‌ پیکراومان له‌ مه‌ر له‌شکرکیشانه‌که‌ی پێشتر (۶-۶۲۴) بۆ سه‌ر ئازده‌ربایجانی باشووری پێ نه‌گه‌یشته‌وه. پێدا هه‌لگوتنه‌که‌ی «جۆرجیوس پیزیدیس»^{۸۷} ی هاوچه‌رخ‌ی هیراکلیوس به‌ شیعر و «به‌دیج» ی یۆنانی به‌سه‌رهیراکلیوسدا، ته‌نیا چه‌ند ناویکی ئه‌وانه‌ی تێدا هاتوه‌ که له‌ده‌ریادا خنکان.

دواتر باشترین شه‌رح و به‌یان، هه‌ی «تیه‌وفان» ی «معترف»^{۸۸} ه، (که له‌ ده‌وره‌ی سالانی ۸۱۰ تا ۸۱۵ ی زایینیدا، کاره‌که‌ی خۆی کۆتایی پێ هینا)، چاپی de Boor، ۱۸۸۵، ل، ۳۰۹ و ۳۱۰.

له‌مه‌ر دواقوناغی شه‌ره‌کان (۸-۶۲۷ ز)، به‌خته‌وه‌رانه‌ به‌لگه‌یه‌کی هیراکلیوس - خۆیمان به‌ده‌سته‌وه‌یه، که خاوه‌نی گرنگایه‌تی تایبه‌ته‌ و ناوی «که‌نزه‌کۆن» و ریکه‌وتی ۱۵ ی مارچی ۶۲۸ ی به‌سه‌ره‌وه‌یه^{۸۹}. به‌لگه‌نامه‌که‌، له‌ «کرۆنیکۆن پاساله»^{۹۰} دا دۆزرایه‌وه (کتیبه‌که‌ له‌ ده‌وره‌ی سالی ۶۲۹ ی زایینیدا نووسراوه).

ئیرانییه‌کان وه‌ک نه‌ربیتیک چاوه‌ له‌ گیرانی «که‌نزه‌ک» ده‌قوچیین - و تۆمارکراوه‌کانی طه‌به‌ری و فیرده‌وسیش ئه‌وه‌ راستیه‌ ده‌ر ده‌خه‌ن. «سی بی ئوس»^{۹۱} (ته‌رجه‌مه‌ی Macler، ل ۸۱) ته‌نیا باسی ئه‌وه‌ ده‌کات که «هیراکلیوس» به‌ رینگای «که‌رین»^{۹۲} (ئه‌رزپۆم) و «دقین»^{۹۳} و «نه‌خجه‌وان» داها‌ت و هه‌لی کواتیه‌ سه‌ر «که‌نزه‌ک» [ی ئاترۆپاته‌ن] و ئاگردانی «ئاگری گه‌وره» (واته‌ هرات)^{۹۴} ی له‌ناویرد که «قزناسب»^{۹۵} ی پێ ده‌گوترا.

تیه‌وفان ئه‌وه‌ رینگایه‌مان بۆ روون ناکاته‌وه‌ که هیراکلیوس پێش ئه‌وه‌ی بگاته «که‌نزه‌ک» پێیدا تیه‌په‌ر بوو؛ ده‌قیکی یۆنانی [کتیبه‌ی تیه‌وفان] یش، که راولینسن

که‌لکی لێ وه‌رگرتوه (چاپی Bonn، ۱، ۴۷۱)، بێ هه‌یچ گومانیک ده‌ستی تی وه‌ردراوه.

ئه‌وه‌شه‌ی نووسراوه [که‌ی تیه‌وفان]، ته‌نیا له‌ ته‌رجه‌مه‌یه‌کی لاتینی کۆنی ئاماده‌ کراوه له‌ لایه‌ن ئاناستاسیۆسی^{۹۶} کتیبدا‌ری «پۆپ» (ده‌وره‌ی ۸۷۴ و ۸۷۵ ز) دا ته‌واوه‌ کراوه، به‌لام بۆ ماوه‌یه‌کی دوور و درێژ گرنگایه‌تیه‌که‌ی نه‌گیرابه‌ به‌رچاوه‌ و ئه‌وه‌ش به‌هۆی ناویکی نااسایی نیو کتیه‌که‌وه‌ بوو.

ئیه‌مه‌ له‌ جیاتیی ئه‌وه‌ی ته‌رجه‌مه‌ی یۆنانی به‌شی فه‌وتاوی کتیه‌که‌ له‌ لایه‌ن «de Boor» ه‌وه‌ بنوسینه‌وه‌، پێویسته‌ ده‌قه‌ ئاساییه‌ به‌ زمانی یۆنانی نووسراوه‌که‌ و ده‌قه‌ زیادکراوه‌که‌ی زمانی لاتینی، هه‌ردوکیان وه‌ک خۆیان به‌یه‌تیه‌وه‌^{۹۷}: «و شاه‌هه‌پش کرده‌ سه‌ر گه‌زه‌کۆن».

ئه‌م ده‌قه‌ ساغ کراوه‌یه، وینه‌یه‌کی هه‌مه‌لایه‌نی رووداوه‌کانمان بۆ ده‌کیشیتیه‌وه‌: هیراکلیوس که‌ بیستویه‌تی خوسره‌وه‌ له‌ گه‌نزه‌ک بوه، هه‌پشی کردۆته‌ سه‌ر شار و گرتویه‌تی. ئینجا ئیجازه‌ی داوه‌ سوپا‌که‌ی له‌ ده‌وره‌ی شار ماندوویی به‌سه‌یننه‌وه‌. له‌هه‌مان کاتدا، خوسره‌وه‌ چۆته‌ شاری «ئی به‌رمه‌یس»^{۹۸} له‌ به‌ری رۆژه‌لات و به‌خه‌یرایی ئه‌وه‌ شوینه‌ی به‌ جێ هه‌یشته‌وه‌. «ئی به‌رمه‌یس» (کذا)، ئاورگه‌ و گه‌نجینه‌ی جه‌واهه‌راتی «کرۆسوس» شای لیدیای^{۹۹} و هه‌روه‌ها «ره‌مزی خه‌لوز» ی «به‌هرامی لێ بوه»^{۱۰۰}.

خوسره‌وه‌ ئه‌وه‌ جه‌واهه‌رات و ئاگره‌ی هه‌لگرت و [به‌ره‌وه‌ باشووری رۆژئاوا] رۆیی. رووی کرده‌ «ده‌سته‌گه‌رد» (له‌ نزیك «ئیسکی به‌غدا»^{۱۰۲}). هیراکلیوس «ئی به‌رمه‌یس» ی گرت، ئاورگه‌ و هه‌روه‌ها شاره‌که‌ی سووتاند. خوسره‌ویشی به‌ره‌وه‌ ناوچه‌ رژد و ئه‌سته‌مه‌کانی میدیا، راونایه‌لام بۆ ئه‌وه‌ی زستانه‌هه‌وار له‌وه‌ پهری قه‌وقاز دامه‌زرتین، گه‌رپاوه‌ دو‌اوه‌.

راولینسن (ل ۷۸) به‌ هۆی ده‌قیکی ناته‌واوه‌وه‌، تووشی گیتز و گومی بوه‌ و وای زانیوه‌ گوايه‌ هیراکلیوس ئاورگه‌ی «که‌نزه‌ک» ی سووتاندین. ته‌نانه‌ت پسه‌پۆریکی لێزانی وه‌ک هۆفمانیش (ل ۲۵۲)، که‌ به‌ باشی له‌ ده‌قه‌که‌ تیه‌گه‌یشته‌بوو، نه‌یتوانی بزانی له‌ به‌رج هۆیه‌ک مه‌سه‌له‌ی سووتانی ئاورگه‌، نه‌ک له‌ شوینیکی وه‌ک گه‌نزه‌ک به‌لکو له‌ شاریکی بچووی وه‌ک «ئی به‌رمه‌یس» تۆمار کراوه‌.

کلیلی سه‌رجه‌می مه‌سه‌له‌که‌ له‌ راپۆرتیکدا ده‌رده‌که‌وتی، که مه‌سه‌وودی^{۱۰۳} له‌ به‌رگی

٤، لاپهړه ٧٤ [ی مروج الذهب] دا رایگه یاننده. به گوږه ی راپوړته که، نهوشیروان ناگره که ی له «الشیز» (و) «پوالهران» هوه برده «البرکه» (گوډ) ١٠٤، که راولینسن به شپوه یه کی بی پتوهند، به ته ختی سولیمانی زانیوه ١٠٥.

سه رچاوه عه ره بی و فارسیه کان، ناماژه به زور رووداوی سه رده می گوږزانه وه ی ناگره که له لایه ن شاهانی ئیرانه وه ده کن هه روه ها تاییه تمه ندییه زه قه کانی «ته ختی سوله یان» یش هو ی به رچاوی نه و راگوږسته مان به ده سته وه ده دن: قه لایه کی کو نی قایم له سه رگر دیک ی به تاقه وه که وتوو، گوډیک ی قوول له سه رگر ده که، که هه ندی زنه و کانی او پاراوی ده کن، روانگه ی که لیک رازاوه ی دو له که و هه روه ها هه لکه وتنی له سه ر ریگه ی په یوه ندیده ری ئیرانی ناوه ندی و نازه ریا یجانی باشوور و میژو پوتامیا.

نه که رته م راگوږزانی ناگره، له سه رده می نهوشیروان (٥٣١ - ٥٧٩ ز) دا رووی دابیت، نه وا درده که ویت:

I بچی هیراکلیوس له چاوی بکه وتنی په که م و دووه می

که نزه کدا، ناماژه یه که به بوونی ناورگه که ناکا؛

II ناوه ندی که متر گرینگی «تی به رمه یس» - که که وتوتته به ری

روژه لاتی [که نزه که] هوه، ناورگه یه کی گوره ی تیدا بوه.

هه روه ها، له که لیک سه رچاوه ی دیکه دا ناماژه به «ئی فار مه یس» ١٠٦ ده کری. به لام ناوه که، بیچی جوړه جوړی هه یه. کو نترین سه رنج له به شی یازده هه می «میتاندر پروتیکتور» ١٠٧، چاپی Dindorf، ١٨٧١، ل ٢٥ دا درده که وئ که تیدا گوتراوه، بالوږی بیزانسی «پیتریا ترسیوس» ١٠٨ گوایه له و شوتینه دا چاوی به شای ئیران که وتوه «که له وئ بوو بو کرین». به هو ی نه و راستیه وه که رووداوه که له سالی ٥٦٢ زایینی و سه رده می نهوشیروان دا رووی داوه، قسه کانی مه سه وودی (سه ره و تر) چه شنه سه لماندنیکی ناراسته و خویان بو پیک دیت.

تیئوفیلاکت، ٥، ١٤، داستانی نه وه مان بو ده گیتیه وه چون خوسره وی دووه م که «فیرامه یس» ١٠٩ بوو، داوی له قه شه «سیرگیوس» ١١٠ کرد دوعا بکات «شیرین» مندالی بیت. «ئیفا گریوس» له کتیبی «میژووی کلیسه» ١١١، ٦، ٢١، (چاپی، ١٩٨٩، ل ٢٣٦) دا، هه مان داستان دوویات ده کاته وه.

Bidez نه وه ش جاریکی دیکه ده یسه لمینی که شوتنی ناوبراوه که کاخی نشیمه نی

شا، که لکی لپوه رگیراوه.

کورتی بکه ینه وه، «جیورجیوس پیزایدیس» ١١٢ (چاپی Boon، ١٨٣٧، ل ٨٥)، له شیعی ریکی پر له زیده رویدا باسی که یشتنی هیراکلیوس به «دارارتاسی» ١١٣ ده کات [و ده لی] نه و شاره «که وتیوه باکووری ئیران و باشوور» (به ره و باشوور) ی ١١٤ ئیمه وه (واته هی ئیمپراتوره تی بیزانس). «خوسره له وئ «مه جووس و هه روه ها کوانوه ناگره کانی خو ی» راگرت. شاعیر ناوی شاره که به «نه رته شیر» ١١٥ هوه پیوه ندی ده دات، که [شاهیک ی] فاتیحی پارثیه کان (هه شانیان) بوو. به لام ناشکرایه بیچی فیتامه یس، فیرامه یس، شی فارمه یس و دارارته سیس ١١٦ و هه موویان نوینه رایه تی تاقه ناویک ده کن که ئیستا ئیمه ناتوانین ساغی بکه ینه وه.

له شاهنامه، چاپی Mohl، II، ل ٥٤٦ - ٥٥١ (چاپی تاران، III، ٧٦٢ - ٧٥٦) دا که یکاوس که ده یه وئ نازایه تی که یخوسره و تاقی بکاته وه، ده ینی رتیه قه لای «دژی به همن» ١١٧. ریگای شوتینه که ش به ده روازی «نه رده بیل» دا تپه ر ده بیت. قه لاکه، دیواریکی به رزی هه بوو (برشده باره)، که نه هریمه ن دروستی کردبوو و دیوی تیدا نیشته چی بوون. که یخوسره و به ناوی خودا (یه زدان)، «دژی به همن» ی گرت که پانتایی قه لاکه ی «ده که مه ند» بوو و گومبه زیکی به رزی له سه ر وه ستابوو. نه و [واته که یخوسره و]، له ده وروپه ری قه لا و به فاسیله یه کی نه وتو، که نیوه ریگای نه سپیک بیت (مه یدانه نه سپیک؟)، ناگری «نازه رگوشه سب» ی دانا.

وا هیه نه م نه فسانه یه (به لال و گوږی دوا ی نهوشیروانه وه)، ناماژه به ته ختی سوله یان بکات، به لام نه فسانه که، په یوه ندی نیوان ناوی «دژی به همن» له که ل بیچی جوړ به جوړی [وشه که له زمانی] بیزانسیه کاندایه که پیشتر باسیان کرا، روون ناکاته وه. نه که ناورگه که، به شانازی «نامرتا - سپینیا» ١١٨ وه دروست کرابیت، نه وا بیچی «پقیت - نارمه یس» ١١٩ زیاد له وه ی بکه رتیه وه بو «قوه و - مه نوو» ١٢٠ (به همن)، ده که رتیه وه بو «نارمه یتی» ١٢١.

هیراکلیوس، بو جاری دووه م، له ١١ مارچی ٦٢٨ دا که یشته که نزه که و له هه شته می نا پریدا به جی هیشت. په یوه ندیه سه ره تاییه کانی [هیراکلیوس] له که ل رووداوه کانی نیوان ١٧ ی نوکتو به ری ٦٢٧ و ١٥ مارچی ٦٢٨ (که که یشته لای «شیرویه» - شای نو ی [ی ئیران] یش ده گرتیه به ر)، نه که یشتوتنه ده ستمان، به لام ده قی

دووهم نامهی هیراکلیۆس، که له ۸ی ئاپریل [ی ۶۲۸] دا، له هوردوه‌که‌ی نزیک «گهنزهک» هوه ناردویه و له رۆژی ۵ ی مایس دا له کلیسه‌کانی «قسطنطنیه» دا خۆپنراوتهوه، له سه‌رچاوه‌ی وهک «کرۆنیکۆن پاسکاله‌ی «میگنه»، به‌شی قه‌شه‌کانی یۆنان ۱۲۲، ۴۲، ل ۱۰. ۱۷ تا ۱۰. ۲۲ دا پارێزراوه.

له‌شکرکێشانی هیراکلیۆس بۆ سه‌ر مێزۆپوتامیا، له لایهن «راولینسن» هوه هه‌لسه‌نگێنراوه و ئیمه ته‌نیا پتیبستمان به به‌شی کۆتایی کاره‌که‌یه‌تی - کاتی که له لایهن سوپای ئیترانه‌وه که‌وته به‌ر هه‌ر هه‌شه و له رۆژئاواشه‌وه بانگ کرایه دو‌اوه (پروانه Prince، ۱۶۴)، نه‌ویش نازایانه، کشایه‌وه ناو نازه‌ربایجان و پشت زنجیره‌ی زاگروۆس. هیتلی گشتی ئه‌و رینگه‌یه‌ی وا [هیراکلیۆس] پێیدا تێپه‌ر بوو، به هۆی تیه‌ۆفانه‌وه بۆمان ناسراوه. (چاپی de Boor، ل ۳۲۵).

فیبیره‌ی سالی ۶۲۸ به وێرانکردنی شاره‌زور («تون سیازوورون»؛ ۱۲۳ کرۆنیکۆن پاسکاله به «توسیا سوورون» ی ۱۲۴ نووسیه) تێپه‌ر بوو؛ له‌مانگی مارچدا، هیراکلیۆس هاته شوینیک که ناوی «قارهن» ۱۲۵ بوو. راولینسن ئه‌م شوینه‌ی به «بانه» ناسیه‌ته‌وه چون ناوی بنه‌ره‌تی کوردی بۆ ئه‌م شاره «به‌رۆژه» به (به واتای «له‌به‌ر رۆژ») یا «راکشان به‌ره‌و رۆژه‌لات»). وهک ئاکامیک [ی ئه‌م بۆچونه، راولینسن] لای وایه هیراکلیۆس ده‌بی زاگروۆسی به‌ریگی «بانه» دا تێپه‌ر کردیته‌ (کرۆنیکۆن پاسکاله: «جیای زاره» ۱۲۶). به‌لام ناوی «به‌رۆژه» بۆ جوغرافی نووسانی کۆن، ئاشنا نییه و یۆنانیه‌کان زه‌حمه‌ته /Ö/ (ۆ) به‌کی درێژیان له ناوه‌راستی وشه‌که دانایته.

گه‌لیک گونجواتره ئه‌گه‌ر «قارهن» نوینه‌رایه‌تی چوارپێیانیک گرنگ بکات، که جوغرافیانووسه کۆنه‌کانی عه‌ره‌ب «به‌زه» یان پێ گوتوه و به‌کێ بوه له مه‌نزه‌کانی سه‌ر رینگه‌ی دینه‌وه‌ر - مه‌راغه. واته له فاسیله‌یه‌کی به‌رچاوی رۆژه‌لاتی زنجیره‌ی زاگروۆس (پروانه خواره‌وتر). ئه‌وه شتیکی گه‌لیک گونجواوه که له‌گه‌ڵ سه‌قزی ئیستای به‌شی سه‌ره‌وه‌ی دۆلی جه‌غه‌توودا، به‌یه‌ک بزانی. ئاکامیک ئه‌وتۆ بۆ دیاری کردنی ئه‌و بواری وا هیراکلیۆسی پێدا تێپه‌ر بوو، یارمه‌تیمان نادات.

بواره‌که واهه‌یه رینگه‌یه‌ک له رینگه‌کانی بانه بوویته، به‌لام دووریش نیه ئه‌گه‌ر به رینگه‌ی «نه‌خووشان» ۱۲۷ بزانی، که هۆزی جاف له کۆچ و باری سالانه‌یان له شاره‌زوروه‌وه بۆ سه‌رچاوه‌کانی جه‌غه‌توو، هات وچۆی پێدا ده‌که‌ن.

به‌گۆیه‌ی قسه‌ی هیراکلیۆس، هه‌ر له ۲۴ی فیبریوه‌یه‌وه که شاره‌زوری به‌جی هیشته

هه‌تا ۳۰ی مارچ، بی وچان به‌فریاری و له عه‌ینی کاتدا، به‌پیتی هه‌والی «تیه‌ۆفان» هه‌وت رۆژ، له «به‌رهن» ۱۲۸ مایه‌وه. ئیحتیمالی زیاتر ئه‌وه‌یه سوپای بیزانسی له جیاتی «بانه» ی زۆر به‌رز، که به‌هۆی «که‌ل» ۱۲۹ له جه‌غه‌توو جیابۆته‌وه، په‌له‌ی گه‌یشته‌ن به شوینیکه‌ی گه‌رمه‌سیری وه‌ک جه‌غه‌تویان بوویته.

هیراکلیۆس، رۆژی ۱۱ی مارچ له «به‌رهن» هوه گه‌یشته گهنزه‌ک. به‌م پێیه ده‌بی له‌شکرکێشانه‌که‌ی هیراکلیۆس، له شاره‌زوروه‌وه ۱۷ رۆژی خایاندیته و له‌و ماوه‌یه‌دا هه‌وتویه‌ک له «به‌رهن» مایه‌ته‌وه. ده‌رۆژه ری رۆیشته‌ن به‌سوپاوه، واهه‌یه هیراکلیۆسی گه‌یاندیته‌ ته‌ختی سوله‌یمان و به‌شی خواره‌وه‌ی جه‌غه‌توو. به‌لام له کاتی‌کدا، دووه‌میان [واته جه‌غه‌توی خواروو]، ته‌نانه‌ت له سه‌رده‌می مغولیشدا، به هاوینه هه‌وارتیکی گه‌رم ناسرا، به‌که‌میان [= ته‌ختی سوله‌یمان]، به جیاسای ئاوه‌هه‌وا، به‌ته‌واوه‌تی نه‌گونجاو دیته پێش چاو.

هیراکلیۆس، له نامه‌ دوور و درێژه‌که‌ی خۆیدا ۱۳۰، که ناردیه‌وه بۆ «قسطنطنیه»، هه‌ندی شه‌رحی گرینگ له مه‌ر «گهنزه‌ک» ده‌دات که راولینسن، به شیوه‌یه‌کی شایان سه‌رنجی نه‌داوه‌تی. ئیمپراتۆر باسی زۆری خواردن بۆ مرۆف و تفاق بۆ ئه‌سپ له شاره‌که‌دا، ده‌کات (مه‌سه‌رفی زۆر ده‌که‌ن له خه‌لک و له ئه‌سپ) ۱۳۱. شاریک، که نزیکه‌ی سی هه‌زار مالی تێدا‌یه، باسی گونده‌کانی ده‌وره‌یه‌ری هه‌ر نه‌که‌ین.

هوردو‌وگای قورس و قایمی هیراکلیۆس که‌وتیه‌ نزیک شار، به‌لام چارواکان له مالی خه‌لکدا ئاگاداری ده‌کران، "به‌شیوه‌یه‌ک که بۆ هه‌ر پیاویکی هوردوو، ئه‌سپیک دیاری کرابوو".

چاو خشاندنیک به‌و وینه‌ نوێیه‌ی ته‌ختی سوله‌یمان ۱۳۲ به‌سه بۆ ئه‌وه‌ی بزانی ته‌ختی سوله‌یمان، ناتوانی جیگه‌ی شاریکه‌ی وای لی بیته‌وه ۱۳۳. گرده‌که به‌تیژی له‌سه‌ر دۆلیکی باریک قوت بۆته‌وه و چه‌ندین لووتکه‌ی چیا، ده‌وریان داوه. به‌شی ژوره‌وه‌تری، به‌دیواریکی گه‌لیک قایم ده‌وره‌ دراوه. لیره‌دا گۆراییه‌کی ۳۲۰ × ۳۸۰ مه‌تری (۱۰۵۰ × ۱۲۵۰ فوتی) هه‌یه و گۆلیکی ۶۸ × ۱۰۸ مه‌تریش له ده‌ره‌وه‌ی قه‌لاکه‌دا‌یه. بارودۆخی ناخۆشی شوینه‌که له وه‌زی زستاندا، به‌هۆی وینه‌یه‌که‌وه نیشان دراوه که پرۆفیسۆری کۆچ کردوو «د.ف. و. جه‌کسون»، ۱۳۴ هه‌مان، ل ۱۳۳، هه‌لی گرتوه و له ژیریدا نووسیه‌یه: ته‌ختی سوله‌یمان "له ژیر به‌فردا نیژراوه".

ریځگه‌ی دینه‌وهر . مه‌راغه

۸ب و ۷). ټینجا، له‌ویوه به‌رهو باکووری روژتاوا دېروات (بروانه خواره‌وهر، ل ۲۵۳ ی ټینگیلیزی). به‌شی یه‌که‌می ټه‌و ریځگای هات و چویه، هه‌ندی ش‌هرحی گرینگی له‌مه‌ر ریځگای به‌رزه - مه‌راغه ټیدایه :

ټیپین خورداډیبه	قودامه	موقه‌دده‌سی
۹ مه‌راغه	۶ فرسه‌خ	۱ مه‌رحله
۸ ب جه‌زه ۱۴۶	۵ فرسه‌خ	۱ مه‌رحله
۸- موسانا‌باد	۴ فرسه‌خ	۱ مه‌رحله
۷ به‌رزه	۲ فرسه‌خ	۱ به‌رید
۱۰ ت. فلیس ۱۴۷	۸ فرسه‌خ	۱ مه‌رحله
۱۱ جابر‌قان ۱۴۸	۴ فرسه‌خ	۲ به‌رید
۱۲ نیریز ۱۴۹	۱۴ فرسه‌خ	۱ (؟) مه‌رحله

۱۳ ورمی

شی کردنه‌وه‌ی له شکرکی‌شانه‌که‌ی بی‌زانس له‌سه‌رده‌می «موریس» ۱۳۵ دا، ناما‌ژه‌ی به‌ه‌ل و مه‌رجی گه‌نزه‌ک له دراوس‌ییا‌یه‌تی «وه‌له‌ره‌ث» ۱۳۶ (جه‌غه‌توو) ټیدایه. هه‌لسه‌نگاندنی له‌شکرکی‌شانه‌که‌ی هیراکلیوس، بوونی شاری سه‌رنج راکیشی «گه‌نزه‌ک» و جی‌وا‌زبوونی له‌ ناورگه‌ی «ټی به‌رمه‌یس» مان بو ده‌سه‌لمی‌نخ. سه‌رچاوه عه‌ره‌بییه‌کانیش به‌و په‌ری روونی و تاشکراییه‌وه، شو‌نایه‌تی «گه‌نزه‌ک» دیاری ده‌که‌ن. ریځگای دینه‌وهر- مه‌راغه، که پیشتر، به‌س‌ی ریوا‌یه‌تی جی‌وا‌ز باسی لی‌وه‌کرا، بو مه‌سه‌له‌که‌ی ټیمه، خاوه‌نی گرینگایه‌تی زوره. «ټیپین خوردا‌د بیه» ل ۱۲۱ ۱۳۷ و «قودامه» ۱۳۸، ل ۲۱۳، فاسیله‌کان به فرسه‌خ به‌ده‌سته‌وه ده‌دن، له کاتیکدا «موقه‌دده‌سی» ۱۳۹، ل ۳۸۳ به‌قوناغ (مه‌رحله) ناویان ده‌بات:

ټیپین خورداډیبه	قودامه	موقه‌دده‌سی
۱- دینه‌وهر	۷ فرسه‌خ	۱ مه‌رحله
۲- الجبار جان ۱۴۰	۶ فرسه‌خ	۱ مه‌رحله
۳- ته‌لل- شان ۱۴۱	۷ فرسه‌خ	۱ مه‌رحله
۴- سیسه‌ر	۴ فرسه‌خ	به‌ زستان ۵ و به‌ هاوین ۴ فرسه‌خ
۵- ټه‌نده‌راب ۱۴۳	۵ فرسه‌خ	به‌ زستان ۵ و به‌ هاوین ۱۰ فرسه‌خ
۶- ټه‌ل - به‌یله‌قان ۱۴۴	۶ فرسه‌خ	به‌ زستان ۶ و به‌ هاوین ۸ فرسه‌خ
۷- به‌رزه ۸	۸ فرسه‌خ	۱ مه‌رحله
۸- سابوورخاست ۱۴۵	۷ فرسه‌خ	۷ فرسه‌خ
۹. مه‌راغه		۱ مه‌رحله

فاسیله‌ی راسته‌قینه‌ی نیوان دینه‌وهر و مه‌راغه - له‌سه‌ر پیوانه‌ی ۱:۱.۰۰۰.۰۰۰، ده‌ورو به‌ری ۲۲۵ میله [= ۳۶۰ کیلومه‌تر]. به‌هوی ټه‌و راستییه‌وه که لیسته‌ی به ورده‌ریشالی قوناغه‌کان ته‌نیا ۵۵-۵۰ فرسه‌خ ده‌گریته‌به‌ر، پیویسته مه‌زنده‌ی هه‌ر فرسه‌خیک به { ۴.۵ تا ۴.۹ } میل دابنیین.

پیش ټه‌وه‌ی بچینه‌سه‌ر خاله‌کانی تر، کاریکی به‌سووده ټه‌گه‌ر له ناوچایه‌تی دوو شو‌نی گرینگی «به‌رزه» و «سیسه‌ر» بکو‌لیتیه‌وه که له سه‌رچاوه‌کانی دیکه‌شدا ناسراون. فاسیله‌ی ۱۵ فرسه‌خ (۶۷.۵-۶۱.۳۶ میل) به‌رهو باشووری مه‌راغه، ده‌بی که‌وتبیتته ناوچه‌ی «بوکان - سه‌را». وه‌ک ټیمه ده‌زانین، فرسه‌خ له تازه‌ریاجاندا که‌میک درټرټر بوو ۱۵۰. بو‌شو‌نی گرینگ و که‌ونارای سه‌قز (۲۰ میل تا بوکان و ۱۰ میل تا «سه‌را»). ناسینه‌وه‌که‌ی ټیمه ده‌توانی به‌هوی ټه‌ندازه‌گرینتیکیه‌وه به‌سه‌لمی که له‌سه‌ر هه‌مان پیوانه (به‌رانبه‌ر له‌گه‌ل ۱۵ فرسه‌خ)، به‌رهو باشوور ده‌کش‌ی و «سیسه‌ر» له شو‌نی ټیستای سنه، داده‌نی (بروانه خواره‌وهر).

له‌مه‌زنده‌کانی س‌ی سه‌رچاوه‌ی ناوبراودا، هه‌روه‌ها ش‌هرحی ریځگایه‌ک له‌مه‌راغه‌وه بو ورمی ده‌دری که یه‌که‌م جار به‌رهو باشوور - بو‌لای « به‌رزه» ده‌کش‌ی، (قوناغی ۹، ۸، ټ،

٦٧ میلیه، بۆ فاسیله ٢٢-٢٠ فرسه خیییه که «ئین خورداربییه» و «قودامه»، هندی کورتی دینی، نه وهش و ده گه یینی که ریگا که دوی به جی هیشتنی دینه وهر و رهنه که به ئامانجی که وتنه سهر ریگای سهره کی کرماشان - سنه، هندی که لابت. ههروهها ده گونجی «فرسه خ» ی ناوچه باشورییه کان له فرسه خی نازر یایجان کورتتر بوویت.

دوی نه و بۆچونه سهر تاییه، ده گه یینه نه زمونکردنی نزیکتیری نه و ریگه و بانه نهسته مه ی من له سالی ١٩١٦ دا - کاتی له کرماشانه وه ده چوم بۆ سه مهنگان، دینه وهر، سونقور و سنه، به شیکیم پیوا. زوربه ی ناوه کان، یاجیی دلنیا یی نین، یا خود له گه ل ئۆپۆنیمی ناوچه که دا، یه ک ناگر نه وه.

١) ویرانه کانی «دینه وهر» که وتوته نزیک گوندی «قه لای جوو» له ١٧ میلی باکووری بیستوون و به هوی چا و چنۆکی به شیک له خه لکی ناوچه که وه، که به دوی گه نج دا ده گه رین، له ناوچوون.

٢) ناوی «ئه لجه بارجان» (قودامه؛ الجورجان. پروانه و تاره که)، و اهه یه په یوه ندیی به هۆزی * «جه بره کان»، گه وره کان، گه وره گان و دواتر «گوران» وه هه بیته. ١٥١

دو گوند به ناوی «جه بارنا باد» (؟) له نه خسه [ی ئیران] دا، ده رده که ون؛ یه کیان ١٨ میل که وتوته بهری رۆژئاوی دینه وهر (له «بیله وار»)، نه وی دیکه یان له باکووری دینه وهر، خواره وه ی که لی «مله ماس» ه ١٥٢. ته نانه ت نه گه ر نه و دوو شوینه ش له گه ل «جه بارجان» ی نه سلیدا یه ک نه گر نه وه، رهنه که شوینی ناوی نه ویان هه لگرتی و پاراستییان ١٥٣.

٣) بارودۆخی «ته لیل - قان» ١٥٤ به ته و او ده تی خه یالی و فه رزییه. و اهه یه که وتبیته سهر یه کتی له و ریگایانه ی و له «گا وەرۆ» وه ده چن بۆ دۆلی سنه (قشلاق). ههروهها بۆی هه یه له نزیک «ده رگا ه» یا خود نه گه ر ریگا که زیاتر به ره و رۆژه ه لالت بگه رپتیه وه، له «که رگا باد» ١٥٥ بیته.

٤) هوی باش به دهسته وهن بۆ نه وه ی له نزیک «سنه» ١٥٦ چا و بۆ «سیسه ر» بگپین، گه رچی دوا پیته ختی ١٥٧ و الیانی نه رده لان وادیاره درهنگتر دروست کراییت، نیشانه ی نه وهش به دهسته وهن که مه رکه زی پیشو ١٥٨، زیاتر که وتوته لای باکوور و نزیک به سه رچا وه کانی [چۆمی] قزل ئوزن (سفیدروود).

٥) نه گه ر به گوپره ی ناوه که ی داوه ریی بکه یین، نه نده راب که وتوته نیوان دوو سه رچا وه ی ناو، نه و دوو سه رچا وه یه و اهه یه «سفید روود» [سیروان] و یه کتی له لقه کانی بن.

٦) به یله قان (که، ناوی له شوینی دیکه شدا ده رده که وی)، ده بی له «خورخوره ی سه روو» چاوی بۆ بگپین.

٧) به «به رزه» دا (تیسۆفان؛ «قارزن»)، ده گه یینه زه مینه یه کی به هیتتر. به رزه شوینی کی گرنه گ بوو که ریگه ی مه راعه و ورمی له وی لیک جیا ده بوونه وه و له سه ره تا کانی سه ده ی نه وه می زایینیدا، زنجیره یه کی ته مه ن کورتی حکومه تی خوی لی بوه (پروانه: بلا ذری، ١٥٩ ل ٣٣١). نهسته مه بیر له وه بکرتیه وه ریوار و گه رۆک له مه راعه وه نه و هه موو ریگه یه بین و له ویوه باده نه وه لای رۆژئاوا [بۆ نه وه ی بچنه ورمی]. نه م کاره، بۆ نه وانه ی له باشوره وه ده هاتن، کاریکی ناسایی بوو. بۆی هه یه، له سه فه نامه ی نه سلای [هیراکلیوس] دا، به رزه - ورمی، له درپزه ی هیللی دینه وهر - به رزه دا بوویت و ته نیا به شپوه یه کی میکانیکی به هیللی به رزه - مه راعه وه په یوه ندی دراییت (ته رتیبی پیچه وانه ی، ده بیته؛ مه راعه - به رزه - ورمی) ١٦٠. ریگایه کی راسته و خو له سه قزه وه به ره و باکووری رۆژئاوا هه یه و من خو م له سالی ١٩١١ له سا بلاغه وه راسته و خو پییدا چومه ته سه قز ١٦١.

سه قز، به شاهیدیکی وه ک گرده به رزه که وناراکه یه وه ناوه دانیه کی گه لیک کۆنه. ریگا که، له دوی به رزه، ده بوو به دوو لقه وه. ناوی قوناغی ٨ تووشی ئال و گو ر هاتوه و ده بوا یه له نیوان «ب» ی جه نزه و «ا» ی مووسا نا باد هه لکه وتایه ١٦٢. ئیمه، پاشان سه باره ت به م قوناغه زیاتر ده دوین.

سه رنج راکیشترین ناوی نه م سه فه نامه یه، «جه نزه» یه. «de Goeje» له چاپی موقه ده سه ی، ل ٣٨٢ دا، ناویکی هینا وه، که به «خره روود» ده خوینرتیه وه، به لام بیچمیکی دیکه ی [نه م وشه یه] واته «حزه» بیگومان نیشاندهری نه و راستیه یه که پیوسته ناوه که وه ک «جه نزه» ساغ بکرتیه وه و نه وه، له [کتییی] ئین خوردا د بیه و قودامه شدا هاتوه ١٦٣.

به شی زیاد کراوی نه م وشه یه - واته و «روود»، و ده گه یینی [که شاره که] له لیواری چۆمیک بوویت. سیبه ری هیچ گومانیک له سه ر نه و بۆچونه نییه که «جه نزه»، هه مان «گه نزه ک» ی کۆنه. نزیکه ی ٦ فرسه خ دوور بوون [ی گه نزه ک] له مه راعه وه، شوینه که

لهسه ر لیواری [چۆمی] لهیلان دادهنی بهشپوهیهک که بکهویتیته بهری راستی ئه و لقهی «جهغهتوو» هوه [که «لهیلان» بیت].

دوو سهراوهی بیزانسی و عهرهیی، له دیاربکردنی شوینایهتی گهنزهکدا، هاودهنگن - شوینیک که بۆ یهکه مجار، «کۆلۆنیل مۆنتیث» ۱۶۴ لهسالی ۱۸۳۲دا ناسییهوه ۱۶۵. ناوبراو، بهچاوپیتکهوتنی ویرانهی پان و بهرینی سه ر ئه و گرده قایمانه - که روخساری تاییهتی به ههموو شارپکی «ئیران دهبهخشن»، شاگهشکه بوو. بهگویرهی پیتوانهکانی ئه و، ئالقهی ویرانهکان، نزیکه ۱۴ میلیون دهگرتهوه و زیاترین درپژایان له رۆژهلانهوه بۆ رۆژتاوا کشابوو. «مۆنتیث» ئه م ئاکامه بهدهستهوه ده دات: شاری تهووریز، له فاسیلهیهکی گهلپک دووری لای باکوور هه لکهوتوه که بتوانی شوینی «گهنزهکه» بیت، بهلام ئه م ویرانانه دهتوانن شوینی گهنزهکه بن. ههروهها، گهنزهکه کهوتوته بهشی زۆر سارد و بی پیتی نازهربایجان؛ بهم پیتی وهلامیکه کهم بۆ ئه و پرسپاره بهدهستهوه یه که ئامانج له زستانهههوار بۆ سوپایهکی گهوهی وهک سوپای ئمپراتۆر هیراکلیۆس له ماوهی له شکرکیشان بۆ سه ر ئیران دا، چ بووه؟ ئه وان [= ویرانهکان]، ههروهها نزیک بهشوینی یهک گرتنهوهی سی رتییانیکن که له تیسفونونهوه به سنه و سابلاغ و «بورپاندیزی» دا ۱۶۶، دهگهنه پیتتهختی ئیران.

راولینسن، ل ۱۱۹.۳۹، چاوی به ویرانهیهکی گهوره کهوت به ۳/۴ میل (= ۱۲۰۰مهتر) درپژایی و نیوهی ئه ویش پاناییهوه، که لهسه ر چهند گردی یهک بهدوای یهک پیتک هاتبوو و گردهکان ۴۰ تا ۵۰ فووت [۱۲ تا ۱۵ مهتر] بهرز بوون. راولینسن ناسینهوهکانی «مۆنتیث» له م بارهیهوه ده داته دواوه، که دهلی «گهنزه ۱۶۷»، وهک هاوینهههاری شای میدیهکان گیراوه ته پیش چاو، بهلام «لهیلان» لهدهشتایی میانداو، بیتگومان یهکیتکه له گهرمترین شوینهکانی نازهربایجان».

هه ر چۆنیک بیت، بهرپه رچ دانهوهی راولینسن لهسه ر ئه و بناغهیه دنازوه که پیتوسته نووسینه ئالۆزهکانی سترابۆن له بهر رووناکایی زانباریهی روون و بی گریکانی تیئوفیلاکت هه لسه نگینرتهوه. تیئوفیلاکت، گهنزهکی له دهشتایی داناوه (هه مان، ل ۲۴۵).

بهشی چواره م:

ئاورگهی شیز

لهکاتیکدا تیئوفیلاکت هیچ ناماژهیهک به بوونی ئاورگه له گهنزهک ناکات، تیئوفان به لیبراوییهوه دهیسهلمینی ئاورگهکه، له «ثیبهرمهیس» بوه. ئه گهر رهقیبیک که دواتر پهیدا بوه، واته «چ. سیدرینوس» ۱۶۸ (کۆتایی سه دهی یازده و سه رهتای سه دهی دوازدهه می زایینی)، چاپی Bonn، ل ۱۲۱، ئاورگهکه، له گهنزهک دادهنی (شاری گهنزهکۆن) ۱۶۹، ته نیا ئه و راستیه ده رده که وی که بهشی گرنگی نوسراوه که، له ته رجه مهی کۆنی لاتینی [کتیبی] تیئوفاندا ۱۷۰ فهوتاووه وهک چۆن له چاپه سه رهتاییهکانی ئه وروپاییشدا، کهوتبوو.

به قسهی فیردهوسی، خوسرهوی پهرویز، پیش شه ری بههرام، چوه ئاورگه که و دیاریی خۆی پیشکesh کرد. شاهنامه، هیچ ناماژهیهک بهشوینی «حه رهمی پیرۆز» ناکات. بههۆی ئه و راستییهوه که، راونانی بههرام بۆ جاری دوایی، له بهری باکووری رۆژهلالت بوه (مهراغه - میانه؟)، بۆ هیه ناوبراو هه موو ناوچه که ی هه تا باشووری گۆرپانی شه ر به جی هیشتیبی و به م بۆنه یهوه هیچ کۆسپیک له سه ر رینگهی خوسره و نه ماوه بۆنه وهی خیرا بگاته ناوچهی تهختی سوله یان.

ناسینهوهی «ئی بهرمهیس» و دانانی له شوینی ئه مپۆی تهختی سوله یان، ئاکامی هه ندی نیشانهی «مسعرین مهلهل» ۱۷۱ (نیوهی یه که می سه دهی دهه م [ی زایین])، یه، که له ژیر عینوانی «الشیز» دا، باسی لئوه کردوه، ههروهها «حمدالله مستوفی» له ژیر ناوی مغولی* «سقورلوق» دا ناماژه به هه مان شوین دهکات. گرنگایه تی ئه و دوو دهقه بهشپوهیهکی جیتگی بره و، له لایه ن راولینسنه وه ده ست نیشان کراوه (ل ۶۴، ۷۰).

گه رۆکی عه ره ب [مسعر؟]، پیشینه یهکی گومان لیکراوی له مه سه له ی راستگۆیی سه باره ت به رۆژهلالتی دوورتر (تورک، هیند) هه یه، به لام له رۆژتاوای ئیراندا ده بی گهلپک شوینی گرنگی چاو پیت کهوتبیت. «مسعر» شه رحیکه ی زۆر له مه ر «شیز» ده دابه دهسته وه (مه عده نی زۆر و گۆلوی قوول). باسی ئاورگه یه کیش دهکات که دهلی ئاگره که ی ۷۰۰ سال بوو ده ئایسا بی ئه وهی خۆله میش له خۆی به جی بهیلتی. ئه و بۆچونه، له

ناماژه کردنی به رهمز و رازی جیورجیوس و تیئوفان (و ههروهها سیدرتینوس) به «رهمزی زوخال» دا، سه‌ره‌تای هه‌ودایه‌کمان بۆ ده‌دۆزیته‌وه. زۆریش له راستی دوورنیه که بوونی زه‌رباچه‌یه‌کی قوول له تهنیشت ئاورگه‌که، هۆی ئه‌وه بوویت که خوڵه‌میشی ئاگر پاشماوه‌ی نه‌مايیت.

«مستوفی»، نزهت [القلوب]، ۶۵، هیچ شتییک سه‌باره‌ت به ئاورگه‌که نادرکینتی به‌لام ته‌ختی سوله‌یمان - به ئه‌فسانه‌ی که‌یخوسره‌و (و ئه‌فراسیاب) هوه په‌یوه‌ندی ده‌دات، که ئه‌ویش به‌ش به‌حالی خوئی گه‌لێک له نزیکه‌وه به ستراوه به ئاورگه‌ی «نازه‌رگوشه‌سب» هوه. ئیستا پیوسته بکه‌وینه شوین ئه‌و ناماژه و ئیشاراته‌ی که به‌دریژی سه‌ده‌کان بۆ «ئه‌لشیز» کراون.

شوینی گرینگ «ته‌ختی سوله‌یمان» ته‌نانه‌ت له‌سه‌رده‌می پیش ئاری و به‌ر له ده‌وری میدیه‌کانیش سه‌رنجی زۆری خه‌لکی به‌ره‌و خوئی راکیشاوه. تا‌قمیتی ئه‌مریکی له‌و شوینه‌دا ژماره‌یه‌کی زۆری سوآله‌تی نه‌خشاوی پیش میژووین دیته‌وه، به‌لام گرده‌که له‌وه ناچن به‌شیتوه‌ی هه‌میشه‌یی خه‌لکی تیدا نیشته‌جی بوویت. ئاو و هه‌وای ناسازگاری شوینه‌که - به‌ته‌نیایی ئه‌م بۆچونه‌ زامن ده‌کات. هه‌روه‌ها ئاو گۆله‌که - که پره له «عه‌ناسوری کانی»، نابێ جیگه‌ی ره‌زامه‌ندی ئه‌و خه‌لکانه بوویت و به‌ شیتوه‌ی دایی له‌وئ نیشته‌جی بوون.

«مارکوارت» له‌ ریگه‌ی شیچ (شیچیکان) ی ۱۷۲ گریمانی فارسی ناو‌نجیه‌وه ۱۷۳ - که زۆر جارن وه‌ک ناوی نه‌جینه و خه‌زینه له‌ کتیبه‌ زه‌رده‌شتیه‌کاندا هاتوه، شه‌رحی «شیز» ده‌کات. دیاره هیتستا هه‌ندی بێ متمانه‌یی سه‌باره‌ت به‌ خویندنه‌وه‌ی فارسی نیونجی هه‌رماوه ۱۷۴. به‌لام «پلینی» له‌ نوسراوه‌ گردو‌کو‌کراوه‌ جو‌غرافیاییه‌که‌ی خویدا، کاتی باسی شاره‌کانی میدیا ده‌کات، ناوی «فیس گه‌نزه‌گه» (و بیجمی دیکه‌ی واته «فیس که‌نزه‌گه») ۱۷۵ ده‌بات، ۱۷۶ که مارکوارت له‌ بیجمی «پفیس (له‌جیاتیی «شیچ» - که‌نزه‌گه» دا، ۱۷۷ ساغی ده‌کاته‌وه و ده‌گه‌رپته‌وه بۆ «گه‌نجی شیچیکان» ۱۷۸ ی فارسی نیونجی. ئه‌م ساغ کردنه‌وه‌یه، ده‌مانگه‌یتیتته سه‌ره‌تا‌کانی سه‌رده‌می خو‌مان، به‌لام مارکوارت به‌ هۆی ئه‌وه‌وه‌ی ده‌لی و اهه‌یه «شیچ» ناویکی «مانایی» بیت، هه‌ندیکی دیکه‌ش به‌ره‌وه‌ پێشه‌وه‌ ده‌چیت.

هه‌رچۆنێک بیت، ئیمه لی‌ره‌دا ده‌چینه‌ گۆره‌پانی بیرکردنه‌وه‌یه‌کی بچ‌ خه‌وشه‌وه. دو‌اتر

له‌ لاپه‌ره ۲۶۴ دا، پیوسته‌ شیتو‌ازی وه‌رگیرانیکی جیا‌و‌زی وشه‌ی «شیز» له «چیچه‌ست» ۱۷۹ بگرینه به‌رچاو. ئه‌گه‌ر له‌سه‌رده‌می رۆمیه‌کاندا شوینه‌که (واته «ئۆپیدوم» ۱۸۰) ناوی «شیچ» یا «شیز» بوویت، ناوانی قی ئارماییس و ئی فارماییس ۱۸۱ له‌لایه‌ن بیزانسییه‌کان بۆی، به‌هۆی ناوی‌چوو‌ییانه‌وه‌ ده‌بنه هۆی سه‌رلی شیوان ۱۸۲.

گه‌شتی تا‌قمیتی ئه‌مریکی له‌سالی ۱۹۳۷ دا، بوه هۆی ئه‌وه‌ی دیوار و هه‌روه‌ها کۆنترین بنچینه‌ی بینای ته‌ختی سوله‌یمان، ببری‌نه‌وه سه‌ر بناغه‌یه‌کی پارتی [ئه‌شکانی]. به‌تایبه‌ت، گرینگه له‌بیرمان نه‌چیت که مه‌سعودی له «مروج [الذهب]» دا، II، ۲۳۵، پارتیه‌کان به «شاهانی الشیز» (و «په‌اله‌ران» ناوده‌بات و له «ته‌نییه» دا، له‌سه‌ری ده‌روات و ده‌لی: «ئه‌رشاکه‌کان، ۱۸۳ زستانیان له‌ عیراق و هاوینیان له «الشیز» ی نازه‌ربایجان (من بلاد نازه‌ربایجان) ده‌برده سه‌ر.»

بوونی قه‌لاکه، نیشاندهری هه‌ندی ریگای گرنگی په‌یوه‌ندی‌ده‌ری فلاتی مه‌رکه‌زیی ئیران له‌گه‌ل ناوچه‌ی باشووری گۆلی ورمی و له‌ویش دوورتر له‌گه‌ل میژو‌پوتامیایه. ئه‌م قه‌لایه، له‌ کاتی پیوستدا، ده‌یتوانی رۆژه‌لات له‌ مه‌ترسییه‌ک که له‌لای رۆژئاواوه ده‌هات بپاریزی. پێچه‌وانه‌که‌شی - به‌تایبه‌ت له‌کاتی راپه‌رینه‌ ناوچه‌یه‌کاندا، راست بوو. بۆی هه‌یه خه‌لکی وه‌حشی ناوچه‌کانی «کاسپه‌ن» [خه‌زه‌ر]، به‌ریگای زه‌نجان - ته‌ختی سوله‌یماندا، به‌ره‌و رۆژئاوا هاتیتن.

نیشانه‌کانی بنیات نانی ئاورگه‌ی «تی به‌رمه‌یس - الشیز» له‌ لایه‌ن ئه‌رده‌شیری ساسانییه‌وه، زۆر جیگه‌ی دلنایی نین. به‌لگه‌کانی «جیورجیوس پیسیدیس» ۱۸۴ له‌ مه‌ر قه‌لای داراتائیس ۱۸۵ که ئه‌رده‌شیری ساسانی بنیاتی نابیت، بایه‌خیان نییه چون واهه‌یه ناوبراو، شیعره‌کانی خوئی له‌ کاتی شایی لۆغانیکدا هۆندیته‌وه که به‌ بۆنه‌ی گه‌یشتنی راپۆرتی شه‌ره‌کانی «هیراکلیوس» گیرابوو. ۱۸۶ له‌و سه‌رده‌مانه‌دا، هیتستا ناوی بیگانه‌ی ئاورگه‌که، نه‌که‌وتبه‌وه به‌ر سه‌رنجی ورد. ناوی بنیات دانه‌ره‌که‌ی واته ئارتائیر ۱۸۷ وئ ده‌جی ئیشتیقاقی دووباره‌ی دار-ئارتائیر ۱۸۸ بیت چون جیورجیوس له‌مه‌ر میژوووی ئه‌رده‌شیر (بروانه‌ خواره‌وتر)، تووشی هه‌له‌یه‌کی گه‌وره‌هاتوه.

راسته که «کرۆنۆلۆجیه‌یه‌کانی مسعر - که به‌ گۆیره‌ی ئه‌وان، ئاگره‌که بۆ ماوه‌ی

۷۰۰ سال هەر رۆشن بوه، ئاماژەبەك بە بەشی سەرەتایی سەدەى سېهەمى زايبىنى و بۆ نمونە بە سەردەمى ئەردەشیر دەكات، بەلام ئیشارەتەكەى گەلێك تارىك و ناديارە و هېچ شتیك لەسەر راگويزرانی ئاورەكە لە گەزەكەو بە شیز نادركینى. هەرەها ئاشكرا نیبە نیازی لە «بوون» ی ئاورەكە بۆ ماوەى حەوت سەدە، چیبە؟ شتیكى چاوەروان نەكراو دەبیت ئەگەر ئاگرەكە لەسەدەى چوارەمى هېجری و لەو كاتەدا كە مسعر چاوی بە «الشیز» كەوتو، هەر رۆشن بووبیت.

مەسعودى (٤ ، ٧٤) و هەرەها «ابن فقیه» ل ٢٤٦٠ راپۆرتی گرنگیان لەسەر راگويزرانی ئاگرى «ئازەرگوشەسب» بۆ شوینی تازه هەیه. نوسراوەكەى مەسعودى لەسەرەتر هەلسەنگینرا و راپۆرتی «ابن فقیه» یش لە خوارەو دا باسی لى دەكړی: «* ئازەرگوشناسپ» - ئاگرى كە یخوسرەو، لە ئازەربایجان بوو بەلام نەوشیروان بردى بۆ الشیز» .

هەردوو راپۆرتەكە وەك یەك دەچن بەلام مەسعودى، بەپیتی عادت، الشیز (و «والهران» ی وەك [دوو وشەى] «معطوف» چاویلێكردو، كە یەك ناوچەى جوغرافیایی (بلاد) دەگرەو. مەسعودى دەبێ گوتبیتی ئاگرەكە لە «*والهران» ەو برا بۆ گۆلى الشیز و وشەى ناساییەكانى «ابن فقیه» یش دەبێ بەهۆى هەلسەنگاندنى شوینی پر رەمز و رازی تەختى سولەیمانەو ئەزمون بكری. تەنانەت لەسەردەمى مغولەكانیشدا «مستەوفى» لەیلان (گەزەك) ی لەژێر ناوى «تومان» ی ١٨٩ مەراغەدا (لە ئازەربایجان) هیناوه (نەهت القلوب، ٨٧)؛ لە كاتێكدا «تەختى سولەیمان» ی ئەو دەم لەژێر تومانی «ئىجەرود» (كذا، لەجیاتى «ئەنجەرود» ی دەقە چاپكراوەكە) لە عیراقى عەجەم ناو دەبات (ل ٦٤) .

شایەدى دانى مەسعودى و ابن فقیه لەسەر راگويزرانی ئاگرەكە لە لایەن نەوشیروانەو (٥٧٩ - ٥٣١ ز)، بناغەى لەسەرەندى نەربیتی ئەدەبى زەردەشتى دانراو ١٩٠ و هەندى سەلماندى ناراستەوخۆشى لە «جیورجیوس پيسيدیس» وەرگرتو.

ئاماژەکردنى ئەوى دواى [واتە جیورجیوس] بە ئەردەشیر (كە دەلێ:] ٦٠ + ١٦ سال لەمەوپیش)، گەلێك سەرنج راکیشە چون ٥٥٠ = ٧٦ - ٦٢٦ و ئەو هەش لەگەڵ تەئریخی نەوشیرواندا بەك دەگریتەو. وا هەیه جیورجیوس بى ئەوى خۆى ئاگادار بێت

میژووی راگويزرانی ئاگرەكەى بۆ تەختى سولەیمان پى راگەیاندىبیتین.

ناوى « الشیز» ، هەرەها لە [نوسینی] «ابن خورداذیبه»، ١١٩ - ١٥١، رەنگ دەداتەو ئەویش لەو شوینەدا كە بەشیتوێهەكى جیاواز باسى «جەزە» - شارى (خوسرەو) ی پەرویز ١٩١ دەكات، ئاورگەى « ئازەرگوشەس» ١٩٢ لەوى دادەنێ كە شاهانى زەردەشتى، دواى گەیشتن بەپادشاهى، لە «المدائن» (تیسفون) ەو، بەپىیان دەهاتنە زیارەتى. مەسعودیش (تنبیه، ٩٥)، بە هەندى هەلەو لەمەر ناوى ئاورگەى «ئازەرخش» ١٩٣، لە جیاتى «*ئازەرجوشەس» ١٩٤، هەمان بۆچوون دووپات دەكاتەو.

لە پيش ويران کرانى ئاورگە لە لایەن هیراکلیۆسەو، خوسرەو گەنجینهى جەواهراتەكەى و بەروالەت ئاگرەكەشى لە شیز راگویتست، بەلام بۆى هەیه کاتى کۆتایی بە شەر هات، ئاگرەكەى لە شوینی خۆیدا دامەزراندبیتەو.

لە کۆتایی پادشاهى ساسانیەکاندا، بنەمالەى حاکمانى ئازەربایجان بۆ ماوەیەكى کاتى، دەورى گرینگیان لە رووداوەکاندا گێرا؛ پروانە: ئیرانشەهر، ١١٣ - ١١٢، یەکیان «بەهەمەنى جادوویە» بوو، كە شەرحتیک سەبارەت بەو لە [تاریخی] تەبەریدا، ٤/١، دەورو بەرى [لاپەرە] ٢٠٥٣ هاتو و تییدا دەلێ «ئەو [واتە «بەهەمەن»] شاه (مەلیك) یک بوو كە ئەوان لە الشیر ١٩٥ «ملکه» واتە کردیان بە شاه. ئەو ناوەى كە بەبى هېچ گومانێك دەبێ لەشپوێ «*الشیز» دا بخوینریتەو، نیشان دەرى گرنگایەتى لە میژینهى شوینەكەیه. تاماوەیهك دواى فتووحاتى عەرەبیش، زەردەشتیەکانى الشیز تووشى ئازار نەهاتن چون لە ژێر [حوكمى] عومەر دا راگەییترابوو: «نابى پيش به داب و نەربت و هەلپەرکى (زەفین) ی خەلکى شیز لە رۆژانى جەژنیاندا بگيرى و هەرەها نابى بەرەهەستى راگەیشتن بەکاروبارى خویان لى بكرى.» (بلاذرى، ٣٢٦). ئیتمە ناتوانین بلیتین ئەو نەربتانەى گوترا، ئایا ئاورگەكەشيان دەگرتهو یان نا؟

لەسەرەو، باسى یادى «الشیز» لە نێو جوغرافى نووسەرە عەرەبەکان (ابن خورداذیبه، مسعودى و مسعر) کرا. جیگەى سەرنجە، كە جوغرافیانووسەکانى «نەربیتی بەلخى» ١٩٦ سەدەى دەهەم (وەك اصطخرى و ابن حوقل)، هېچكام باسى الشیزیان نەکردو و «یاقوت» یش لەمەر شوینایەتى ئاورگەكە بىنگومان تووشى گێژ و گومى هاتو.

لە سەردەمى مغول دا، ناویكى تازه، یادى «الشیز» لەبیری خەلک دەباتەو.

به‌شی پینجه‌م:

فره‌ئاته . فیره (Phraata-Vera)

ئیسنا، ئەگەر بگه‌رپینه‌وه سه‌ریاسی له شکرکیشانه‌که‌ی «ئانتۆنیوس»، پینۆسته له بیرمان بیت ئەو ئال و گۆره‌ گرنگانە‌ی له ماوه‌ی شه‌ش یا هه‌وت سه‌ده‌دا له نازهریایجان رووی دابوو، سالی ۳۶ ی پیش زاین له‌سه‌رده‌می نه‌وشیروان و خوسره‌وی په‌رویز جیاده‌که‌نه‌وه.

کاتێ ئانتۆنیوس ریبه‌رایه‌تی له‌شکری خۆی دژ به‌ پارتیه‌کان ده‌کرد، ئاتروپاته‌ن هیشتا هه‌ر له ژێر حوکمی حاکمی پشتاوپشتی خۆی «ئه‌رته‌قه‌زد» ۲۰۷ - یارمه‌تیده‌ر و باجده‌ری شاه‌ی گه‌وره‌ی پارتیه‌کان «فره‌ئاتیس» ی ۲۰۸ چواره‌م بوو و دوور نیه‌ بنه‌چه‌کی [ئه‌و حاکمه‌]، بگاته‌وه «ئاتروپات» (ستراپۆن، ۱۱، فه‌سلێ ۱۳، ل ۱)، که‌ بۆ ئەوه‌ی نه‌که‌وێته‌ ژێر حوکمی ئەسکه‌نده‌ره‌وه، سه‌ربه‌خۆیی نازهریایجانی راگه‌یاندا.

دره‌نگتر، «ئه‌رته‌قه‌زد» له‌گه‌ڵ رۆمییه‌کان که‌وت و «ئیسۆتاپه‌» ی ۲۰۹ کچی، بوو به‌ ده‌زگیرانی «ئه‌سکه‌نده‌ر» ی کوری ئانتۆنیوس و کلیۆپاترا. دوا‌بین شاه‌ [ی سلووک] بریتی بوو له «گایوس جولیسوس ئه‌رته‌قه‌زد» ۲۱۰ که‌ له‌ بنه‌ماله‌ی «ئه‌رته‌قه‌زد» بوو و له «پۆما» ۲۱۱ مرد.

بارودۆخی سه‌مه‌ره‌ی «ئاتروپاته‌ن» بۆته‌ هۆی دامه‌زرانی حکومه‌تیکی تایبه‌ت و هه‌یج پینۆست ناکات پینته‌خته‌که‌ی به‌و شوینه‌ بزاین که‌ زیدی حاکمی ناوچه‌که‌ و له‌ چوارچێوه‌ی ئیمپراتۆریه‌تیکی گه‌وره‌دا بوویت.

له‌سه‌رده‌می فتوحاتی عه‌ره‌بدا، سنوورداری نازهریایجان له «ئه‌رده‌بیل» داده‌نیشت که‌ دووره‌ له‌ هه‌وزه‌ی گۆلی ورمیوه‌. ئیمه‌ ته‌نانه‌ت به‌و مه‌سه‌له‌یه‌ش نازاین که‌ ئایا شاه‌ی نازهریایجان چه‌نده‌ی توانای کۆنترۆڵ کردنی خه‌لکی چادرنشینی کادۆسی ۲۱۲، ئەمه‌ردی، ۲۱۳، ته‌پیری ۲۱۴ و سیرتی ۲۱۵ هه‌بوو، که‌ له‌ لیواری باکووری پۆژئاوای خاکه‌که‌ی دا ده‌ژیان: سترابۆن، ۱۱، فه‌سلێ ۱۳، ل ۳.

ئیمه‌ ته‌نیا سه‌ر خه‌ته‌ گشتیه‌کانی جوغرافیای له‌شکرکیشانی ئانتۆنیوس ده‌زانین.

خویندنه‌وه‌ی ئەزمونگه‌رانه‌ی ناوه‌که‌ له‌لایه‌ن راولینسنه‌وه، بریتی بوو له «سه‌توربوق» ۱۹۷، به‌لام چاپی «لج سترینج» ۱۹۸ له [کتیبی] «نزهت القلوب»، ل ۶۴، بیچمگه‌لی جیاوازی «سفوربوق» ۱۹۹، «سفوربوق» ۲۰۰ و «ستوروق» ۲۰۱ به‌ده‌سته‌وه‌ ده‌دات. ئەو شیوه‌ خویندنه‌وه‌یه‌ی وا له [کتیبی] «رشیدالدین» دا هاته‌وه‌ - واته «سقولوق» ۲۰۲ هه‌ندی باشته‌ (پروانه‌ چاپی Jahn، ل ۳۵۰). ره‌شیدالدین ناوی «سقولوق» وه‌ک شوینی کاخی پادشاهی مغول ده‌بات و ئەوه‌ش له‌گه‌ڵ قسه‌ی «مستوفی» دا یه‌ک ده‌گرتته‌وه‌ که‌ ده‌لج ئەو کاخه‌ له‌لایه‌ن «ئاباقا» [خان] هه‌ ۲۰۳ دروست کرایه‌وه‌. پاشماوه‌کانی ئەم بینایه‌ ئیسناش له‌ ته‌ختی سوله‌یماندا ده‌بینریت ۲۰۴. ته‌نانه‌ت «عالم‌نارا [ی عه‌بباسی]» ش، ل ۱۰۶، باسی حوکمی «سوحاس و سیورلوق (سوقورلوق)» ۲۰۵ له‌ سه‌رده‌می شاه‌ ته‌هماسب دا ده‌کات زۆر واهه‌یه‌ ناوی ئەمرۆی چۆمی «ساروق» که‌ له‌ ته‌ختی سوله‌یمان هه‌ دیتته‌ خواره‌وه‌، هه‌یج شتیکی نه‌بێ جگه‌له‌ هاسان کراوه‌ی ناوه‌ «تورک و مغولیه‌» که‌ و ئەوه‌ش بوویته‌ هۆی نه‌ناسینه‌وه‌ی وشه‌که‌ ۲۰۶.

[وشه‌ی] ته‌ختی سوله‌یمانی ئەمرۆ، وێ ده‌چێ دروستکراویکی ته‌واونویی (دوای سه‌فه‌وی) له‌ خه‌یالاتیکی ئەفسانه‌یی خه‌لک بیت. بۆچوونی راولینسن (ل ۶۸)، که‌ ده‌لج واهه‌یه‌ [ته‌ختی سوله‌یمان] په‌یوه‌ندی به‌ ناوی حاکمی تورکمانی کوردستان - سوله‌یمان شاه‌ی «* ئیفا» وه‌ هه‌بیت، هه‌یج بناغه‌یه‌کی نییه‌ چون حکومه‌تی ئەو [واته‌ سوله‌یمان شاه‌] ئەوناوچه‌ باکووریانه‌ی نه‌ده‌گرتته‌وه‌. پروانه‌ نزهت [القلوب]، لاپه‌ره ۱۰۷.

نووسه‌ری سه‌ره‌کیی میژووی ئەم سه‌فه‌ره، «کوبینتوس دیللیوس» ه، ۲۱۶ که وئ ده‌چیت له‌باری جوغرافیا نووسییه‌وه گه‌لیک له‌خواره‌تری راده‌ی «کنائوس پۆمپیوس تیئۆفان» ی خه‌لکی «میتی لینه» ۲۱۷ وه‌ستا‌بیت و ئیمه‌ بۆ زانیاریی زۆر و با‌یه‌خدار له‌مه‌ر ئەو ولاتانه‌ی و «پۆمپیوس» دا‌گیری کردن قه‌رزدار‌ی ئەوین ۲۱۸.

ئانتۆنیوس - به‌سویا‌یه‌کی گه‌وره‌ی ۱۰۰ هه‌زار که‌سییه‌وه ده‌بوا‌یه ولاتی ها‌وپه‌یما‌نه‌که‌ی خۆی واته «ئه‌رته‌شه‌زه‌د» ی ئەرمه‌نستان تیپه‌ر بکات. به‌گو‌یره‌ی «پلۆتارخ» (که‌ له‌ ده‌وره‌به‌ری سالی ۱۲۲ ی زاینیدا، مردوه)، له [کتیبه‌ی] Vita Antonii، فه‌سلی ۳۸، د، ئانتۆنیوس ئەرمه‌نستانی به‌ره‌و ده‌سته‌چه‌پی خۆی به‌جێ هێشت. ئەم ده‌ست نیشان کردنه به‌روالته‌ ناما‌ژه به «پیته‌خت» ی ئەرمه‌نستان (ئه‌رته‌خه‌ته ۲۱۹) ده‌کات که‌ که‌وتۆته لیا‌وری با‌کووری چۆمی ئاراسه‌وه.

ئوه‌ نه‌گونجا‌و نییه‌ که‌ هیلتی رۆیشتنی دواجاری ئانتۆنیوس له‌ دوو شو‌ینی [نووسرا‌وه‌کانی] «سترا‌بون» دا، ره‌نگی دا‌بیته‌وه. سترابۆن له‌ به‌رگی ۱۱، فه‌سلی ۱۴، ل ۱۴، با‌سی چیا‌کانی ئەرمه‌نستان ده‌کات و ده‌لی «ئاقوس» ۲۲۰ و «نیقه‌رۆس» ۲۲۱، سه‌ربه [چیا‌ی] ئاراراتی گه‌وره‌ن و ۲۲۲ یه‌ک له‌وانه، واته «ئابوس» که‌وتۆته نزیک ریگه‌به‌ک و ارووگه‌ی «باریس» ۲۲۳ (پاراتۆن تیس باریدۆس) ۲۲۴ تیپه‌ر ده‌کات و به‌ره‌و «ئه‌که‌تانه» ۲۲۵ ده‌چیت ۲۲۶.

هه‌رچه‌نده‌ واده‌ده‌که‌وئ نیازی سترابۆن له «ئابوس» لوتکه‌ باشووریه‌کانی چیا‌ی ئارارات بیت، شتیکی گونجا‌وه که‌ ئەم نا‌وه له [ناوی] نا‌وچه‌ی بچو‌وکی «ئا‌واجیق» دا ۲۲۷ ره‌نگی دا‌بیته‌وه - شو‌ینیکی که‌ په‌یوه‌ندی نیوان «ئه‌رزۆم» و شاری «خۆی» له‌ وێه ده‌به‌ستری.

سترابۆن له‌ به‌شیکی دیکه [ی کتیبه‌که‌ی] دا (۱۱، به‌شی ۲.۱۴)، شه‌رحی ده‌دات که‌ ئەو، دوا‌ی «نیفاتس» ۲۲۸، چیا‌ی «ئابوس» ی دیت و «فورات» و «ئاراس» له‌وێه سه‌رچا‌وه ده‌گرن؛ یه‌که‌میان به‌ره‌و رۆژئا‌وا و ئەوی دیکه‌یان به‌ره‌و رۆژه‌لات ده‌رۆن، ئینجا چیا‌ی «نبیه‌روس» ه ۲۲۹، که‌ هه‌تا «میدیا» ده‌کشیت.

له‌ راستیدا، سه‌رچا‌وه‌ی دوو چۆمی «مورا‌د سوو» (فوراتی رۆژه‌لات) و «ساری سوو» که‌وتونه‌ته درا‌وسییه‌تی «ئا‌واجیق» ه‌وه. به‌ هۆی ئەو راستیه‌وه که‌ به‌ قسه‌ی سترابۆن (۱۱، فه‌سلی ۱۳، ل ۴)، «نیفاتس» له‌ زا‌گرو‌سه‌وه سه‌رچا‌وه ده‌گرت، واهه‌یه‌ نیازی له

«نبیه‌روس» بریتی بیت له‌و گردانه‌ی واهه‌ درێژایی ریگای ئا‌واجیق - خۆی، به‌ره‌و باشووری رۆژه‌لات کشا‌ون و پاشان له‌ درێژایی به‌ری با‌کووری گۆلی ورمیدا قوت بوونه‌ته‌وه.

به‌لام هه‌موو ئەم ده‌ست نیشان کردانه، تاریک و نادیا‌رن. پلۆتارخ - به‌ بئ هیج چه‌شنه شه‌رحیکی سه‌ره‌تایی، ده‌گاته سه‌ر [باسی] ئابلقه‌ی «شاری گه‌وره‌ی فره‌ته‌ته» له‌ لایه‌ن «ئانتۆنیۆسه‌وه» ۲۳۰ و ده‌لی «ژن و مندالی شاهی میدیا له‌ویدا بوون».

دیوکاسیۆس (دوا‌ی سالی ۲۲۹ ی زاینی ده‌نوس)، چایی Boissevian، ۱۸۹۸، ۲، ۳۰۹، پیته‌ختی «په‌ئه‌سه‌په» ۲۳۱، به‌ (پادشاهی په‌ئه‌سه‌سپیس، شو‌ینی چا‌ویپیک که‌وتن) ۲۳۲ نا‌و ده‌بات. ئەم هێرشه، ده‌بی له‌ هاوین یا پایزیکی زوو دا سه‌ری گرتبیت چون به‌ قسه‌ی پلۆتارخ (فه‌سلی ۸ - ۳۷)، ئانتۆنیوس گه‌لیکی پێخۆش بوو زستان له‌ گه‌ل کلۆپاترا دا به‌رپته‌ سه‌ر و گوئی نه‌ده‌دا‌یه پلانی سه‌ره‌کی بۆ گرتنی میدیا "پیش ئەوه‌ی پارثیه‌کان له‌ سه‌ره‌تای به‌هاردا زستانه‌ هه‌واری خۆیان به‌ جێ به‌یلتن".

ئوه‌ [واته ئانتۆنیۆس]، ما‌وه‌به‌ک دوا‌ی «اعتدال» ی شه‌و و رۆژ (۲۳ ی سپته‌میر) و پیش هاتنی زستان، له «فه‌ره‌تاته» کشا‌یه دوا‌وه (فه‌سلی ۴۰).

ئهم ته‌فسیلاته، بۆ تیگه‌یشتنی با‌سه‌که‌ی سترابۆن له‌مه‌ر میدیا‌ی ئاترۆپاته‌ن (۱۱، فه‌سلی ۱۳) که‌ ئەویش راسته‌وخۆ له «دیللیوس» ی ۲۳۲ وه‌رگرتوه، بئ که‌لک نیه. دیللیوس "دۆستی ئانتۆنیۆس، ئەو که‌سه‌یه واهه‌ به‌ له‌شکر کیشانی ئانتۆنیۆس بۆ سه‌ر پارثیه‌کان با‌به‌تیکی نووسیوه و خۆی له‌ له‌شکره‌که‌دا وه‌ک فه‌رمانده، به‌شداری کردوه".

مخا‌بن، کۆپله‌ی په‌یوه‌ندیدا‌ر به‌ با‌سه‌که‌ عه‌یبی هه‌تا‌وه که‌ ده‌لی: "پیته‌ختی ها‌وینیا‌ن، له‌ ده‌شتاییه‌ک له‌ گه‌زه‌که «و شو‌ینی زستانیا‌ن» له‌ قه‌لای قورس و قایی «قیرا» (ئوپیرا) ۲۳۳ یه، که‌ له‌ کاتی له‌شکرکیشه‌کانی ئانتۆنیۆس بۆ سه‌ر پارثیه‌کاندا، گیرابوو".

ئوه‌ و‌شانه‌ی له‌نا‌و نیشانه‌ی < > خرا‌ون، له‌ لایه‌ن ئیدیتۆر «گرو‌سکۆرد» ۲۳۴ ه‌وه زیاد کرا‌ون، به‌لام ئەوه‌ش خۆی مو‌شکیله‌ی وه‌زه‌کا‌مان بۆ زیاتر ده‌کات. وه‌ک ئیمه‌ نیشاما‌ن دا‌وه، ده‌بی له‌ شو‌ینیکی نزیک «له‌یلان» چا‌و بۆ گه‌زه‌ک بگێرین، به‌لام ئەو شو‌ینه که‌وتۆته ده‌شتاییه‌وه ۲۳۵ و له‌ هاویندا شو‌ینیکی زۆر گه‌رمه (را‌ولینسن)، له‌ کاتی‌کدا هیراکلیوس هه‌وای زستان (فیبه‌ره‌ری و مارچ) ی ئەوێی پێ خۆش بوو.

له [نووسینه‌کانی] پلوتارخه‌وه ده‌توانین بگه‌ینه نه‌و ناکامه‌ی که بنه‌ماله‌ی شاه له کاتی گیرانی «فره‌ئاته» و به ماوه‌یه‌کی زۆر پیش «اعتدال» ی پایزه‌دا - که بۆی هه‌یه به کۆتایی هاوین دابنری، ده‌ست به‌سه‌ر کران. ده‌کرێ چاوه‌روانی نه‌وه‌ش بین ده‌قی سترابۆن، شوپینی ناوه‌ندی هاوینی [پارثیه‌کان] به «فره‌ئاته» و هه‌ی زستانیان به «گه‌نزه‌ک» دابنیت. هه‌روه‌ها زانراوه که ۲۳۶ قه‌لای «قیرا»، هه‌مان شاری «گه‌نزه‌که» بوو پیت و به‌س، که پیتستر راولینسن (۱۲۳ل) له گه‌ل «قه‌ره» ۲۳۷ ی «قه‌ره‌ت» ۲۳۸ و هه‌روه‌هاله گه‌ل ناوی که سایه‌تییه‌کی ره‌سمی واته شه‌ریس مه‌ناس ۲۳۹ دا، به‌راوردی کردوه و گوتوو به‌تی نه‌و که سایه‌تییه به نزیك بوونه‌وه‌ی هیراکلیۆس له گه‌نزه‌ک، هه‌لات.

هه‌ر چۆنیک بیت، وه‌ره‌ت، ناتوانری به هاسانی له گه‌ل * وه‌ره - روت دا (بروانه سه‌روه‌تر) به‌یه‌ک دابنری و ته‌فسیری قاریت مه‌ناس هیتشتا جیتی متمانه نییه. توپێنه‌ره ئیرانییه‌کان، هه‌ندی وشه‌ی هاوپه‌رای وه‌ک «وه‌رسمه - پانه» ۲۴۰ به‌واتای «که‌سپک که چاوه‌دیری مه‌سه‌له‌ی به‌ریه‌ره‌کانی ده‌کات» یاخود «وه‌رزه‌نه - پانه» ۲۴۱ به‌واتای «چاوه‌دیری که‌ری شار» یان پیشنیار کردوه، ته‌نانه‌ت ده‌گۆنجی بیجمه یۆنانیه‌که‌ی هه‌یج نه‌بێ جگه‌له ته‌رجه‌مه‌ی «مه‌رزیان» ی فارسی به‌واتای سه‌رۆکی تاقمیتیکی سوپایی. له کتیبه‌که‌ی پرۆکۆپیۆسدا ۲۴۲، قاریت مه‌ناس ۲۴۳ شان به‌شانی پیت یاکسیس ۲۴۴ دا هاتوه که گه‌وره پیاویکه هه‌مان نه‌رک و کاری له نه‌ستۆ بوه.

نه پلوتارخ و نه دیوکاسسیۆس، باسی گه‌نزه‌کیان نه‌کردوه، به‌لام هه‌ردوو، ناوی پیتته‌خت واته «فره‌ئه‌ته / فره‌ئه‌سپه» یان وه‌ک شوپینیک هه‌یناوه که ئانتۆنیۆس گرتوو به‌تی. نه‌وه‌ش ده‌مانگه‌یی‌نیتته ساغ کردنه‌وه‌کانی سترابۆن له به‌رگی ۱۳، ل ۱۳ دا که ده‌لی: پادشاهی نه‌وان، هه‌ی هاوینیان له («پره‌ئاتیس»، هه‌ی زستانیان) له زه‌وییه‌کی ده‌شتایی دا له گه‌زکه هه‌لکه‌وتوه، له‌لایه‌ن خوسره‌وه‌وه پارێزگاری له‌ ده‌کرا، که چاوه‌دیری «قیرا» ی ده‌کرد - نه‌و شوپینی و ئانتۆنیۆس هه‌پرسی کرده سه‌ری. ۲۴۵

نه‌وه مارکوارت بوو، که له ئیرانشه‌هه‌ری ۱۹۰۱، (ل ۱۰۸) دا، نه‌م شپوه ساغ کردنه‌وه‌یه‌ی خسته به‌ر چاو و ته‌نیا یه‌ک شوپینی به‌تال هه‌تشته‌وه که ده‌بوا به‌ ناوی هاوینه‌هه‌وار [ی پارثیه‌کان] بیت و نه‌ویش من به «فره‌ئه‌ته» ی ده‌زانم.

موشکیله‌ی نه‌و راستکردنه‌وه سه‌روشتیه له‌وه‌دایه که نه‌و «قیرا» یه‌ی و ئانتۆنیۆس

ده‌ستی به سه‌رداگرت، له «فره‌ئاته» ی پلوتارخ وه‌رگیراوه. بیست و هه‌شت ساڵ دواتر، «کاتالۆگ» ی مارکوارت، ل ۱۰۹، شپوه‌یه‌کی تازه‌تری خۆیندنه‌وه‌ی [وشه‌کان] پیشنیار ده‌کات، که بریتیه له «هه‌ی زستان» له ده‌شتایی گه‌زه‌که بنیات نرابوو و هه‌ی هاوینیان له چیاکانی فرا نه‌سپه، که شوپینیک بوو بۆ چاوه‌دیری کردنی قیرا و هتد... ۲۴۶. نه‌م ساغکردنه‌وه‌یه‌ی دووه‌مه‌جار، په‌یوه‌ندی نیوان «قیرا» و گه‌نزه‌ک له‌ناو ده‌بات، به‌لام سه‌ریه‌ستییه‌کی زیاتر به ده‌قه‌که ده‌به‌خشی.

سه‌باره‌ت به بارودۆخ و شوپینیه‌تی فره‌ئه‌ته، به‌تله‌میوس، ۶، ۲، (چاپی Wilberg، ل ۳۹۳)، نه‌م ناوانه‌ی خواره‌وه‌ی له ریزی به‌کتردا هه‌یناوه:

پانایی جوغرافیایی	دریژیایی (جوغرافیایی)	
ززه‌که (گه‌زه‌که) ۲۴۷	۴۰ ۸۳ پله	۳۰ ۳۹ پله
فه‌رائه‌ته	۳۰ ۸۵ پله	۳۰ ۴۰ پله
فه‌نائه‌ته	۳۰ ۸۶ پله	۴۰ پله
ئه‌گه‌نزه‌نه	۸۹ پله	۳۰ ۳۹ پله

به‌تله‌میوس، سه‌رچاوه‌یه‌کی زۆر دلنیا نییه ۲۴۸ و ته‌نیا ده‌بێ سه‌رنج به‌دینه ئامانجه گشتیه‌کانی بێ نه‌وه‌ی متمانه‌ی زۆر به‌و شتانه بکه‌ین که ریکی خستوون و زۆر وا هه‌یه گه‌وره کرابیتنه‌وه. نمونه‌کان هه‌مووی به «مایل» (Mile) نیشان دراون و بریتین له: گه‌زه‌که - فره‌سپه - ۱۱۷، ۳؛ له‌ویوه بۆ فه‌نه‌سپه - ۹۰، ۷؛ و له‌ویشه‌وه بۆ ئه‌گه‌نزه‌نه - ۲۰۴، ۴ مایل.

هه‌یج گومانیک له‌وه‌دانییه که نه‌و فره‌سه‌سپه‌یه‌ی وا که‌وتبه‌هه‌ باکووری رۆژه‌لاتی «گه‌زه‌که»، ده‌بێ هه‌مان «زه‌نجان» بیت (ئاندریتاس له «پاولی - ویسسوه» دا). ۲۴۹ «فه‌نه‌سپه» - که به‌م شپوه‌یه نه‌بێ ناسریتته‌وه، ده‌بێ له سبیه‌کی فاسیله‌ی «فه‌ره‌سپه» بۆ «ئه‌گه‌نزه» دا چاوی بۆ بگه‌یڕین (بروانه خواره‌وه‌تر ۲۵۰).

نزیکتترین ناوه‌ندی گه‌وره له باکووری رۆژه‌لاتی "له‌یلان" (واته «گه‌نزه‌ک»)، شاری مه‌راغه‌یه و سه‌ره‌رای جیاوازیی زۆر له فاسیله‌کاندا (۶ فرسه‌خ ده‌روبه‌ری ۲۴ مایله [کیلۆمه‌تر]؟). له جیاتی ۱۱۷.۳ مایله‌که‌ی به‌تله‌میوس!)، من نه‌م مه‌ترسیه بۆ خۆم ده‌کرم که «فره‌ئه‌ته» و «مه‌راغه» به‌یه‌ک دابنیم - به‌تایبه‌ت له‌و روانگه‌یه‌وه که ناوی مه‌راغه له

[کتیبی] بلاذری ل ۳۳۰د بهم شیوهیه هاتوه: "وکانت المراغه تدعی افراهود". واته به روالهت "ئفراهود" ۲۵۱ [به ذال]، که یاقوت (۴، ۷۶)، به شیوهی «ئفزههروود» ۲۵۲ ی هیئاوه، ناوهکهی به بی هیج گومانیک په یوهندی به ناوی رووباری «سؤفی چای» هوه هیه که مهراغه کهوتوته سهر لیواری ئه. سروشتی مهراغه - که له لای باکور به هوی [چپای] سههندهوه پاریزراوه و به ئاو و گیا دهور دراوه و لهو پهری باشی دایه.

ههریوهش هم عهره ب (سهدهی حفته م و نوه م) و هم مغول (سهدهی سیزدهه م)، [مهراغه] یان کردوته شوینیکی سهره کی بۆ مانه وهی خویمان. خاکی مهراغه هیج کاتی به شیوهی سیسته ماتیک هه لئه کولراوه، به لام شوینه کهی گه لیک کونه ۲۵۳ و بۆ دانیشتوانی ئاترۆپه تان شتیکی سروشتی بوه «ئفراهود» وهک هاوینه هه واریک بۆ خویمان هه لپترین.

ئیلخانه کانی سهره تایش وهک ئه وان [واته وهک عهره ب و مغول] له مهراغه دا نیشته جی بیوون و زستانان به ره دهشتاییه کانی جهغه توو - له دراوسیتییه تی گهنزه کی کون دههاته خوارئ. قه لای ناسراوی «رویین دن» له نزیکه وه پیوهندی به مهراغه وه هه بوه. قه لاکه، کهوتبوه فاسیله یه کی ۳ فرسه خی و له سهرده میکی درهنگتردا وهک په نا و هشاریک بۆ ژنان و گهنجینه ی جهواهیرات، که لکی لی وهرده گیرا.

من به شیوهیه کی ئه زمونی، [قه لای] ناوبراوم به هه مان شوین ناسیوه ته وه که له نه خسه کانی رووسیدا به «یای شههر» ۲۵۴ (به تورکی واته «هاوینه شار») ناسیتراره و کهوتوته ۱۶ کیلومه تری (دهوروبه ری ۳ فرسه خی) لای سهرووی مهراغه له ژوروهی داوینی [چپای] سههه ند.

ئه گهر پیویست بیت «قیرا» به فرائه ته (نه وهک به «گهنزهک») هوه په یوهندی بدریت، واهیه هه مان «بینایه ی چاوه دیری» ۲۵۵ بیت، که ئانتونیس هه ولی گرتنی دابوو ۲۵۶.

سترابون، نووسینه سه خله ته کهی خوی به ئامازه کردنیک به فاسلیه ی نیوان «قیرا» و ئاراز (له زمان دیلیوسه وه) کوتایی پی دینیت. سترابون ئه م فاسیله یه به ۲۴۰۰ «ستاد» ۲۵۷ یان ۲۶۴.۵ مایلی ئینگلیزی داده نی. ئه گهر نیازی سترابون له «ئاراز» نزیکترین بواری چومه که (له نزیک «جولفا») بیت، ئه و ئه م فاسیله یه ی گوتراوه گه لیک زوره و له راستیدا (له ریگه ی سههه ندی رۆژهه لاته وه) ناکاته ۱۶۰ مایل تا له یلان و ۱۷۰ مایل تا مهراغه و ته نانه ت ۲۰۰ مایل تا تهختی سوله یمانیش.

هه رچونیک بیت، ئه گهر نیازی سترابون (وهک پلینی)، ئاراز بوویت نهک جولفا، ئه و ده بی ۹۰ مایلی دیکه له فاسیله که زیاد بکری و له ئاکامدا، ریگای به ری رۆژهه لاتی مهراغه، پیداو یستییه کانی ئه م باسه ده گرتیه وه (۲۶۰ مایل له جیاتی ۲۶۴.۵). راولینسن به وپه ری لیزانییه وه له مهر جوغرافیا و کاری سوپاییه وه، شوینی پاشه کشه ی پرکاره ساتی ئانتونیس له سه ر ئه و گریمانه داده نی که هیرشه که له تهختی سوله یمانه وه دهستی پیکردبیت و پاشان ریگای رۆژهه لاتی سههه ندیان گرتبیت به ۲۵۸.

به گشتی، راولینسن ماوه ی ریپویانی رۆژانه ی سپای ئانتونیس به ۱۰ مایل داده نی، به لام چون پارثیه کان به رده وام هیرشیا ن ده کرده سه ریان و ۱۴ جار له گه لیا ندا کهوتنه شه ره وه، ناتوانئ هیج شتیکی به متمانه له مهر قوناعی جوړبه جوړی شه ره که بگوتئ. من له خواره وه، شه رحه که ی راولینسن به کورتی دینمه وه:

به له بهرچاو گرتنی روانگه ی جیاوازی خوم، پیویسته ئه م ئال و گۆرانه له بهرنامه که دا پیک بینم:

له بهر ئه وهی رومییه کان به باروجانئای قورسه وه ریگه یان ده ری و به تاییه ت له سه ره تا وه ده بویه خویمان له گه ل نه زم و نیزامی پاشه کشی دا ریک بخه ن، سی رۆژ بۆ تیپه ره بوونی فاسیله ی نیوان مهراغه یان رویین دن تا دۆلی سهرووی «قه ره نغو» که بۆی هه یه وهک شوینی هیرش کردنی پارثیه کان بگرتیه بهرچاو، زور نییه.

هیتلی دواتری پاشه کشی، ده بی داوینه کانی سههه ند - له «قه ره نغوور» هوه تا دۆلی «ئوجان» ۲۵۹ بوویت و پیکدادانی هه ره گه وره یان له گه ل پارتیه کانیش هه ر له م شوینه ی دواپی [واته دۆلی «ئوجان»] دا رووی داوه. پاشماوه ی ئه و ریگایه ی ئانتونیس بری، له گه ل شه رحی راولینسن له مهر چومی سویرا و (ئاجی - چای) دا یه ک ده گرتیه وه، که تاقه به شی متمانه پیکراو له راپورته رازاوه که ی «پلوتارخ» ه.

[بۆچونی] جیاوازی راولینسن سه ره تا هه ندی سوودمان له مهر فاسیله کان پی ده به خشی. به لام ده بی ریگای پیوان به ده وری لووتکه کانی لای باشووری رۆژهه لاتی سههه ند و په ری نه وه له دۆلی «ئوجان» کاریکی ئه سته م بوویت و کاتیکی زوری بردبیت. له ئاکامدا ریوایه تی سه باره ت به مهراغه له م له شکرکیشانه دا تووشی موشکیله نابیت. به گشتی، پیویسته په سندی چه ند جیاوازییه ک له نیوان له شکرکیشانه که ی

گۆلی چیچهست

جیا له و موشکیلانه ی وا بههۆی دهقه کانه وه هاتوونه ته پیتیش، پیتوسته خۆمان له گه له هه ندی ئالۆزی له تۆپۆنیمی ئازهریایجاندا ریک بخهن. له سه رده می ساسانیاندا [۶۵۲-۲۲۴ ز] میتۆلۆژی ئیران - که به گشتی رووی له بهشی رۆژهه لاتی ئیران بو، ۲۶۲ خراوه ته نیتو زه مینه ی رابردووی ئازهریایجان وه.

ناوه راسته قینه جوغرافیاییه کان - وهک «گه نزهک»، شوینی دیاریکراویان هه بو، به لام ئه فسانه کان ده توانن له هه موو شوینییک دابنرین یا خود هاوکات له گه له یه کتردا له چه ند شوینی جیاواز دابنرین. گۆلیکی ته واو ئه فسانه یی وهک «وه- ی چیچهست» («چیچهسته» ی ئاقیستا) ۲۶۳ یه کیک له وانیه ۲۶۴، که تیتیدا ئه فراسیاب (فره نره سیه ن ۲۶۵) هه ولی داوه له و شوینه له ده ست که یخوسره هه لیت.

فیردهوسی (۷، ۱۴۰)، له ریوایه تی خۆی له مه ر شه ری نیتوان خوسره وی په روویز و به هرامی چۆینه دا (پروانه سه ره وه تر)، ده لئ خوسره و به ره و گۆلی «* چیچهست» رۆی (ئه م ناوه نه ربتییه ی «خه نجهست» ۲۶۶، راولینسن به وریایی، له بیچمی «چیچهست» دا ساغی ده کاته وه).

وهک ده زانین، شه ری میژووی [که یخوسره و ئه فراسیاب] له شوینییک روویدا، که راست که وتبو ه سه ر گۆلی ورمی و ئه وهش موشکیله ی ئه و مه سه له تاییه ته مان بۆ چاره سه ر ده کا. ته فسیلی مه سه له که، ده بیته هۆی سه رسورمانی زیاتر له مه ر ئه فسانه ی ئه فراسیاب (شاهنامه، چاپی Mohl، ۴، ۲۲۰ - ۱۹۵).

ئه م قاره مانه ئیرانییه، په نا ده باته بهر ئه شکه وتییک له نزیک «به رده ع» («په رته و» ۲۶۷ له ئه وه په ری قه وقاز ۲۶۸)، ئینجا خۆی ده خاته زه ریایه که وه، که پیتی ده گوترا «ئاب - ی خه نجهست (چیچهست) و ئه ویش له دراوسیپیه تی ئاورگه ی «ئازهرگوشنه سپ» بو.

جیا له و گبژ و گۆمییه ی که له مه ر شپوانی [ناوی] «وله ران» له گه ل «ئه لپان» سه ره له ده دات و پیتشتر ۲۶۹ باسمان لپوه کرد، واهه یه به رده ع (یا «به رده ع») هه مان مه راغه بیته، که به هه له خوتنراییتته وه. هه مان هه له له تیگه یشتنی «مسکویه» و له راپۆرتکه یدا

ئانتۆنیوس و هیراکلیۆسدا بکه ین. ئانتۆنیوس قه تاری جانتاکانی خۆی ون کرد و دوژمنیکی گه لئ چالاکیش له به رانبه ریدا وه ستابوو. هه ره ها وی ناچئ داستانی [له شکرکیشانه که ی] بگاته ئه و دیوی خاکی «ئه رته وه زد» ی ئاترۆپه تان. به ش به حالی خۆی، کاریکی گه لیک هه له ده بوو ئه گه ر به ره و پیتشتر و هه تا ته ختی سوله یان بچوایه ته قولایی خاکی دوژمنه وه ۲۶۰.

له سه ر ریگای چوون [بۆ ته ختی سوله یان]، ده بی دهنگ و باسی هاتنی سوپاکه ی ئانتۆنیۆس بۆ نیتو گه نزهک، [له ناو خه لکی ناوچه که دا] بلاو بوو بیته وه، له کاتییکدا واهه یه بۆ گرتنی «فرائه ته» - پیتش ئه وه ی بگاته گه نزهک و مه سه له ی شاریکی گه وره ی نیتو ده ستایی چاره سه ر بکات، ده بوایه ئاماده ی «دژی هپرش» ی سوپای سووکی پارتیبیه کان بوو بیته و له شوینیکی نزیک «بناو» ۲۶۱ دا له ریگای ئه سللی لای دابیت.

ئیمه به هیچ شتیوه یه ک نابئ ئه و راستیه له بی به ربه نه وه که له شکرکیشانی سالی ۵۹۱ ی زاینی بوو به هۆی که شفیاتنی زۆری ولاته که و ئه و زانیاریانه ی وا هیراکلیۆس ئه وه په ری ئاگاداری لیتیان هه بوو جیاواز بوو له ئانتۆنیوس که ئه و چه شنه ئیمتیا زانه ی نه بوو و ته نیا به ناشاره زایی ده چوو ه پیتشی.

ئیتستا، که هه موو ئه و ئه و دیاردانه ی وا لیتیان دلنیا نه بووین هه لسه نگینران، وهک ئاکامیکی کاره که بۆ جیاکردنه وه ی «فرائه ته» له گه نزهک و شیز و دیاری کردنی شوینی «فرائه ته» له مه راغه ی ئیتستا به پیتوستی ده زانم جهخت له سه ر ویچوووی ناوی «فرائه ته» و «ئه فراهروو» بکه م.

له‌مه‌ر هپ‌رشی روسه‌کان بۆسه‌ر «به‌رده‌عه» ده‌بیرنی ۲۷۰. ئەم شپۆه ساغ کردنه‌وانه، ده‌مانگه‌بینه‌وه سه‌ر گۆلی ورمی و ته‌نانه‌ت به‌گویره‌ی ئەو باسه‌ی وا له‌مه‌ر ئەفراسیاب و به‌ستنه‌وه‌ی له «دورگه‌به‌ک» دا ده‌کرئ، شانسی ئیمه له‌مه‌ر ساغ کردنه‌وه‌ی شوینا‌یه‌تی «مه‌راغه» زیاتر ده‌بیت له‌به‌ر ئەوه‌ی گۆلی ورمی چەند دورگه‌به‌کیشی له‌نیو دایه.

له روانینی سه‌ره‌تاییدا، وا ده‌رده‌که‌وه‌ی که ناوی «چیچه‌ست» و «الشیز» دوو بنه‌مای جیا‌وازیان هه‌بێ. به‌لام هه‌ندی نیشانه‌ بو‌ئو ئیحتماله‌ به‌ده‌سته‌وه‌ن که یه‌که‌میان [واته چیچه‌ست] ۲۷۱ له دووه‌م [واته شیز] وه‌رگیرابیت ۲۷۲. ئیمه ده‌توانین شوینی ئەو ئال و گۆرانه، ته‌نیا له سه‌رده‌می ئیسلا‌میدا هه‌لب‌گیرین. ده‌نگی /چ/ ی ئیرانی له‌عه‌ره‌بیدا به‌هۆی /ج/ و /ش/ ه‌وه نوینه‌رایه‌تی ده‌کرئ. به‌گویره‌ی ته‌به‌ری (۲/۱، ۶۱۶)، ئەفراسیاب خۆی له‌گۆلاو (غه‌دیر) ی‌کدا به‌ ناوی «بئرجاسف» ۲۷۳ به‌ واتای بی‌ری «جاسف» شارده‌وه.

جو‌رایه‌تی دیکه‌ی وشه‌که، «به‌رجاست» ۲۷۴ ه و «هۆفمان»، ئەلفه‌که‌ی به‌ شپۆه‌ی «ئیماله» ده‌خوینیته‌وه و له بیچمی «به‌رچیست» دا ساغی ده‌کاته‌وه، له کاتی‌کدا له‌جیاتی «وه‌ر» ی ئیرانی «به‌ر» ۲۷۵ داده‌نی و [سه‌رجه‌می] به‌ واتای گۆل یا «ئه‌ستیر» په‌یوه‌ند ده‌داته‌وه.

کو‌تاکردنه‌وه‌یه‌کی دیکه‌ی له‌م چه‌شنه، وا هه‌یه له‌ ناوی شوینیکدا به‌رچاو بکه‌وه‌ی که دوایین قۆناغی پیش‌گه‌یشتنه‌ مه‌راغه‌یه و له ده‌ست‌ووسه‌کاندا، ته‌واو گۆراوه: «ابن خوردا‌دابی‌ه»، ۱۲۰، له شپۆه‌ی سائیرجاست یا خواسب ۲۷۶؛ «قودامه»، ۲۱۲، سواکاست ۲۷۷؛ «موقه‌ده‌سی» امیوالحاسب، امیوالحاست ۲۷۸ دا نووسی‌وانه.

له به‌ر روونا‌کایی ده‌قی «ته‌به‌ری» دا، واهه‌یه به‌توانی بیچمی موقه‌ده‌سی وه‌ک «بئراجاست» ۲۷۹ (بئرالچیست ۲۸۰) ساغ بکرتته‌وه ۲۸۱. له «فارسانمه‌ی ابن به‌لخی» (لل ۵۰ و ۷۹) دا ئاورگه‌ی نازه‌ربایجان که‌وتۆته شوینی «جیس» (> * چیس، چیچ <). هه‌روه‌ها یاقوت (۳، ۳۵۴)، «شین» وه‌ک بیچمی عه‌ره‌بی (?) «جیس» ی کۆن چاو لینه‌کات.

ئەم نمو‌نانه، چه‌شنه په‌یوه‌ندییه‌کی گونجاو له مه‌سه‌له‌ی گۆرانکاری ناوه‌که‌دا نیشان ده‌ده‌ن، به‌لام وه‌رگیرانی «چیچ» ۲۸۲ له «شین» (* شیز؟ ۲۸۳)، ئامازه به‌ هه‌ندی جیا‌وازی زاراوه‌یی (پارثی، کوردی؟) ده‌کات.

ئیمه دیتمان که شوینی زوی «چیچه‌ست»، په‌یوه‌ندی به‌ گۆلی ورمیوه هه‌یه. به‌لام

ناوی ساغ کراوه‌ی «* شیز»، به‌ روا‌له‌ت بو‌ شوینی ته‌ختی سوله‌یمان پارێزراوه که ته‌نانه‌ت پیش راگۆتزرانی ئاوره‌ک‌ه‌ش واهه‌یه به‌ شوینی مردنی ئەفراسیاب دابنریت (پروانه: مه‌سه‌وودی، ۲، ۱۳۱).

بو‌چوونی ته‌به‌ری له‌مه‌ر «غه‌دیری * چیست» ۲۸۴، بیگومان ئامازه‌یه به‌ ئەستیریک و ناتوانی بو‌ ئاو‌یکه‌ی به‌ریه‌رین وه‌کوو گۆلی ورمی به‌کار به‌یترئ.

ته‌نانه‌ت ئەوه‌ش ده‌گونجی که «گۆلی ئەفراسیاب» کاتی خۆی له شوینیکه‌ی جیا‌وازه له هه‌مان ناوچه‌دا بو‌وبیت. واهه‌یه ساغ کردنه‌وه‌کانی ئیمه له «قۆناغ» هکانی موقه‌ده‌سی، به‌دروستی ئەوه‌مان بو‌سه‌لمینی که هه‌ندی شوین له دراوسییه‌تی گه‌زنه‌ک / جه‌زنه په‌یوه‌ندیان به هه‌مان ئەفسانه‌وه بو‌ه. له‌به‌ر ئەوه‌ی گه‌زنه‌ک که‌وتۆته ۶ فرسه‌خی باشووری مه‌راغه‌وه و «بئرجاست» (سابورخاست ۲۸۵) له ۷ فرسه‌خی هه‌مان لایه‌نه‌وه‌یه، ئیمه ده‌توانین له هه‌ندی شوینی دراوسیی «میانداو» - که ژماره‌یه‌کی زۆری به‌ند (له سه‌ر چۆمی «ته‌ته‌هو» و «له‌یلان») هه‌لبه‌ستراون به شوینیدا بگه‌رین و هه‌یج باسیکیش له گۆرانکاری زه‌وی نه‌که‌ین. ئەوه‌ش ده‌مانگه‌بینه‌ته جیا‌وازیه‌کی زۆر جیددی له [نووسینه‌کانی] یاقوتدا، که به‌راشکاوی، گومان له قسه‌کانی «مسعر» ده‌کات و بو‌چوونی ناو راپۆرت‌ه‌که‌ی له‌مه‌ر «الشیز» له گه‌ل بو‌چوونی خویدا پیکه‌وه‌ دینی و ده‌لی «خه‌لکی مه‌راغه و ناوچه‌که، ئەم شوینه [کذا] به‌ که‌زنه‌ ناو ده‌بن» ۲۸۶. یاقوت له پاراگرافیکه‌ی کورتی تایبه‌تدا (۴، ۲۷۲)، که‌زنه له ۶ فرسه‌خی مه‌راغه داده‌نی (به‌راوردی بکه له گه‌ل «ابن خوردا‌دابی‌ه» و «قودامه») و ده‌لی "له‌وی [کذا] رووگه‌ی مه‌جووسی و ئاورگه‌یه‌کی کۆن و هه‌یوان (ایوان) یکی به‌رز هه‌یه و دواتریش له باسی «جه‌زنه‌ق» ۲۸۷ دا (۲، ۷۲) به‌تایبه‌ت هه‌مان قسه دوویات ده‌بیته‌وه. هه‌یج گومانیک نیه که یاقوت لێره‌دا بیر له «گه‌زنه‌ک» (له‌یلان) ده‌کاته‌وه.

«مسعر» ته‌نیا گه‌رێکیک بو‌ه شوینی پاشماوه‌کانی ته‌ختی سوله‌یمانی بینیه و چاوی به پاشماوه‌ی رووگه‌که که‌وتوه - ئەو پاشماوه‌یه‌ی وا ده‌گوتری ته‌نانه‌ت ئیستاش له شوینه‌که‌دا ده‌ناسریته‌وه (د.ن. ویلبر ۲۸۸). به‌لام ئیمه ناتوانین بزانی ئایا یاقوت چاوی به وێرانه‌کانی گه‌زنه‌ک که‌وتوه یان نا؟ گه‌رچی ده‌بی به‌ نزیکیاندا تیپه‌ر بو‌وبیت ۲۸۹.

وا وئ ده‌چی راپۆرت‌ه‌کانی یاقوت، ئەو خه‌یاله‌سه‌لمین که هه‌یشتا [له سه‌رده‌می

پهراویزه کان

۱. ئەم وتارە لە سەرچاوەی خوارەووە وەرگیراوە:

- V. Minorsky, Roman and Byzantine Campaigns in Atropatene, B.S.O.A.S (گۆفاری قوتابخانەى تووتیزینه‌وه رۆژھەلاتى و ئەفریقیبەکان), Vol. XI, 1943 - 46, pp. 243 - 265.
2. Major H.C (later Sir Henry) Rawlinson, JRGS), 1840, X, pp 65 - 158.
3. Quatremere, Mémoire sur la ville d'Ecbatane in Mem. de L'Ac. des Inscr. 1851, XIX/1, pp 419 - 456
4. Kiepert, Atlas Antiquus: Ganzak Leylan. Noldeke, Geschichte der Sasaniden, 1879, p.100: "Ueberhaupt enthalt diese Abhandlung Rawlinsons bei aller Verdienstlichkeit sehr viel verfehltes". Herzfeld, Arch. Mitt; 2/2, 1930, p.72, که قەلاکە لە ٦ فرسەخى مەراغە دادەنێ و ئەویش "in Richtung Zinjan" [?]. Marqat, A Catalogue of the Provincial capitals, 1931, 109 (Ganzak, Leylan).
5. G. Hoffmann, Auszuge aus d. Syrischen Akten, 1880, p.252; Fabricius Thephanes von Mytilene, Strasburg, 1898, p.228.
- (نوسەر دەستکەوتەکانى دەدا بە بەریتۆبەرانی «رۆژھەلاتناسان» و کۆتایی بە کارى خۆى دەھینى): مارکوارت، ئیترانشەر، ل ١٠٨ (بەلام پروانە ساغ کردنەوکانى لە کاتالوگى A دا، ل ١٠٠): ھەرودھا پروانە:
- A. Perince, L'Imperatore Eraclio, Florence, 1995, p. 125.
- که ئیستاش «le raggioni del Rawlinson convincentissime» ی لى دەست دەکەوتیت: ھەرودھا پروانە:
- P. Schwarz, Iran im Mittelalter, viii, 1932, pp. 1099, 1454; Sir A. Stein, old Routes in western Iran, 1940, p. 341 (بەھەندى دوو دلپییەووە)
6. Phraata, Praaspa, Vera, Gaza, and Gazaca

ئەودا، بېرەووەرى ئەو دەمانەى ئاورگە (بە ھەموو ئەو ئەفسانانەووە که لە گەلى کەوتبون) ٢٩٠ لە دراوسپییەتى شارە کۆنەکە دا ھەر ماپیت.

ئیمە، تەنیا دەبێ دووپاتى ئەو خالانە بکەینەووە که ئەفسانەى چپچەست خەیاڵاتیکی میژوویین و تەنیا بە شپۆبەیکى دەستکرد بە راستەقینە میژوویبەکانى گەنزەک و ئاورگەى ئازەرگوشنەسبەووە پەيوەندى پەیدا دەکەن، ئەوێش دەمانگە بیئیتە کۆتایی وتارەکەمان که تپیدا بە پیتچەوانەى «سیر ھ. راولینسن» ھەولمان داوہ جیاوازی نیوان «فرەئاتە» و «گەنزەک» و دوا شوینى ئاورگەى «ئى بەرمەیس = شیز = تەختى سولەیمان»، دیارى بکەین و لەوێش زیاتر، رینگای جۆریەجۆرمان بو ئەو بۆچوونە گرتۆتە بەرچاو که تپیدا ئەفسانەى کۆنى چپچەست دانراوہ.

من ئەم وتارەم پیتشکەش بە دۆستم «پروفسیسۆر ئى. ھ. دو. مینس» ٢٩١ - ئەندامى ئاکادیمیای پادشاهی بریتانیا ٢٩٢ دەکەم که جارتى تر، بە کیشانى وینەبەک لە مەنزەرەى تەختى سولەیمان، منەتبارى خۆى کردم.

کەمبڕیج، ٢٢ى مانگی جون، ١٩٤٤

۲۷. من ته‌واو دلن‌بام که ئەو هۆزه کورده‌ی وا به عه‌ره‌بی، « حومه‌یدی» ی پێ ده‌گوتری، په‌یوه‌ندی به «حنایا» وه هه‌یه - وه‌ک چۆن کوردی «هه‌زیانی» دوا‌ی «هه‌ذایب» (ئه‌دیبه‌نه)، ئەو ناوه‌یان لێنرا.

28. Rufinus

29. Diabavsis

30. Aniseni

31. The country of

32. Anisinon

33. Van-Mervanen - "Amädia?"

34. Azoni

۳۵. ئەم بۆچونه [جیگه‌ی گومانه‌. مارکوارت (Südarmanien)، ۱۹۳۰، ل ۳۳۷] "زیربیس" (Zerbis) به "بۆهتان-سوو" و شوینی "ئه‌زۆنی" له «ئه‌رزوون» (له دراوسیه‌تی سعیرت) داده‌نی. ده‌ستنووسیک هه‌یه، که له‌جیاتى "ئه‌زۆنی"، "ئه‌لۆنی" (Aloni) ده‌نووسی، که واهه‌یه ناوی له ناوچه‌ی "ئالان" (Alan) له دۆلى "زى بچووک" ی وه‌رگرتب. [من هه‌روه‌ها سه‌رنجی خوینه‌ر، به‌ره‌و وشه‌ی «ئالۆنی» له زاراوه‌ی «قه‌یسی ئالۆنی» دا راده‌کیشم. ئەم زاراوه‌یه له موکریان باوه. وه‌رگێر].

36. Pliny

37. Gurdiaeis

38. {Corduene} vero iuncti Azoni, quos Zerbis {zab}fluvius in Tigrim Cadet "Azonis" silices montani.

۳۹. {بۆ نمونه: گوندی سیده‌کان له رۆژه‌لاتی ره‌واندز}.

۴۰. [بۆچی «زرتیار» نه‌بیته؟ ورگێر].

41. Gädir

42. Anisenian

43. Siraganon

44. Qal'a Singän

۴۵. ئەوه‌ی زیاتر جیگه‌ی گومان بیت، ناسینه‌وه و به‌یه‌ک زانیینی شوینه‌که‌یه له‌گه‌ل سینکار دا که دوا‌ی

Rawlinson, Passim, Hoffmann, index; W. Fabricius, pp.227-231; Weissbach Gazaca in Pauly-Wissowa, Real-Lexicom; A. V. W. Jackson, Persia Past and Present, pp.124-143; Mary Crane in Bull. Amer. Inst. Iran. Art., December, 1937, pp.84-89.

8. Theophylactus Simocatta

9. Emperor Heraclius

۱۰. Mauricius ئیمپراتۆری رۆم

۱۱. [خوسره‌وی په‌رویز، کوری هورموزی چواره‌م، شای ساسانی، خاوه‌نی ژن و مالى زۆر له سالى ۶۲۸ دا کوژرا (فره‌نگ معین)].

۱۲. [سه‌رداری سوپای ئیتران له سه‌رده‌می ساسانیان. له سالى ۵۹۱ ی زایینی خوسره‌و شکستی دا و ئەویش په‌نای برده‌ به‌ر خاقانی تورک (فره‌نگ معین)].

13. Narses

۱۴. به‌ گوێره‌ی قسه‌ی Muralt، ئەم رووداوه، له سالى ۵۹۱ ی زایینی دا رووی داوه.

15. Bindöe

16. John

17. Hoffmann

18. Dinabadon

19. Nimrod

20. The Great Zab

21. Alexandria

22. Klima Xnethas

23. Hnäitha

24. Xanaitha

۲۵. Saint Theophanes the confessor (قه‌شه‌ی بیزانسی - ئەنسیکلۆپیدیای بریتانیا) له‌ دور و به‌ری سالانی ۷۵۲ تا ۸۱۸ دا ژیاوه.

26. Bastura

يارمه تي وەرگرتن له بۆچوونی "به تله ميبوس" له شوپنیکي گه لیک دوورتري رۆژه لات داده نری (۲/ ۲۷ مایل به ره و رۆژه لاتي داری ئەقسا و ئەویش «درياز» (Daryäz) ی سه رجۆمی سا بلاخه).
 ۴۶. Ushnu [مينۆرسکی بۆ گه لیک وشه، شپوازه غه يره كوردیه كانی به كار هیناوه. ئوشنو بۆ شنو، ساو جیلاخ له جیاتی سا بلاخ و...].

47. Balarath

۴۸. "له خاکی دوژمندا" واته (له شوپنیکي شه ره كه دا). دهقه كه، دهري دهخات كه له شكري سه ركه وتوو جه نازه يان كۆ كوردۆ ته وه. ههروهها، [وشه ی] "بۆگه ن"، ئاماژه كردنیکي ته واوه به نزیک بوونی مه يدانی شه ر.

49. Kanzakon

50. Nöldeke, Geschichte der Sasaniden, 285.

۵۱. هه مان، ۲۴۸

۵۲. Dül [نزیكایه تی وشه ی دوک له گه ل «بوك» و «بۆكان» یش نابێ نه گرتیه به رچاو. وه رگتیر]

۵۳. [«راحه الصدور و آیه السرور»، میژووی ئیرانی سه رده می «سه لجووقی و خواره زمشاهی» یه و ابوبكر محمد راوه ندی - خه لکی راوه ندی كاشان له سالی ۵۹۹ ی كۆچیدا نووسیه یه تی].

۵۴. Gävdül [له موكریان، وهك «گاوه دۆل» حوئجه ده كری. وه رگتیر].

55. Murd

۵۶. [نزهه القلوب، كتیبه یكی گرنه له زانستی جوغرافیا و هیئت و له باسی شار و ریگاوبانی ئیران دا. كتیبه كه «حمدالله مستوفی» له سالی ۷۴۰ ی كۆچیدا نووسیه. فرهنگ معین].

۵۷. [عالم ئارای عه بیاسی، كتیبه یكی به فارسی و باسی ژبان و حكومه تی شاه عه باسی یه كه می سه فه وی و باپیرانی دهكات. "تهسكه نده ره گی مونشی" له سالی ۱۰۳۸ ی كۆچیدا نووسیه تی. هه مان سه رچاوه].

۵۸. واهیه «میانداو» بیته، كه باریكه خاكیكه له نیوان چۆمی جه غه توو و «ته ته هوو» دا و له وه رگه ی باشی هه یه كه ئیستاش هه رجی له وه ری یلخی پادشاهییه.

۵۹. [مه لکه ندی یا "ملك كه ندی" شارۆچكه یه كه له باشووری بناو و كه وتۆته سه ر ریگای موكریان بۆ شاری ته وریز].

۶۰. [Toponymy] زانستی توپونیمه وه له ناوی شوپن، وجه تسمیه].

۶۱. [چیا به كیش به ناوی "مه ندیل به سه ر" له باكووری سه قز و باشووری بۆكانه، كه ده بی جیاواز بیته له وه ی مینۆرسکی باسی دهكات].

62. Sebēos

63. Vararat

۶۴. له مه ر فیرده وسی، پروانه خواره وه تر، ل ۲۵۵ [ی ئینگلیزی]

65. Valaratho

66. Varasroth

67. Roth

68. Ruz

69. Valarath

70. Rath /- rat

71. Ouararanis

72. Agathais

۷۳. له م پینوه ندیه دا، ده بی له بییرمان نه چیت: ۱) چۆمی «سارووق» كه له لای باكووری رۆژه لات ته وه ده رژیته جه غه ته وه واهیه به توانی وهك لقی سه ره کی ئاوی جه غه توو دا بنری. ۲) له دراوسیه تی لیواری رۆژه لات ی سارووق دا، ئەشكه وته ناو دا ره كانی «كه ره فتوو» هه لکه وتوون، كه پيشكه ش نامه یه كیان [به زمانی] یۆنانی بۆ هیرا کلیوس، به سه ره وه یه (ئیسستا پروانه سیر. ئه. سته ین، لل ۳۲۴ تا ۳۴۶). ۳) هیرا کلیوس، به رانه ریک یۆنانیه بۆ وه ره تراغنا < وه ره ران > وه راران: (Varatraghna > Varahrän > Varärän).

۷۴. [= پارشی یا ئەشکانیه كان، كه له ۲۵۰ ی پيش زایینه وه تا ۲۲۶ ی زایینی له ئیران حكومه تیان كرد].

75. Alvania.

۷۶. نزهه القلوب، دوو ناحیه (توابع) له شه ش ناحیه كه ی مه راغه زیاد دهكات، كه ئەوانیش بریتین له: ئەنگوران [ئهنگووران؟] و لاوه ران. ئەوی دواییان، واهیه ئاماژه یه كه به "وه له ران" بیته. به لام بیچمی جۆره جۆری «مول اوران»، «مرال داوران» و... هندی هه یه و هه مو، ده گه رینه وه بۆ [چۆمی] قزل ئۆزه ن.

tem Thebarman.

98. Thebarmais

99. Lydian king Croesus

100. Charcoal trick

۱۰۱. پیوسته نام شهره سهرنج راکیشه، له گهل طه بهری، بهرگی ۱ و ۲، ل ۸۶۶ دا بهراورد بکری که تییدا رای دهگه یینتی دوی شهری سهرکه وتوانه ی دژ به «خاقان»، به هرامی گور، جه واهیراته تالانیه که ی خوی پیشکه شی ناورگی شیز کرد و ژنی خاقانیشی وه ک کاره که ریک خسته سهر تالانیه که.

۱۰۲. [گوندیک به ناوی نیسکی به غدا (Eski - Baghdad) که وتوته روزه لاتی بۆکان، به لام به داخوه نه متوانی شوینی "دهسته گهرد" دیاری بکه م. وهرگپرا].

۱۰۳. [ابولحسن علی بن حسین مسعودی، میژوونوسی گهردی سهره تاکانی سده ی چواره م و دانه ری «مروج الذهب» و «التنبیه و الاشراف» ه و له سالانی ۳۴۵ یا ۳۴۶ له «فسطاط» ی مصر کۆچی دوی کرده. فرهنگ معین].

۱۰۴. [ناواییه ک به ناوی گول له سهر ریگهی ته ختی سوله یمان - بۆکان هیه، تۆلینی په یوه ندی به «البرکه» ی مسعودیه وه نه بیت. وهرگپرا].

۱۰۵. پروانه هه مان، ل ۲۲۵. Barber de Meynard. ئیدیتوری (کتیبی) مه سعودی گوتوویه تی «البرکه» شاریکی فارسه چون له گهل «فورق» دا به رواله تی تیک چوه. نه وه ش گیر و گرفتیکی تازه ی پیک هیناوه.

106. Thivarmais

۱۰۷. Menander Protector (میتاندری پاریزه ر).

108. Peter Patricius

109. Viramais

110. Sergius

111. Evagrius, "Hist. Ecclesiastica"

112. Georgius Pisides

113. Darartasi

77. Yabalähä

78. Mgr. J.B. Chabot

* ۷۹. [رهشیدالدین فضل الله (۶۴۵ - ۷۱۸ ه) وهزیری ئاباقاخان کوری هولاکوی مغول و دانه ری

کتیبی «جامع التواریخ» ه. فرهنگ معین].

۸۰. وشه که به سوریانی نووسراوه: ه حنه ه پ

۸۱. وشه که به سوریانی نووسراوه: ه ذذ ه پ

۸۲. وشه که به سوریانی نووسراوه: ه حنه ه پ

۸۳. وشه که به سوریانی نووسراوه: ه حنه ه پ

84. Mgr F. Nau.

85. Valarath

86. E. Gerland, Die pers. Feldzüge des Kaisers Heracleios, in Byz. Zeitschrift, iii, 1894, pp. 330-337; A. Pernice, L'Imperatore Eraclio, Florance, 1905 (compilative).

87. Georgius Pisides

88. Theophanes Confessor

89. Dated Kanzakon, 15 th March 628.

۹۰. Chronicon Paschale (له ده وره ری سالی ۶۲۹ ی زایینیدا نووسراوه)

91. Sebeös

92. Karin

93. Dvin

94. Hrat

95. Vsnsap

96. Anastasius

۹۷. [مینورسکی، سهرجه می دهقی لاتینیشی له ناو وتاره که ی خۆیدا هیناوه به لام من به باشم زانی بیخه مه وه په راویزه وه]:

Perqse vero, qui configerqnt qd eum, Perhibebqnt, quod

Chosrohes fugiens igne consumpserit omnia sata in locis illis et Pervenerit ad civita-

- شونینی خۆی هه‌لگیراو براهه «ورمی»؛ ئیستاش ده‌گوتری له موزه‌خانه‌ی ورمی پاریزراوه. وه‌رگێر].
130. Kelevthis
۱۳۱. رسته‌که یونانییه و زۆر روون نییه.
132. Bulli. of the American Inst. for Iranian Art, December 1937, pp. 71 - 105.
133. A.F. Stahl, Peterm. Mitt., 1905, p. 32;
134. A.V. W. Jackson
۱۳۵. [پروانه پراویزی ژماره ۱۰].
136. Valarath
۱۳۷. [ابولقاسم عبیدالله بن خردادبه، جوغرافیانوسی به‌بنه‌چه‌ک ئیرانی، که کتیبی «المسالک والممالک» ی [به‌عه‌ره‌بی] نووسیوه و له‌سالی ۳۰۰ ک. دا‌مردوه. فرهنگ معین].
۱۳۸. میژوونوسی عه‌ره‌ب
۱۳۹. [شمس‌الدین ابوعبدالله محمد... المقدسی [۳۴۵ - ۳۷۵ ک.]. گه‌رۆک و جوغرافیانوسی خه‌لکی بیت المقدس، کتیبی «التقاسیم فی معرفه‌ الاقالیم» ی نووسیوه. فرهنگ معین].
140. Al-Jabārjān
141. Tell-vān
142. Sisar
143. Andarāb
144. Al-Baylaqān
145. Säburkhast (?)
146. Janza
147. T. Flis
148. Jäbrvān
149. Niriz
۱۵۰. له‌سه‌رده‌می مه‌لیک شاه [ی سه‌لجوقی] دا [سه‌ده‌ی پینجه‌می کۆچی]، درێژایی فرسه‌خ (له‌ عێراق، کوردستان و هند) به‌ دلنیا‌یی شه‌ش هه‌زار هه‌نگاو بوه، له‌ کاتیکدا فرسه‌خ له‌ نازه‌ریایجان و ئه‌رمه‌نستان ۱۰ هه‌زار هه‌نگاو بوو. پروانه: نزه‌ه‌ القلوب، ۱۶۴ (ته‌رجه‌مه، ۱۶۱).

114. Pros noton
115. Artashir
116. Vithamais, Veramais, Thivarmais and Darartasis
117. Dizh-i Bahman
118. Amrta - Spenta
119. Vith-Armais
120. Vohu - manö
121. Ärmaiti
۱۲۲. [Chronicon Paschale، رۆژنهمی ژبانی سن «پۆپ» ی کلیسای کاتۆلیک. Jacques - Paul Migne (۱۸۰۰ - ۱۸۷۵) قه‌شه‌ی کاتۆلیکی کلیسای فه‌رنسه و خاوه‌نی گه‌لێ نووسراویه، که یه‌کێکیان «سه‌رحه‌می شوینه‌واره ئایینییه‌کانی قه‌شه‌کانی یۆنان» ه. (Patrologia Graeca). وه‌رگیراو له‌ ئه‌نسیکلۆپیدیای بریتانیکا. وه‌رگێر].
123. Ton Siazouron
124. Tou Siasouron
125. Varzan
126. Zara Mountain
127. Naukhuvan
128. Barzan
۱۲۹. پتویسته «کتیله‌شین» له‌ کتیله‌شینه‌ ناسراوه‌که‌ی ئه‌و په‌ری باکووری رۆژئاوا و نیوان شنۆ و ره‌واندز به‌جیاواز دابنری (که‌ دوور نییه‌ هه‌تیه‌کانی بیزانس له‌ ۵۹۱ زایینیدا ئه‌و شوینه‌یان تپه‌ر کردبیت). [دیاره ئه‌و که‌له‌ی که‌وتۆته نیوان بانه و ده‌شتاییه‌که‌ی دۆلی جه‌غه‌توه‌وه ده‌بی "که‌ لی خان" بیت. به‌لام روون نییه‌ بۆچی مینۆرسکی له‌ په‌یوه‌ندی ئه‌م شوینه‌دا، راسته‌وخۆ چۆته سه‌ر باسی "کتیله‌شین"؟ بلتی پشتر، له‌و شوینه‌ش "کتیله‌شین" یکی دیکه‌ نه‌بووبیت؟ هه‌رلێره‌دا با بلیم له‌ سه‌رده‌می مندالی مندا، "کتیله‌شین" یکی دیکه‌ له‌ داوینی رۆژئاوای گردی «قولله» له‌ باکووری رۆژه‌لاتی شاری بۆکان هه‌بوو، به‌لام من هیچ نیشانه‌یه‌کی نووسراوم به‌ سه‌ربه‌وه نه‌دی و له‌ که‌سیشم نه‌بیست به‌لگه‌یه‌کی میژوویی - وه‌ک کتیله‌شینه‌که‌ی نیوان شنۆ و ره‌واندز بیت که‌ له‌ سالانی شه‌ری ئیران و عیراقد، له‌

151. B.S.O.A.S, X1/1, P.87

152. Mëlemâs

۱۵۳. ئىبن خورداڭ بېھ، ۱۲۱، ئاماژە بە قۇئاغى «شېر» (بە بىن عىنوان) لە چوار فرسەخى دىنەوەر لە سەر رىڭگاي "سىسەر" دەكات. بىروانە خوارەوەر، ل ۲۶۴، ژمارە ۲.

۱۵۴. عونسورى "وان" بە واتاي "شوتىن" (و لە ئەرمەنىدا، "ئاران") گەلېنك جار لە باكوورى رۆژئاوى ئىراندا دېيىنرى: جەبروان، باجەروان، هتد، ھەرۋەھا دوور نىيە: شىروان، گورزىوان و هتد.

155. Kargäbäd

156. Senne

۱۵۷. [ئاماژەى مېنۆرسكى بە شارى سنەپە كە دواى حەسەن ئاوا (و پلىنگان) لە سالى ۱۰۴۶ى كۆچى [۷-۱۶۳۶ز] دا، بوو بە پىتتەختى خانانى ئەردەلان. وەرگىر].

۱۵۸. رەنگە بە شوتىنېك بناسرېتتەو كە سەرچاوە ئاشووربەكان بە «صيصىرتو (Sisirtu) ناويان برودە. بىروانە: "سنە و سىسەر" لە ئەنسىكلۆپىدايى ئىسلامىدا [نيزاى مېنۆرسكى لەو دى: «مەرکەزى پىشوو» دەتوانى مەرکەزى پىشوو ئەردەلان واتە حەسەن ئاوا بېت. بەلام بە پرواى من عىبارەتە كە دەگەرېتتەو بۆ پلىنگان. وەرگىر].

۱۵۹. [بلازى مېنۆرنووسى عەرب]

۱۶۰. لە راستىدا، موقەدەسى، ل ۳۸۲، ئاماژە بە رىڭگايەكى راستەوخۆ دەكات لە مەرەغەو بۆ شارەزور، بە بىن ئەو دى ناوى لارېتېك بەرېت كە بە «بەرزە» دا تېپەر دېيى (۶ مەرەلە و ۳۰ فرسەخ).

[لە پىئودەندى بۆچونەكەى مېنۆرسكى دا دەمەوى بلىم:

I. "بەرزە" دەتوانى ھەمان سەقز بېت و بۆ ئەوانەى لە باشوورەو دەھاتن، رىڭگايە لەو شوتىنەدا بووبېت بە دو بەشەو: بەرزە - ورمى و بەرزە - مەرەغە. يەكەمىيان دەيى بەرەو باكوورى رۆژئاوا كىشاىت و «مەرخوز» و «باغلووجە» ى تېپەر كرىبېت و بە رىڭگاي سابلاخدا چووبېت بۆ ورمى، دووھەمىشيان بە بۆكان و ميانداو دا چووبېت بۆ مەرەغە. بوونى ئەم دوو رىڭگايە واتاي ئەو دىيان نابېت كە هات و چۆى نىوان مەرەغە و ورمىش، ھەر بە «بەرزە» دا كرابېت. رىڭگەى راستەوخۆ و ھاسانى مەرەغە بە ميانداو و سابلاخ دا، سروشىتېرىن رىڭگاي هات و چۆى نىوان مەرەغە و ورمى يە.

II. ئىحتمالى دووھەم ئەودى، "بەرزە" كەوتبېتە شوتىنېكى

ھەندىك باكوورتر لەو دى مېنۆرسكى دەلېت و ئېمە "بۆكان" يا "نسا" ى پىتتەختى «ماننايەكان» بە

«بەرزە» ى كۆن بزائىن. «نسا» لە شوتىنې ئىستاي «سەراو» و «رەھىم خان» بوو لە نىزىك ميانداو ھەلەكەوتو. ئەم شوتىنە، دەشتايىيە و بۆ ناوى «بەرزە» پر بە پىست نىيە. بەلام بۆكان دەتوانى «بەرزە» بووبېت: بوونى قەلاى بەرزى ناوەرەستى شار لە لايەك و شوتىنايەتى جوغرافىيائى و ھەلەكەوتى لە سەر ناو رىيائى ميانداو، سابلاخ، سەقز، ئىحتمالەكە قايمتەر دەكات. دوور نىيە دواى ئەو دى رىڭگاي دىنەوەر - مەرەغە بە بانە و سەقز دا تېپەر دەبوو، لە بۆكان بووبېت بە دوو لىقەو: يەكەم بەرەو باكوور واتە مەرەغە و دووھەم بەرەو رۆژئاوا (ورمى).

ئاشكرايە بۆچونى من، زياتر پىشتى بە ناسىنى ناوچەكە بەستوھ تا فاكىتەرى مېنۆرىي و ھەر بەم بۆنەپەو لاوازە بەلام بۆ بىر لىكردنەو دەبېت. وەرگىر].

۱۶۱. ھەرۋەھا بىروانە: سېر. ن. ستەين، ھەمان، ل ۳۴۹ - ۳۵۱.

[ئەو رىڭگايەى مېنۆرسكى باسى دەكات، وا ھەيە رىڭگاي سابلاخ - بورھان - بۆكان - سەقز بېت و لە راستىدا ئەم رىڭگەى راستەوخۆ لە نىوان سابلاخ و سەقزدا نىيە. مېنۆرسكى لە شوتىنېكى دىكەدا، باسى چوونى خۆى بۆ بۆكان و مېوان بوونى لە دىوھەخانى سەردار حەمەسەين خان دەكات، واتە راستەوخۆ نەچو بۆ سەقز. ئەو ھەش بۆچونى پىشوو من لەمەر پەيوەندى نىوان بۆكان و بەرزە، پتەوتر دەكات گەرچى ئاشكرايە فاسىلەكەى زۆر لە نىوان ئەو دوو سەردەمەدا ھەيە. وەرگىر].

۱۶۲. [من نىزىكايەتېك لە نىوان «مووساناڭاد» و ناوى گوندى «قەرەمووسالىيان» دەبىنم لە سەر رىڭگاي بۆكان - ميانداو. ئەم گوندە لە «نسا» ى پىتتەختى «ماننايەكان» دوور نىيە و تەنانەت ئىستاش دواى ئەو دى لە بۆكانەو دەگەپە قەرە مووسالىيان و گوندەكە تېپەر دەكەى، رىڭگايەك بەرەو ميانداو، رىڭگايەكى دىكەش بەرەو سابلاخ و ورمى دەكشى. ئەو دى مېنۆرسكى دەلېت "رىڭگايە، دواى بەرزە، دوو لىقى لى دەبوو"، دەتوانى ئاماژەپەك بېت بە شوتىنايەتى قەرەمووسالىيان و نسا، دواى تېپەر كرىدى بۆكان. ھەرچۆنېك بېت، من ئەو ئىحتمالەش وەك ئەوانى تر دەخەمە بەر چاوى خوتىنەر بىن ئەو دى بەمەوى مەسەلەكە ئالۆرتز بىكەم يا دژ بە يەكبوونى بەرزە و سەقز بوەستم. ئىستاش دواى ھەموو ئەو ئىحتمالاتە، سەقز بە گرد و قەلا كۆنەكەپەو - كە من لە سەردەمى مېرندالېمدا شاھىدى تېك چوون و رووخانى بووم، زياتر لە بۆكان بۆ شوتىنايەتى بەرزە مونسىب دەزانم. بەلام مەسەلەى رىڭگايان و دوو لىقى باكوور و رۆژئاوا، منىش وەك ھەموو خوتىنەرېكى ناسىياوى ناوچەكە، لەمەر بۆچونى مېنۆرسكى دەخاتە دوودلېپەو. وەرگىر].

۱۶۳. ھەرۋەھا، بىروانە خوارەوەر، باسى «كەزنا» و «جەزەنەق» لە لايەن ياقوتەو.

kan بۆ خوتندنه وهی [عیبارده ته که] پیشنیار ده کات.

175. (Fiscanzaga) Phisganzaga

۱۷۶. میژووی نه ته وایه تی (National History)، ۶، ۴۳. هر ئه و، له شوینیکی دیکه دا، ۶، ۴۲،

باسی پیتهختی نائرویه تان ده کات:

"Oppidum ejus Gazae (var. gaze, Gazzea) ab Artaxatis CCCCL passuum, totidem ab

Ecbatanis Medorum, quorum pars, sunt Atropateni. ed. Detlefsen, 1904, p. 136

ئه و ناماژه یه «له یلان» ده گریته وه، به لام تهختی سوله یمان نا.

177. * Fis (for Sic)- Canzaga

178. Ganj-i Sicikan

179. Cecast

180. Oppidum

181. Vitharmais, Thivarmais etc.

۱۸۲. ئه و په ری ئیحتیمال ئه وه یه بتوانین شوینی «شین» له دوا به شی وشه ی «دهر - نار - تا - سیس» دا

هه لبرگین (Dar-arta-sis)، به لام گریمانیکی ئه وتۆ، موشکیله ی به شی سه ره تای نا وه که مان بۆ

چاره سه ر ناکات.

183. Arshakids

184. Georgius Pisides

185. Darartaais

۱۸۶. وه ک «کویرسیوس» ی نو سه ریش (Quercius) وای بۆ چوه (چاپی میگنه، ل ۱۳۲۹).

187. Arthathir

188. Dar-Artathir

۱۸۹. تومان، زارا و په کی عه سه کهریه له سه رده می مغوله کاندا هاتۆته زمانی ئیداری فارسیه وه و به

واتای ده هه زار سه ربازه. ههروه ها به ناوچه یه ک ده گوتی که ئه و ده هه زار سه ربازه ی لی کۆده بیته وه.

ناوچه جوغرافیه کانی ئیرانیس کاتی توانیبیتیان ئه و ژماره عه سه کهره کۆیکه نه وه، بوون به «تومان»

یک.

۱۹۰. راولینسن، ل ۸۱، ناماژه ی به کتیبی «ته به کته گین» (Tabaktagin) ده کات که مه سه وودی

[له په یوه ندی ئه م ناوه دا، به پیوستی ده زانم ناماژه به واتای فارسی وشه ی «خره» بکه م، که فه ره نه گی معین، به ئوستان (موحافه زه) ی واتا کردۆته وه. ههروه ها په یوه ندی ئیحتیمالی نیوان که زنا، گه زه ک و ناوی ئا وایی «کهس نه زان» له سه ر هۆیه توو ده خمه به رچاوی خوتنه ر. وه رگتیر].

164. Colonel Monteith

۱۶۵. گۆفاری ئه نجومه نی جوغرافیایی پادشاهی (J.R.G.S)، ۱۸۳۲، ل ۵ - ۶.

۱۶۶. Burandizi [من نه مستوانی بزنام ئه و شوینه کوئییه؟ چۆمی «باراندوز» ی ورمی نیه؟ بلتی «بورهان» ی سه ر ریگه ی بۆکان - مه هاباد نه بیته؟].

167. Gaza

168. G. Cedrenus

169. Gazacon شاری

۱۷۰. "سیدرینوس" کاتی ده یه وئ باسی ئاورگه که و گه نجی کراسوس و «فیتلی زوخال» بکات

وشه گه لی وا به کار ده هینی که وه ک وشه کانی تیۆفان ده چن. به لام شه رحیکی به ورده ریشال و

سه رنج راکیش له مه ر په یکه ری خوسره و زیاد ده کات (به راوردی بکه، له گه ل مه سه وودی، ۴، ۷۴

دا)، که دوورنیه له هه ندی سه رچاوه ی دیکه دا چاوی پییان که وتبیت. له هه ر حاله تیکدا ئه و

راستییه ی وا ناوبرا شوینی ئاورگه که به گه زه ک ده زانی، گرنگایه تیه کی زۆری نیه.

۱۷۱. Mis'ar b. Muhalhil مسعر، له ریگه ی بۆچونه کانی «المعجم البلدان» ی یاقوت و [کتیبی]

زه که ریای قه زوینییه وه، ناسراوه. «مارکوارت» ئه وه نده نه ژیا بتوانی وه فا به شه رت و به یینه تی خۆی

له مه ر توژیته وه له و بابه ته دا بکات وا په یوه ندیان به دروست بوونی ناوی «مسعر» له وه هه یه

(Festchrift Sachau, p 202). له عه نی کاتدا، دوو نامیلکه ی سه فه رنامه کانی «مسعر» له ناو

«ده ستنوسه کانی مه شه ه» دا دۆزراونه ته وه که ههروه ها به شیک له [کتیبی] «ابن فقیه» و

نوسخه یه کی گرنگ به لام ناته واوی [کتیبی] «ابن فضلان» یان تیدایه.

172. SIC (SICKAN).

۱۷۳. [نیاز له «فارسی نیونجی»، زمانی «په هله وی ئه شکانی» واته ئه و زمانه فارسیه یه وا له

سه رده می پارثیه کاندا قسه ی پی کراوه].

۱۷۴. پروانه بۆچوونی ناو کاتالوگی مارکوارت ل ۹-۱۰۸ به لام ه. و. به یلی H.W.Bailey]

له کتیبی [Zoroastrian Problems، ل ۲۳۰ دا، شیوه ی * «گه نجی شه سه پیکان» Genj-i Sasapi-

212. Cadusii

213. Amardi

214. Tapyri

215. Cyrtii

216. Quintus Dellius

217. Cnaeus Pompeius Theophanes of Mytilene

۲۱۸. و. فابریکیوس (W. Fabricius)، له تیزه‌کانی خوئی له‌مه‌ر تیئوفانی میستی لینه‌دا، ستراسبورگ، ۱۸۸۸، چەند بەشپیک له [نوسراوه‌کانی] «دیللیۆس» ده‌خاته به‌ر لیکۆلینه‌وه.

219. Artaxata

220. Avos

221. Nivaros

222. Taurus

223. Baris

224. Pata ton tis Baridos neon

225. Ecbatana

۲۲۶. من مه‌سه‌له‌ی رووگه‌ی «باریس» - که وا هه‌یه سه‌ری زۆری لی بیته‌وه، به‌جی ده‌هیتلم. پروانه: هه‌. ستیفانوس.

H. Stephanus, Thesaurus, Eng. ed., 1816 - 18, II, 172 - 5: L.C. Valckenaer, Dissertatio de vocabulo Bapis.

هه‌روه‌ها پروانه:

Pauly - Wissowa "sub verbo". J. Schrader's restorantion

به‌ئهرمه‌نی: ئاراراتی پی ده‌گوتری *Maais (له‌به‌ر ئه‌وه‌ی Baris هیتشتا سه‌رنج راکیش ماوه‌ته‌وه ئه‌ویش به‌حیسابی قسه‌کانی نیکۆلاسی دیمه‌شقی (Nicolaus Damascenus) له: Josephus, Ant. Jud., I, IV دا که سه‌باره‌ت به‌چیای «باریس» دواوه و ده‌لی که که‌وتۆته‌ لای ئهرمه‌نستان و خه‌لکیکی زۆر له‌ ماوه‌ی سیلاوه‌که [ی نوح] دا، په‌نایان برده‌ ئه‌و شوینه.

227. Ava-Jiq

زانباریه‌کانی خوئی له‌مه‌ر ئیران له‌و وه‌رگرتوه. له‌ ده‌قی چاپی مروج [الذهب] دا، به‌رگی ۲، ۱۱۸ و ۱۲۰، ناوه‌که، له‌ بیجمی «ئهل - س. کیسه‌ران» (Al-S.Kisaran) دا هاتوه، (که به‌ گویره‌ی «کریس تن سن»، له [کتیبی] «که‌یانیه‌کان»، ل ۴۳، واتای سه‌رۆکی «سه‌که‌کان» ی هه‌یه).

له [میژووی] طه‌به‌ری، ۹۶، داسی کتیبیکی جیاواز (؟) کراوه و ئه‌ویش «به‌یکار» ه (Baykar) (که به‌ رواله‌ت، هه‌مان «البنکس» Al-Bnks ی مروج [الذهب] ه، ۲، ۴۴)، مارکوارت، له Strei-fizüge، ۱۶۶، دا، ناوه‌کی وه‌ک «به‌یکار» (به‌ واتای کتیبی «شه‌ر») ساغ کردۆته‌وه. مخاین بۆچوونه‌کانی مه‌سه‌وودی، هیجیان له‌مه‌ر ئاورگه‌که تیدا نیه.

191. Aparviz

192. Adhar - gushnas

193. Azar. khsh

194. Adhar - jushnas

195. Al-shir

196. Balkhi tradition

197. Satriq

198. Le Strange

۱۹۹ تا ۲۰۲. له‌ ده‌قی وتاره‌که‌ی مینۆرسکیدا، ئه‌م سنج وشه‌یه به‌ پیتی عه‌ره‌بی نوسراون.

203. Abaqa

۲۰۴. پروانه:

D.N. Wilber in Bull. AM. Inst. Pers. Art. V/2, P. 102

205. "Sujas and S. yur luq (*Soqurluq).

۲۰۶. «سوقور» ی مغولی به‌واتای کوپیر و پیاوی کوپیر و پاشگری تورکی «لوق» وا هه‌یه واتای «کوپیره‌ی و لاری بداته‌وه (؟)».

207. Artavazd

208. Phraates

209. Gaius Julius Artavazd

211. Rome

۲۲۸. Niphates نپستا «نالاداغ» و دیواری باکووری رۆژه‌لانی هه‌وه‌ی «وان» پینک دینتی.

229. Nibaros

۲۳۰. ئەم بیچمی "فرئاته" یه ، له کتیبیک به‌ناوی

«پارثیکا» Parthica دا دوویات بۆته‌وه و به هه‌له بۆ

«ئایپه‌ن» Appian نووسراوه (چاپی Schweighauser، (۱۷۸۵، ل ۷۷). شتوه‌کانی دیکه‌ی بریتین

له: Fararta و Faraortou

بروانه: پلوتارخ ۷/۱ (Teubner، ۱۹۱۵)، ل، ۱۱۳.

231. Praaspa

232. Dellius

233. Vera (Ouera)

234. Groskurd

۲۳۵. ئەم مه‌سه‌له‌یه‌دا، سترابۆن، [قسه‌ی] تیئوفیلاکت (هه‌مان، ل ۲۴۵، ۲۵۴)، ده‌سه‌لمینتی.

۲۳۶. بروانه:

Fabricius, 227; Gazaca - "die Unterstadt", Vera, "wie schon der Name andeutet", (er soll von pers. var - saepes arx Kommen Kramer) die Burg bezeichnete"

237. Vara

238. Vararat

239. Varismanas

240. Varsma-Pana

241. Varzana - päna

242. Procopius, Bell. Pers., I, 13 - 14

243. Varesmanas

244. Pitiaksis

۲۴۵. [رسته‌که به یۆنانی نووسراوه و به‌مه‌زنده ده‌کاته ئەو ته‌رجه‌مه‌یه‌ی ئییمه]

۲۴۶. [ئەم رسته‌یه‌ش هه‌ر به یۆنانی نووسراوه. وه‌رگێتی]

۲۴۷. راولینسن، ۱۲۰، به هه‌له به‌راوردی گه‌زه‌که له گه‌ل زه‌زه‌که دا ده‌کات (Gazaca, Zazaca)

به‌لام له گه‌ل «ئه‌زه‌گه» (Azaga) دا، که ده‌بی که‌وتیبته ناوچه‌ی ماکو، ئەم به‌راوردی به‌رپۆه نابات.

۲۴۸. راولینسن، هه‌مان سه‌رچاوه، ۱۲۱، ده‌لتی: "له‌به‌ر چه‌ند هۆیه‌ک، به‌تله‌میوس له‌کاری

ئه‌ندازه‌گرتنی پانایی جوغرافیا‌یی رۆژئاوای ئیران دا زیاد له هه‌موو ولاتیکی تر مه‌یلی به‌وه‌یه

له‌راوه‌ی ئاسایی به‌زیاتریان نیشان بدات.

249. Andreas, in Pauly - Wissowa

۲۵۰. ل ۲۶۲، ژماره ۱ ده‌قی ئینگلیزی.

۲۵۱. که ئیدیتۆری کتیبه‌که تییدا به‌هه‌له، خالیکی زیادیی بۆ داناوه و کردوویه‌ته «اقراهود». بروانه:

مینۆرسکی، مه‌راغه، ئیسنکلۆپیدیای ئیسلام - که تییدا بۆ به‌که‌م جار پیشنیاری به‌یه‌ک زانینی

«فره‌ئه‌ئا» Phraata و مه‌راغه خراوه‌ته به‌رچاوه.

له‌سه‌ر ناوی هاوچه‌شنی چۆمیک له سیستان [رۆژه‌لانی ئیران] - که «ئاقیستان فره‌ده‌ئا» Avestan

Phradatha بیت و ئیستاش «فره‌ه‌رود» ی پێ ده‌گوتری، بروانه مارکواریت، Wehrot، ۱۹۳۸، ل

۲۲. مارکواریت چاوه له بیچمی «فره‌ئه‌ته» ده‌پۆشی و «فره‌ئه‌سه‌په» و «ه‌ک» «بۆفراذه‌ه‌ئه‌سه‌په» به‌واتای

«جوانوه ئه‌سپ» و ده‌ده‌گری. ئیرانشه‌هر، ۱۰۸، کاتالۆگ، ۱۰۹.

۲۵۲. [مینۆرسکی ئەو ناوه‌ی به‌پیتی عه‌ره‌بی نووسیوه: افزه‌رود].

۲۵۳. به‌راوردی بکه له‌گه‌ل «مه‌کوینیم» له «سالنامه جوغرافیا‌یه‌کان» دا:

Macquenem in Annales de Geographie, 1908, 128 - 144.

254. Yay - Shahar

255. Guarding Place

۲۵۶. له ناوچه‌که‌دا، شویتیکی گرینگی کۆنی دیکه هه‌یه که بریتیه له‌و کاخه‌ی وا به ناوی «قه‌لای

زه‌حاک» هه‌وه ده‌ناسری و که‌وتۆته سه‌ر «قه‌ره‌نغو». بروانه Monleith، هه‌مان، ۴. «قه‌لای

زه‌حاک» که‌وتۆته نزیکه‌ی ۵۲ مایلی رۆژه‌لانی مه‌راغه و به‌کرده‌وه ده‌توانری به «فه‌نه‌ئه‌سه‌په» ی

به‌تله‌میوس دا‌بنری (?). فاسیله‌ی شویتنه‌که له‌گه‌ل زه‌نجاندا، نزیکه‌ی ۱۰۰ مایله و به‌م پتیه،

که‌وتۆته سێ یه‌کی ریگه‌ی نیوان مه‌راغه - زه‌نجان و کشانی جاده‌که (له لای باشووره‌وه بۆ

رۆژه‌لات) تاییه‌تمه‌ندییه‌کانی به‌تله‌میوس ده‌گریته‌وه.

۲۵۷. Stades ستادیک به‌رانبه‌ر به ۱۹۴ یارده.

۲۵۸. پلوتارخ - بۆمونه له لاپه‌ره ۱۴۱ دا، ده‌لتی: "تانتۆنیۆس نیازی وابوو خۆی له هه‌مان ریگاوه

267. Barda' (Partav)

۲۶۸. «نسهوی»، ژیننامه نویسی «جلال الدین خوارزمشاه» (ل ۲۲۵)، باسی شویتنی رووداوه که به شیوهیه کی بهرچاو دهکات و به بهرزاییه کانی «به رده» ی داده نئ ی «بۆندهیش» دا، ۱۲، ۸، «گۆلی خوسره» له ۵۰ فرسه خ ی چیه ست دانراوه. ته نانه ت به مه زنده دانانی ۱ فرسه خ = ۳ مایل، فاسیله که ده مانگه یینیتته ئه و پهری زه نجانبیش. ئ.و. ویست. E.W. West گۆلی خوسره و به «وان» یا «سوان» (گوتیکچه Gökche) داده نئ که ئه وی دواتریان زیاتر جیگه ی په سنده له بهر ئه و دی «وان» هیچ پیوه ندیه کی به خوسره ووه نیه.

[من ئیحتیمالی «زرتیار» یش دوور نازانم. واهه یه نیمه له باشووری گۆلی ورمئ وه به ریگای مه هاباد و سه قز دا، ئه گهر به ره و مه یوان پرۆین زیاتر له ۵۰ فرسه خ ریگا نه بیته. وهرگیترا].

۲۶۹. له لاپه ره ۲۴۷ ی ئینگلیزیدا

۲۷۰. پروانه: The Eclipse, II, 64

۲۷۱. دوو «شیز» ی دیکه ش - به بی حه رفی ته عریف، ناسراون (شوارز Shwarz، هه مان، ۷۰۳، ۷۱۹)، به لام ناوه که بیان جیگه ی گومانه. یه ک له و دوانه (واهه یه «* بیر Bir بیت) له شاره زوور و ئه وی دیکه یان (بیچی جیاوازی «سیر» Sir ه) که که و تۆته چوار فرسه خ ی باکووری دینه و ه وه. پروانه سه ره و ه تر.

۲۷۲. دیاره ئه و که له که له یه شه ده که ویتته می شکه وه، که «چیچه ست» و ه ک «چیچ نه ست» و ه رگرترا به واتای: چیچه [مینورسکی عیبارته ی «چیچ است» ی فارسی واتا کردۆته وه. وهرگیترا].

۲۷۳. [له ده قی ئینگلیزیدا، ئه م ناوه به پیتی عه ره بی نووسراوه].

274. Bar-Jast

275. Wer/Ber

۲۷۶ تا ۲۷۸. [هه موو ئه و پینج وشه یه له ده قی ئه سلیدا به شیوه ی عه ره بی نووسراون و وشه ی یه که م واته «سار» خالی بۆ دانه تراوه. وهرگیترا]

۲۷۹. [ئه م وشه یه ش هه ر به پیتی عه ره بی نووسراوه. وهرگیترا]

280. Bi'ral-cest

۲۸۱. ساغ کردنه وه ی ئه م ناوه به شیوه ی «- خوست» به واتای «به ند» یا «ریگه ی سه ر به ره خووار» زۆر وینچوو نییه. له مه ر «خوست» پروانه هیرزفیلد،

بکشینیتته وه دواوه و ریگاکه ش به ولاتیکی ده شتایی بی دار و دره ختدا تیپه ر ده بوو. " به لام «مه ردیی» یکی رینونیکه ر پیتی گوت به چیاکانی لای راستی خویدا پروات و «به ریگایه کی کورت» ی ئه و تۆدا بردی که گوندی ئاوه دانی له سه ره ری بوو. ریگاکه، واهه یه ریگه ی «صوفیان» ی لای رۆژئاوای ته رتیز و لیبواری به ری رۆژه لاتی گۆلی ورمئ یا خود ریگه ی صوفیان بۆ ته رتیز و ده وری باکووری رۆژه لاتی [چیای] سه هه ند بووین. پاشه کشن، ده بوایه له ریگایه کی کورتتری رۆژه لاتی سه هه ند و زیاتر به ره و باکووری رۆژه لاتی ریگای پی ششوه وه بکرایه (بۆ نمونه، به رزاییه کانی «قه رچه داغ» له رۆژئاوا، که به سه ر ده شتی ته رتیز دا ده روانئ).

259. Ujan

۲۶۰. ئه م روانگه یه، له گه ل هیرشی یه ک رۆژه و گه ران به دوا ی ئالف و تفاقدا - که «ئانتونیوس» له «فه رائه ته» وه بۆ که وته ری (پلوتارخ، فه سلئ ۴۰ - ۳۹)، دژایه تی نییه.

261. Binab

۲۶۲. [سه باره ت به وه ی مینورسکی ده لئ میتولۆژی ئیران به گشتی رووی له به شی رۆژه لاتی ئیران بوه، ئه م روون کردنه وانه پیویسته: به گویره ی نه ریتی ئیرانیه کان، ده گوتری زه رده شت له باشووری گۆلی چیچه سته وه چه بۆ «باخی» و ئه م «باخی» یه به باکتیریا و «به لئ» له رۆژه لاتی ئیران داده نین. زانای کرماشانی «عمادالدین ده وله تشاهی» به ره ره چی ئه م بۆچوونانه ده داده وه و «باخی» به شوینی ژبانی هۆزی گه لباخی له کوردستان ده زانئ و ده لئ زه رده شت له باشووری گۆلی چیچه سته وه نه چه بۆ رۆژه لاتی ئیران و چه بۆ کوردستان. ئه م زانایه، له مه ر پالنه وانانی داستانی «شاهنامه» (رۆسته م، زال، پیرانی وه یسه، ...) یش ده لئ له رۆژئاوای ئیران ژباون نه ک له رۆژه لات. بۆ ئه و روانگه شوپشگیرانه تازه یه، پروانه: عمادالدین دولتشاهی، «جغرافیای غرب ایران یا کوههای ناشناخته اوستا» تهران (?)، ۱۳۶۳ [۱۹۹۴] به زمانی فارسی. وهرگیترا].

263. Var-i Cecasta (Avestan Caecasta)

۲۶۴. من گومانم له قسه کانی «هیرزفیلد» Herzfeld دا هه یه، که ده لئ سه ره ده می که یخوسره و «Wirkliche Geographic» بوه پروانه:

Arch. Mitt., 2/2. P. 72.

265. Franrasian

266. Kahnjast

Herzfeld, Arch, Mitt., 2/2, 80-83.

282. Cece

283. Shiz (*Shez)

284. The ghadir of *cest

285. Säbur - khast

286. Kanza

287. Jaznag

288. D.N. Wilber

۲۸۹. پروانه

Wüstenfeld, Jácút's Reisen, in ZDMG, XVIII, 1864, P. 441.

یاقوت به لیبیراوییه و دهلی چای به «به سوئی» Baswé که وتوه، که که وتوتته باشووری رۆژتاوای گۆلی ورمی. به لام له ریگای چونیدا بۆ مهراغه، ده بی گهنزه کی گه لیک به لای باشووری رۆژهه لاتدا به جی هیشتی.

۲۹۰. له «بونده هیشن»، به شی ۲۲، ل ۴ دا [پییوسته بگوتری که شوتینی ئەم پهراویزه له دهقی وتاره که دا دیاری نه کراوه و من به مهزنده له م شوتینه م دانا. وەرگیر].

291. E.H. Minns

292. F.B.A.

گۆران

ئالۆزی و گیتژوگومی له به کارهتینانی مهفهومی «کورد» دا دهگه پتتهوه بۆ سهردهمه کۆنهکان. به گوێهری قسهی «حه مزه ی ئیسفه هانی» (دهوروبه ری ۹۶۱/۳۵۰ ز)، چاپی بهرلین، ل ۱۵۱، «ئیرانییه کان، دهیله مییه کانیا ن^۱ به «کوردی ته بهرستان»^۲ ناو ده برد - وهک چۆن به عه ره بیشیان دهگوت «کوردی سوورستان»^۳ واته خه لکی عیراق. نووسه رانی دیکه ی دیکه ی عه ره ب و ئیرانی سه ده ی ده هه می زابینی، کاتی ده یانگوت «کورد» نیازیان هه موو کۆچه ریکی ئیرانی له رۆژئاوا ی ئیران، بۆ نمونه، ده وارنشینه کانی [ئوستانی] فارس بوو.

میژوو نووسی ناو داری گه لی کورد - شه ره فخان، له میژوه که ی خۆیدا (لا په ره ۱۳) ده نووسی: «کورد چوار لقن: کرمانج، لوپ، که لهو پ و گۆران». ئەم ژماره کردنه، ده راویک له مه ر تا قمه سه ره کییه کانی چیا نشینه ئیرانییه کان روون ده کاته وه، به لام ته نیا کرمانج و واهیه که لهو ریش^۴ له ژیر سه ردیری «کورد» دا بگونجین، له کاتی کدا، لوپو گۆران به هۆی زمان و بنه چه کی مرۆف ناسانه وه، له وان جیاواز ده وه ستن^۵.

زانیاری ئیمه له مه ر «مرۆف ناسی» ئیرانی، هیشتا ناته وا وه، به لام ته وه ی له میژووی کۆنی به شی رۆژئاوا و باکوور و باشووری رۆژئاوا [ی ئیران] ده یزانین، جیاوازییه کی زۆرمان له پیشینه ی ره گه زناسانه ی ناوچه که بۆ ده ره خات. له عه ینی کاتدا له لایه نی زمانه وانیه وه باش ده زانین زا راوه ی لوپ په یوه ندیه کی نزیکه له گه ل دانیشته وانی [ئوستانی] فارسدا هه به و له تا قمی ئەسلیی کورده کان - به «له کی» یه وه، که بریتی بیته له کوردیی ئەو هۆزانه ی وا له نیو دانیشته وانی باکووری لوړستاندا بلاو بوونه ته وه، گه لیک جیاوازه.

ئیمه له [باسی] ئەو کۆمه له دا که «کورد» یان پێ ده گوێری، له و سه ره تایه وه ده ست پێ ده که ی، که توێژینه وه ی زیاترمان ئەو دانیشته وانه ی وا بۆیان هه به ماوه یه کی زۆر له ژیر حوکمی رتبه ره کورده کاندایا بیته و له عه ینی په یوه ندی نزیکیان له گه ل کوردا، سه ر به جینی جیاواز و شه پۆلی کۆچه ره کان بووبن، [له کورد] جیاواز داده نییته.

پروسه ی پیکه اتنی هۆزه کورده کان، گه لیک ئالۆزه. پێشتر «ریچ»^۶ له باسی خه لکی شاره زوو دا ئاماژه ی به جیاوازی نیوان «دلیران» و «وه رزیران»^۷ کرده (بروانه خواره وتر، لا په ره ۸۴ [ی ده قی ئینگلیزی]). ئیمه ده زانین رتبه رانی هۆزه کورده کان، له ره گه زی جوربه جوړن^۸ و گه لیک شتیکی گونجاوه که هه ندی له دانیشته وانی ژیر ده ست، له سه رده میکی دواتر دا، بووبن به کورد.

له ده ره وه ی بازنه ی هه ندی پسیووی حیره ییدا، ئەو راستیه که متر زانراوه که ناوچه یه کی به رین له لیواری باشوور و باشووری رۆژه لاتی خاکی کوردان هه به که خه لکانیکی وای تیدا نیشته جین بنه چه کیکی جیاوازیان هه به و قسه کردنیان، ئیرانییه واته کوردی نییه. بۆ ئەوه ی [باسه که مان] هاسانتر بکه ینه وه، ده کری ئەو دانیشته وانه هه ر هه موویان به «گۆران» ناو به رین.

به لیبراوییه وه ده بی بلتین «گۆران» ناوی هۆزیکه ی سه ره کییه، که چیاکانی باکووری نیوان به غدا و کرمانشانی له نزیک چۆمی سیروان (دیاله)^۹ له باکوور، کردۆته شوینی خۆی. ئەم ناوچه «ناکوودی» یه به هۆی به رزاییه کانی هه ورامانه وه: هه ورامانی لهو ن^{۱۰}، به ره و رۆژئاوا ی زنجیره به رزه که [ی زاگرۆس] و هه ره ها هه ورامانی ته خت^{۱۱}، به ره و رۆژه لاتی [ئەو ناوچه یه]، درێژه په ییدا ده کات.

جیا له و دوو تا قمه سه ره کییه، له دوو ناوچه ی دا پراوی دیکه شدا، به «گۆرانی» قسه ده کری: پاوه - له یه کی له دۆله کانی لقیکی بچووی باشووری چۆمی سیروان و که ندۆله^{۱۲} - له سه ره چاوه کانی رووباری «بانیا ن»^{۱۳} و رووبه رووی ویرانه کانی شاری که ونارای «دینه وهر»، ئەو شوینه ی وا له گه ل «گاماسیاب»^{۱۴} دا یه ک ده گرنه وه.

له باجه لانیش، که که وتۆته باکووری مووسل و حه وضه ی^{۱۵} [رووباری] «خوسه ر»^{۱۶} به شیوه زمانیکی نزیک قسه ده کری^{۱۷}. هه مان هۆز له زه اب^{۱۸} و لوړستانی باکووریدا ده بیئری. دوورتر له وانه و به ره و رۆژئاوا، ئەوانه ش وا پتیا ن ده گوێری «زازا» (و له شیوه ی راسته قینه ی خۆیدا «دیلی» یه^{۱۹})، ناوچه یه کی گه لیک به رفراوانیا ن داگرتوه که که وتۆته نیوان دیجله و شوینی بادانه وه ی فورات به ره و باشووری رۆژئاوا و هه ره ها مه لبه ندی نیوان مووش و ئەرزه نجان به هه موو [ناوچه ی] ده رسیمه وه.

ئەوه، شیوه ی دابه ش بوونی ئیستای دانیشته وانیکی ها وره گه زه^{۲۰}، به لام ه یچ

گومانیک له وهدانیه ئه وان ناوچه یه کی گهلێک به رینتر ده گرنه بهر، هۆش و بییری سروشتیان - به لای که مه وه ئیستا، کشت و کالییه [نهک خپله کی].

له بهرزاییه کانی هه ورامان (نزیک ته ویتله و بیاره)، کهس ناتوانی له پسیۆرایه تی بی سنووری گوند نشینان بۆ که لک وهرگرتن له تهختاییه بچوکه کانی زهوی و بۆ نامانجی باخه وانی و به رههم هینانی گشتی، سه ری سوور نه مینتی. وهک نه زمون کاراییه کی [خه لکه که]، ده توانم باسی کویتخای [گوندی] «زه رده»^{۲۱} له نزیک «بابا یادگار» بکه م، که هه رگیز چاوی به خه ریطه نه که وتبوو، به لام هه ر نه وه نده ی شوینی گونده که ی خۆی پی نیشان درا، ده ست به جی واتای هه موو نه و نیشانانه ی له دراوسییه تی نه و دانرا بوون تیگه یشت. من هیوادارام له نووسراوه ی پیشووی خۆمدا (ئه هلی هه ق)^{۲۲}، توانیستم په سه ندی نه وه بکه م که ئایینه که، له دوایین شتیوازی خۆیدا، له ناوچه ی «گۆران» - هه ورامان له دایک بوه.

ده ستکه وتی گۆرانه کان له گۆرپانی نه ده بیاتیشدا، له وه که متر نییه. نه ویش به هۆی پیک هینانی زاراوه یه کی سه رکه بییه^{۲۳} وه، که که ره سه یه بۆ ده پرینی شیعیری و ته نانه ت دراوسیکانی گۆرانیش بره ویان پیداهه. نه م زاراوه سه ره کییه له دیوه خانی والیانی نه رده لاند، گوئی کردو له م دواییه شدا، بۆ پرۆپاگه نده ی مه سیحیه ت که لکی لی وهرگیراوه^{۲۴}.

وهک کللیک بۆ کردنه وه ی ره مز و رازه کانی ئایینی نه هلی هه ق، هه ر له سه ره تای لیکیولینه وه رۆژه له لانیه کانی خۆمه وه، بیرم له زاراوه ی گۆران کردۆته وه و بۆ سالانیکی زۆر په یوه ندییه کی پر له خۆشه ویستیم له گه ل لایه نگرانی ئایینه که دا هه بوه و نه و خه لکه متمانه و میهره بانیه کی زۆریان پی کردووم.

له سالی ۱۹۱۴، چاوم به مه لبه ندی رازاوه ی گۆرانه کان که وت که زیاره تگه ی نه هلی حه ق له نیو چیا ی پر دارو ده رخت و نه و رووباره به هاژه و گفانه دا شاراوه ته وه واهم باله و بالی زاگرۆسی ناوه ندییدا دینه خواره وه.

من، نووسراوه یه کی سه ره تاییم سه باره ت به گۆرانه کان له کۆبوونه وه ی سه ده مین سالرۆژی نه نجومه نی ئاسیایی سالی ۱۹۲۲^{۲۵}، خوینده وه و له سالی ۱۹۲۷، پوخته یه ک له ماتریاله کانی به رده ستی خۆم کرده وتاریکی دوور و درێژ - که تا ئیستا چاپ نه کراوه، نه ویش به هۆی نه و راستیه وه که «مارکوارت»^{۲۶} هه ندی مه سه له ی

په یوه ندی دار به «زازا» ی چاره سه ره کرد و دکتۆر «هه ده نک» له سالی ۱۹۳۰، ژماره یه ک ده قی [گۆرانی] بلاو کرده وه، که هی دۆسته که ی خۆم - «ئوسکارمان» بوو، سه ره تایه کیشی لی زیاد کردن، و تییدا نه و فاکته رانه ی واه له زۆر نووسه ری دیکه ی زۆری وه کۆ کردبوون، خسته ده م یه ک.

له ئاکامی نه و رووداوانه دا، نه رکی سه ره شانی من گهلێک هاسانتر بۆته وه و لیتره به دووه، هه ول ده ده م ته نیا چه ند خالی تازه بخرمه بهر توێژینه وه:

۱- ناوی گۆران،

۲- بنه چه کیان،

۳- نه ده بیاتی نووسراوه ی سه ره کی گۆرانی - بۆ نمونه نه و نه قل و حیکایه ته خه لک خوازانیه ی^{۲۷} واه له گردو کۆکانی «م.ئ. بیینی دیکت سین»^{۲۸} و ئوسکارمان دا ده رده که ون،

۴- وهک پاشکۆش، ده قی نه سلای و ته رجه مه ی [ئینگلیزی] «شینگییری» یه که ی نه حمه د به گی کۆماسی^{۲۹} ده هینمه وه، که له نیوا کورداندا لایه نگرتیکی زۆری هه یه.

۱. شیوه گه لی جۆربه جۆری مه فهومی گۆران/ گورران

گۆرانه کان، له ده وروبه ری ۱۰۰۰ سال پیش ئیستا، له شانۆی میژوودا ده رکه وتوون. بۆ شوین هه لگرتنی یه که مجاری ناوی «گۆران» هه زار سالی دیکه ش ده بی بگه رپینه وه دواوه. له بهر نه وه ی کاتێ بۆ مه زنده کردنی ناویکی «قه ومیی»^{۳۰} نه وتۆ، تووشی ئالۆزیی زۆر ده بین باشتروایه پیش چوونه سه ره هه لسه نگانندی میژوویی سه رچاوه کان، بچینه سه ر باسی وشه که - خۆی.

ئ - خالی گرنگ و سه رنج راکیش، به ده سه ته وه دانی حوئجه ی نه مرۆیی [وشه که] یه: گۆران یان گورران^{۳۱}؟ نه و خه لکه عه شیره ته ی واه فیدراسیۆنیک له چه ند تیره ی ناوچه ی کړند - زه هاب پیک دیتن به خویان ده لپن «گورران»، به لام فه وتانی /وی کۆن له [شیوازی] گۆرانیدا^{۳۲}، ده توانی دیاره یه ک بیته که دواتر خولقاوه - وهک له فارسیشدا هه ر وایه. ته نانه ت له کوردیدا - که گهلێک موخافه زه کارتره، زیاتر چاومان به «گورران» ده که ویت^{۳۳}، به لام بۆ نمونه بیچمی «گۆران» یش هه ر هه یه^{۳۴}.

ئوسكارمان، داستانىكى سەمەرە لە ۋەرزىرانى ناۋچەى مەراغە دەگىپتەۋە دەڭ بە سەرۋەكە كوردەكانيان - ۋا دەستدرىژى ژانبيان دەكردن، پاپەرىن - پاپەرىنەكە «حەيدەرى گۆران» رىبەرايەتى دەكرد. «مان» دەلى، لىرەدا گۆران (كە كوردى موكرىيان بە «چەتە» دەلىن)، ناۋى بنەمالەيى ئەو كەسە [ۋاتە حەيدەر] بوە، بەلام بۆ چۈنەكەي لە جىگەي خۇيدا نىيە^{۳۵}. ئەم داستانە بىگومان دەگەپتەۋە بۆ گىروگرفتىكى كۆمەلايەتى ۋ «گۆران» ىش بەروالەت، ۋاتاي «ۋەرزىر يا كەسىك دەبەخشى كە بنەرەتى ناخىلەكى» ھەيە^{۳۶}.

تېكىستىكى زاخۇبى كە «سۆسەن» چاپى كوردە، دەلى:

نەجووم ونە موصلمان

نەمەسىتى^{۳۷} ۋ نە گۆران^{۳۸}

ئەم وشەي دوايى [گۆران]، بە بىن گومان ئامازە بە ئاگرپەرستى ۋ ۋەرگىرانى تايبەتى [ۋشەي] «گۆران» لە «گەبران» دەكات^{۳۹}. لە شۋىنىكى دىكەدا (تېكىست، ل ۲۶۵، تەرجەمە، ل ۲۶۵) دا، ناۋى گۆران لە گەل سەربازەكانى محمدەلى پاشاي بەغدا دا ھاتوۋە ۋا لە «سەنجان» عەمەلىياتى عەسكەرىيان دەكرد ۋ دەتوانى ئامازەيەك بىت بە ھۆزى زەھاب^{۴۰}. لەم دوو نمونەيەدا، ئىمەرووبەرووى سەر لى شىۋاويىبەك لە ۋاتا ۋ «اشتقاق» [ى وشەكە] دەبىنەۋە.

ب - شتىكى گەلىك گونجاۋە كە سەر لىشىۋاۋى لە مەسەلەي بىچمى /ۆ/ ۋ /وو/ ^{۴۱} دا، بە ھۆى بوونى دوۋىبىتى جىاۋاز بەلام ۋىچوۋە، روون بىكرىتەۋە:

گەبران بە ۋاتاي خەلكانى زەردەشتى < گەوران > گۆران، ھەرۋەھا ناۋى ھۆزايەتى بىگاۋبارەكان < گاۋەرەكان > گورەكان < گۆران > گوورانە. لە ھەردو قۇناغى ئال ۋ گۆردا، دەبى ئەم دوو وشەيە، حونجەي «گۆران» يان بوو بىت (بەلام لە كۆتايىدا، دەبن يا خود مەيلى ئەۋەيان ھەيە بن بە گووران).

ئەۋەي كە ناۋى ھۆزايەتى «گووران» دەبى بە قۇناغى «گۆران» دا تىپەر بوۋىت، بە ھۆى حونجە توركىيەكەيەۋە (گوپران)^{۴۲}، دەسەلىت^{۴۳} (ۋەك لە تايىنى ئەھلى حەقىشدا، كە گۆرانەكان باۋەرىيان پىتەت، ۋەھايە). زمانى توركى لە دەرختى /ۆ/ ى كۇندا^{۴۴}، گەلىك موحافەزەكارە^{۴۵}.

پ - بەكار ھاتنى بەربلاۋى وشەي «گۆران» بۆ گەياندنى مەقۇلەي كۆمەلناسانەي

«ۋەرزىر» شتىكى زۆر روۋنە. پىشتەر لە «كلۆديوس رىچ» مان بىستوۋە گوتوۋىتەتى بۆلباسى (ۋاتە ھۆزى بلباس)، خەلكىكان لە ناۋدا دەڭى كە سەربەخۇنن ۋاتە ۋەرزىن، ھىچ مافىكىكان بۆ [ھەلسووراندىنى] كاروبارى خۇيان نىيە ۋ ۋەك «كاست»^{۴۶} يكى ژىر دەست سەير دەكرىن. ئەم خەلەكە، لىرە ۋە ھۆى لە ھەموو كوردستاندا دەبىنن، سەر بە ھىچ ھۆز ۋ تىرەيەك نىن ۋ عەشىرەتەكان، پىيان دەلىن «كلاۋسى»^{۴۷} ۋ «گۆران». ئەم نازناۋەي دوايى، كە ناۋىكى موناسىب بۆ خەلەكى سەنەيە، بە تايبەت بۆ كەسانى ترسەنۆك بەكار دەھىنرى. ئايا ئەۋانە دانىشتوانى ئەسلى ئەم ناۋچانە بوون ۋ ھۆزە چىا نشىنە ۋەحشىيەكان دەستيان بەسەردا گرتوون؟ ئەۋانە [ى دوايى]، برىتىن لە ھەندى ھۆزى كۆچەر، كەلە ژىر حوكمى حكوومەتى سەدا دەڭىن بەلام ھەموو خەلەكە نىشتەجى (ناكۆچەر) مەكان، «گۆران»^{۴۸}.

سىر ھىنرى راولىنسۇن، لە بىرەۋەرىيەكانى سالى ۱۸۴۴ى خۇيدا، پەسندى ئەۋە دەكات كە كەلھور، «دەرنە» ۋ «دەرتەنگ»^{۴۹} يان بەجى ھىشتوۋە ۋ ناۋى «گۆران»^{۵۰} يان بە خۇيانەۋە بەستوۋە كە پىشتەر بە ۋەرزىرانى كورد دەگوترا بۆ ئەۋەي لە عەشىرەتەكانيان جىا كەنەۋە. بەكار ھىنانى ناۋىكى قەۋمىيى بۆ گەياندنى مەقۇلەيەكى كۆمەلناسانە شتىكى گونجاۋە، ۋەك پىچەۋانەكەشى^{۵۱}، ھەر دەگونجىت. بەلام گۆرانەكانى سەدەي دەھەم، بە ھۆزىكى شەرانى ناسراۋن ۋ گەلىك جىگەي گومانە ئەۋ خەلەكە ۋەرزىرانەي كوردستان، كە ناۋى گۆران/گووران يان لە سەرە، ھەموۋيان پەيۋەندىي راستەۋ خۇيان لە گەل ھۆزى گۆراندا ھەبىت.

بۆى ھەيە مېژوۋى ئەم ناۋانە (لە بىچمى «گۆران»^{۵۲} دا)، بگەپتەۋە بۆ سەردەمى فتوحاتى ئىسلام، كە رەگەزە ژىردەستەكان «گەبران»ى زەردەشتى گۆران بوۋىت^{۵۳}.

۲. ئامازە كوردنى مېژوۋى بۆ «گۆران»

ئىستا پىۋىستە بە تەرتىبىكى مېژوۋى ھەموو ئەۋ سەرچاۋانە ھەلسەنگىنن، كە باسى گۆرانىيان ۋەك «ھۆز» كوردە ۋ بە شۋىن ئەۋەدا، بگەينە ئاكامىك كە لە سەر ئەساسى ئەۋ دەقانە دامەزرايىت.

لە سەردەمى كلاسىكدا، نووسراۋەيەكى سەرنج راكىشى «ستراپۇن»^{۵۴} ھەيە كە تىپىدا

نوسهر، تیئۆزییهک له سهر بنه‌مای [بۆچوونی] ئهرمه‌نییه‌کان داده‌مه‌زرتینێ و به هه‌لکه‌وتیش ئاماژه به «سه‌ره‌په‌رته» ی «تیسراسی»^{۵۵} ده‌کات و ده‌لێ: «خه‌لکێکی سه‌رپرن»، «نیشته‌جیی [ناوچه‌ی] پشت ئهرمه‌نستان و نزیک «گۆرانی»^{۵۶} و میدییه‌کان^{۵۷}. جا له به‌ر ئه‌وه‌ی ئه‌و «سه‌رپانه»^{۵۸} ناتوان هۆزێکی گرنه‌گ بن، ئیتر به‌رواله‌ت گۆرانی و میدییه‌کان، له دراوسێیه‌تی نزیکه‌ی به‌کتردا ده‌ژین.

پیشتر «ک، موللیر»^{۵۹} راست کردنه‌وه‌یه‌کی گرنه‌گی له «ژاکۆن» هه‌و بۆ «سیراکۆن»^{۶۰} داوه به‌ده‌سته‌وه. ئهم راست کردنه‌وه‌یه، ئاسۆیه‌کی تازه‌مان بۆ ده‌کاته‌وه چونکوو «سیره‌کی (* سیره‌ک، شیره‌ک)»^{۶۱}، خه‌لکێکی ناسراوی «سه‌کایی»^{۶۲} بوون^{۶۳} و ولاته‌ی ئه‌سلیان که‌وتۆته دراوسێیه‌تی «مه‌ئوتیس»^{۶۴} هه‌و و ئه‌و خه‌لکه [سیره‌کییه]، زیاتر له‌گه‌ڵ «ئاورسی»^{۶۵} دا ناویان هاتوه^{۶۶}. کۆلۆنییه‌کانی * شیرناک^{۶۷} له زۆر شویندا ناسراون: ئ - خاکی سیره‌کی نی^{۶۸}، که‌وتۆته «هیرکانیه»^{۶۹} له سهر [رووباری] «ئوچوس» (ته‌جه‌ن)^{۷۰} و «کرتیشمیر»^{۷۱} به‌ ناوی ئیستای [شاری] «سه‌ره‌خس» [له‌باکووری رۆژه‌لاتی ئیران] هه‌وه‌ی په‌یوه‌ندی ده‌دات (?).

ب - به‌تله‌میوس، باسی «سیره‌کی نی»یه‌کی دیکه‌ی کردوه (۵، ۱۲، ۴) که‌ هاوجووتی «سه‌که‌تی نی»یه و گوتوویه‌تی به‌ درێژایی [زنجیره‌کیوی] په‌ریه‌دریس^{۷۲} {پۆنتیک، ئالپ؟}^{۷۳} له نیوان چۆمی «کیروس» (کور)^{۷۴} و ئاراز^{۷۵}، کیشراوه. ئهم نووسینه‌ وای دياره له جیتی خۆیدا نه‌بیت. به‌ هۆی ئه‌و راستییه‌وه، که «سه‌که‌سینی» («سه‌که‌شین» ی عه‌ره‌بی و ئهرمه‌نی)^{۷۶}، که‌وتۆته ناوچه‌ی «گه‌نجه»^{۷۷} ی ئه‌مپۆوه، «سیره‌کینی»^{۷۸} ش ده‌بی له هه‌مان شویندا چاوی بۆ بگپیرێ^{۷۹}. له راستیدا ته‌نانه‌ت ئیستاش «شیره‌ک ستیپ»^{۸۰} له خه‌ریته‌کانی رووسیا، له باکووری «گه‌نجه» (رۆژه‌لاتی «که‌خیتییه»^{۸۱} و باشووری «ئه‌له‌زه‌نه»^{۸۲}) ده‌ست نیشان ده‌کریت.

پ - به‌تله‌میوس، «* سیره‌کینی»یه‌کی دیکه‌ی له‌گه‌ڵ «سیره‌کینی» ی ژماره‌ ب / لئ شتواوه که ئاماژه به ناوچه‌ی ئهرمه‌نی «شیراک»^{۸۳} (بلازری، ۱۹۳: طیرسراج) (۸۴) له سهر [رووباری] «ئاخوریان»^{۸۵} ده‌کات. ئیستا «ئاریاچای»^{۸۶} ی پێ ده‌گوترێ. دۆخی ئهم خاکه‌ گرنه‌گه به‌ پیتته‌خته‌که‌یه‌وه «ئانی»^{۸۷} له‌ گه‌ڵ ئاماژه‌ی به‌تله‌میوس بۆ رووباری کۆر و ئاراز دا، یه‌ک ده‌گریته‌وه.

ت - به‌شی باشووری پادشاهییه‌تی ئهرمه‌نستان، «نور-شیره‌کان»^{۸۸} ی پێ ده‌گوترێ به‌واتای «شیره‌کان» ی نوێ (پروانه «هویزمان» هه‌مان شوین، ل ۳۱۹). هه‌ندێ شوینی ناوچه‌ی «ئارییلا»^{۸۹} (هه‌ولیر)، له ژێر حوکمی حاکمی ئه‌وی (واته «بدی ئاشخ»^{۹۰}) دابوو و مارکواری له کتیبیکدا که‌ دوا‌ی مردنی خۆی بلا‌و‌کراوه‌وه^{۹۱}، به‌ لیبرایویه‌وه، «نور-شیره‌کان» له‌گه‌ڵ «ئه‌دییه‌ینی»^{۹۲} - واته ده‌شتاییه‌کانی ئاشوور (نه‌بنه‌وا، هه‌ولیر) به‌یه‌ک داده‌نی.

ناوی «ئه‌دییه‌ینی» له سه‌رچاوه ئهرمه‌نییه‌کانی زوو - واته سه‌ده‌ی چواره‌می زایینیدا هاتوه و وشه‌ی «نوی» پیتویست ناکات نیشاندهری ئه‌وه بیت شاره‌که به‌ ماوه‌یه‌کی که‌م پیش ئه‌و میژوه دروست کرابیت^{۹۳}.

«نۆرشیره‌کان» که‌وتۆته راسته‌ خاکی ئیستای گۆرانه‌وه، زیاتر له هه‌مان ده‌کرێ له‌گه‌ڵ ئه‌و شوینه‌دا یه‌ک بگریته‌وه که له نووسراوه راستکراوه‌که‌ی به‌تله‌میوسدا هاتوه و گوتراوه: شیراک که‌وتۆته نزیک گۆرانی میدییه‌کانه‌وه.

وا ده‌رده‌که‌وی که‌ دوو ناوی دیکه‌ش، په‌یوه‌ندیان به «گۆرانی» کۆنه‌وه هه‌بیت: یه‌کی له‌ کورانی خوسره‌وی دووه‌م - که «شیرۆیه» ی برای له‌ سالی ۶۲۸ ی زایینیدا کۆژرا، ناوی «کووران (*گوران) شاه» بووه^{۹۴}. ئهم ناوه، له‌سه‌ر هه‌مان شیواز دانراوه، که‌ حاکمان به‌ گۆره‌ی ناوی خاکی ژێرحوکمیان ناو ده‌نرین. وه‌ک: سه‌کان شاه (به‌هرامی سیته‌م، هورموزدی سیته‌م؛ کرمانشاه (به‌هرامی چواره‌م) و... هتد. هه‌مان عونوسوری قه‌ومی، له‌ ناوی ژنانه‌ی «گۆران دوخت»^{۹۵} دا دابینرێ (به‌راوردی بکه‌ له‌ گه‌ڵ «تووران دوخت») که‌ ته‌نیا له‌ گورجستان (دوا‌ی سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌م)، شاهیدی بۆ ده‌بینریته‌وه^{۹۶}.

ئاویلی یه‌که‌م له «گورانییه»^{۹۷} و «گۆران دوخت» دا، به‌ رواله‌ت /و/ (واته /U/) ه، گه‌رچی به‌رانبه‌ری یۆنانی بۆ ده‌نگی ئیرانی /و/ (o/) و /و/ (U/)، پر به‌ پیتست نییه^{۹۸}. [پروانه پاشکو، لاپه‌ره ۱۰۳ ی ده‌قی ئینگلیزی].

به‌ پێچه‌وانه‌ی ئه‌و فاکته‌ره‌ نوێیانه، هیشتا هه‌ندێ ته‌نگ و چه‌له‌مه‌ له‌مه‌ر پرد هه‌لبه‌ستن و په‌یوه‌ندیانی نیتوان Guranii کۆن و Gûran ی تازه («*گابه‌ره‌کان) دا هه‌یه.

له سه‌رده‌می ئیسلامدا، هه‌ل و مه‌رج گه‌لیک روونتر ده‌بیتته‌وه. قه‌دیمترین جوغرافیانوسی عه‌ره‌ب (کۆتایی سه‌ده‌ی نۆهه‌م)، «ابن خورداذبیه»، ل ۱۴، لیسته‌یه‌کی له

«سهواد» واته ناوچه کانی میژۆپۆتامیا داوه به دهستهوه، که بئ هیچ گومانیک دهگه پیتتهوه بۆ سهردهمی ساسانیان. ناوچهی «کورا»^{۹۹}. ئوستانی «شادفه یروز»^{۱۰۰}، که «هلوان»^{۱۰۱} ی ئیستایه: داهاتی [سالانهی] هلوان له گهه «جبارقه»^{۱۰۲} و کوردان پیکهوه دهگاته ۴.۸۰۰.۰۰۰ درهم. شاری کۆنی هلوان، کهوتۆته نزیک شاری ئیستای «سهربولی زههاو» و رووباری هلوان هه مان «ئه لوه ند»^{۱۰۳} ه که له «دهرته نگ» هوه دیت و ناوچهی گۆرانه کان ئاودیری دهکات، ئینجا له نزیک خانه قین تیکه له به «دیاله» ده بیت^{۱۰۴}.

ئیبینی خوردا دبیه، له شویتیککی دیکه دا (ل ۴) له «کورا» ی جیی باسی ئیمه ده دوی و ده لئ له پینج لقی بچوو کتر (ته سووچ^{۱۰۵}) پیک هاتوه: فه یروز قویا ذ^{۱۰۶}، الجبل،^{۱۰۷} تامه پرا^{۱۰۸}، هه ولیتر^{۱۰۹} و خانه قین، هه وی دواتریان شویتیککی ناسراوه له سه ر ریگهی سه ره کی به غدا کرماشان. هه ولیتر بیگومان هه له یه چون «ئه ربیله»^{۱۱۰} ی کۆن گه لیک له هلوان دووره و کهوتۆته ده ره وه ی «سهواد»^{۱۱۱} ه که وه^{۱۱۲}.

له نووسراوه یه کی «قودامه»^{۱۱۳} دا، ل ۲۳۵، ئه م ناوه وه ک «ارنک»^{۱۱۴} نووسراوه که ده بی به «دهرته نک»^{۱۱۵} ی بخوینینه وه یا خود وه ک «*دهرته ک»^{۱۱۶} ساغی بکه ینه وه که بتوانی له گه له ناوی ئیستای ده رنه دا یه ک بگریته وه. ده رنه، کهوتۆته به ری رۆژه لاتی [چیای] «داله هۆ»^{۱۱۷} و به شیککی سه ره کی زه هاو پیک دینئ.

«تامه پرا» ناوی کۆنی «دیاله» یه و «ته سووچ» و اهه یه ته نیا لیواری رۆژه لاتی چۆمه که بگریته وه چون ناوچه ی نیوان دیجله و تامه پرا ده که ویتته ئوستانه کانی دیکه وه. ناوی سیته م له تیکسته که دا، وه ک «الجبل» نووسراوه به لام بیچمی «البل» [واته ب/ ی بی خال] یسی هه یه. من دلنیا م ده توانین له شیهوی «الجبل»^{۱۱۸} دا بیخوینینه وه، که ئاماژه به ناوچه ی گیلان [ی غه رب] له دۆلی یه کی که له سه رچاوه کانی ئه لوه ند ده کات^{۱۱۹}. «فه یروز قویا ذ» زۆر وا هه یه به شی سه ره وه ی رۆژه لاتی هلوان له نزیک «سهربولی زههاو» بیت. ئه گه ر لئی ورد بینه وه ئوستانی هلوان ئه وه به شه ی زه هاویش ده گریته ر به ر که دواتر باسی لیه کرا.

له دوو چینی تاییه تی دانیشتوانی ناوچه که - واته کورد و جبارقه دا (که بیچمی «کابارکا» و «گابارکا»^{۱۲۰} شی هه یه)، من زیاتر پیم وایه ده بی ئه وه ی دوا ییان [واته جبارقه] به پابیرانی گۆرانه کان بزانی.

هه مان ناو له کتیبی «ابن فقیه» لاپه ره ۲۴۵ یشدا ده رده که وی که له ناو شتی سه بر و سه مه ره ی هه مه دان دا باسی گۆلی خوئی (مهمله حبیبه) ی «فه راهان» ده کات، که ئیستاش له باکووری «سولتان ئاباد» [عیترقی عه جه م یا «ئه راک» ی ئیستا] ماوه. ههروه ها، لئی زیاد ده کات و ده لئ: «کورد» و «جبارقه»^{۱۲۱} له ویوه خوئی ده به ن بۆ هه موو شویتیککی «میدیا» (الی جمیع البلدان الجبال). ئه و ئاماژه یه وا ده گه یینئ که له ئیرانی ناوه ندی و له فاسیله یه کی دوورتری ناوچه ی زاگرو س دا، کۆمه لگای هاوشانی [کورد و جبارقه] هه بوه. «دیگۆجی»^{۱۲۲} ئه م وشه یه ی به رۆشنی له په یوه ندی «کاو باره» < «کاباره»^{۱۲۳} ی فارسیدا بینه وه و به «گاران»^{۱۲۴} ی واتا کۆ کردۆته وه، واته به شیهوی که ئازاد واتای شوان و چۆداری پیداره، له کاتی که دا ته رجه مه ی راسته قینه ی «گاوباره»^{۱۲۵} ده بی «گاسوار» یا «که له سوار» بیت.

بمانه وی ئه م ناوه واتای وشه یی بکه ینه وه چ به ناوی که سایه تبیه که وه په یوه ندی بده یین، ده بی ئه وه بزانی که په یوه ندیه کانی له گه له لیواری باشووری زه ربای خه زه ر [قه زوتین] گه لیک گونجاوه.

ناوه که، ههروه ها له لیسته ی مه سهوودی له مه ر هۆزه کورده کانی «میدیا» (الجبال) دا ده رده که وی مروج [الذهب]، ۳، ۵۳:

۱. شاده نجان^{۱۲۶}

۲. له زبه (لوری؟)^{۱۲۷}

۳. مه ده نجان^{۱۲۸}

۴. مه زده نه کان^{۱۲۹}

۵. باريسان^{۱۳۰}

۶. خالی (* جه لالی > گه لالی)^{۱۳۱}

۷. جبارقی^{۱۳۲}

۸. جوانی^{۱۳۳}

۹. مه سته کان^{۱۳۴}

ئه م لیسته یه له «ته نبیه» ی مه سهوودیدا (ل ۹۱ - ۸۸) هه ندیک ته واوتر نووسراوه:

۱. بازنجان^{۱۳۵}

۲. شووهجان ۱۳۶

۳. شادنجان ۱۳۷

۴. نساوره ۱۳۸

۵. بووژیکان (* بهرزیکان؟) ۱۳۹

۶. لوری

۷. جورقان ۱۴۰

۸. جاوانی

۹. باریسی ۱۴۱

۱۰. جه لالی

۱۱. مه شته کان ۱۴۲

۱۲. جابارقه

۱۳. جوووغان ۱۴۳

۱۴. کیکان ۱۴۴

۱۵. مه جوردان ۱۴۵

۱۶. هه ذبانی ۱۴۶ ... هتد.

بهروونی دیاره به دواى ههردوو ناوی «جابارقى» (لیستهی یه کهم) و «جورقان» (لیستهی دووهه م) دا «جاوانى» هاتوه که ههر دوو تامازه به یهک هۆز دهکن. ته نیا جیاوازییهک که «جورقان» له گه ل «جهورهقان» ی هه بیت، کورت بوونه وهی درێژایی [قاوتله کان] و حوئجهی تیبی بزوتنی /ب/یه . مهسته کان و مه شته کان له کوتایی لیستهی سه رهکی [یه کهم] دا هاتوون و زۆر واهه یه جابارقه ی «ته نبیه» ته نیا شه رحیکى روون که ره وه بیت که دهقی تازه تر [واته لیستهی دووهه م] تو ماری کرده. هه مان شت و اهه یه له مه ر «جوووغان» (بۆ * جوووغان، * جهورهغان) یش راست بیت. شایانی باسه ئەم ناوهی که جیگه ی باسی ئیمه یه، تاوال جووتی «جاوانى» یه و به روالهت تامازه به «جاف» دهکات که ته نانهت ئیستاش له پیوهندی نزیکى گۆران دایه. بیچمی سه رهتایی ناوهکانیان له ناوی ناوچهی ژبیان واته «جهوانروود» (>جاوان - رود) وهرگیراوه که شویتنی وشه ی «جهوان» ی فارسی به واتای «لاو» ی له سه ره [جوانرۆ]. هه ره ها

* جه لالی ده گه ریته وه بۆ هۆزی گه لالی که ئیستاش له و دراوسیه تیه دا، ده ژین ۱۴۷.

به م پیتییه، گرمیانی سه ره تایی باسه که ی ئیمه له مه ر بیچمی کۆنتری ناوی گۆران له بهر رووناکیی نووسراوه که ی مه سهوودی دا سه لماوتر ده بیت.

ناوه راستی سه ده ی ده هه م، سه ره ده می ریتسانسی ئیرانه. له ژیر سیبه ری زنجیره ی ئیرانی (ده یله می) «ئالی بوویه» ۱۴۸ دا، حاکمانی بچووکى ئیرانی له تازه ربایجان و کوردستان و هتد، سه ربان هه لدا. له سالانی ۹۵۹/۳۴۸ دا، «حه سه نوئه» ۱۴۹ ی کوپی حه سه ن سه رۆکی کوردانی به زیکان «پاشایه تی» یه کی گرنگی له ناوچه ی زاگرو س دامه زراند. له وهش سه رنج راکیشتر، حکومه تی درێژخایه نی کوپ و جیگیره که ی، واته «به در» ه (۴۰۵ - ۳۶۰ / ۱۰۱۴ - ۹۷۹ ز)، که میژوونوسان گه لیک به باشی ناویان برده. ۱۵۰

ناوبراو هۆزه که ی خو ی ریه رایه تی ده کرد، پشتی وهرزیرانی ده گرت، باجی له رووی ئینسافه وه دادنا و ناوچه ی ژیر ده سه لاتی ئەو له باکووری لوپستان (سابوور - خواست) و ته نانهت له نزیک «خوزستان» ۱۵۱ هه هتا «شاره زوور» ۱۵۲ ی ده گرت به ر. گه لیک جار [له سه رچاوه کاندان] باسی جورقان (* جهورهقان) ی ژیر ده سه لاتی به در کراوه.

له سالی ۴۰۵ (۱۰۱۴) دا، «به در» له شکری هینایه سه ر مه زنی هۆزیکى کورد - حوسه بى کوری مه سهوود و قه لای «کوسحد» ۱۵۳ ی لی گرت. به لام ئەسته م بوونی کاری له شکرکیشان له زستاندا، بوه هۆی ناره زایی له شکره که و به در به دهستی یه کی له ئەندامانی له شکر به ناوی «جوورهقان» کوژرا. حوسه بى، جه نازه که ی نارد بۆ «مه شه ده ی عه لی» (کوفه) تا له وى بینیتن. ئەوهش نیشانده ری هه ندی مه یلی شیعا یه تی له لایه ن به دره وه یه. «جوورهقان» هه لات و چوو بۆ لای «شمس الدوله» ی دیله می، به لام واهه یه [به م ناوه] ته نیا باسی تا قمیکی تاوانبار له هۆزه که کرایت.

له سالی ۴۱۷ (۱۰۲۶) دا «علاء الدوله کاکویه» ۱۵۴ نامۆزیه کی خو ی کرده حاکمی «سابورخواست» و «جوورهقان» یشی خسته سه ری. له وهش زیاتر ئەوی دیکه [واته جوورهقان] خرایه ژیر حوکمی سه ره ک هۆزیک به ناوی «عبدالفرج بابوونی» که ئەویش خزمی [کاکویه] بوو و ئەم کاره بوه هۆی ئالۆزی و پیکدادانی زیاتر ۱۵۵. سابوورخواست (واته شویتنی ئیستای خو پرهم ئاباد)، ئەوه نده له زنجیره ی زاگرو سه وه دووره که ده بی وای دابنیتین جوورهقانی «بابوونی» ۱۵۶ له شویتنیکى نزیک لوپستان بوه.

له راستیدا ابن الاظهر (۹، ۲۵۱) ناماژه به هاوکاربیه کی نیوان علاءالدوله کاکوبه و به شیک له جورهقان له شه ریکدا دهکات که له سالی ۴۱۸ (۱۰۲۷) له نزیک «نههاوند» رووی داو له باسی سالی ۴۲۳ (۱۰۳۲) دا (هممان، ۹، ۲۸۹)، له نامادهبی جورقان له نزیک سابور خواست ددهوی.

کاتی له سالی ۴۳۷ (۱۰۴۶) دا ئیبراهیم ییننال^{۱۵۷} له لایه «طغرل» هوه نیررایه هممه دان بۆ نهوهی شاره سهره کیبیه که یی ئهوی بگری، علاءالدوله ههلاته جورقان و «ییننال» به رهو «السیره» چو - که کهوتبوه باکووری رۆژئاوای لورستان و به شی سهروی «کهرخه» وه و لهوی هیرشی کرده سهر ئه کوردانهی وا له دراوسیه تی شویته که دامه زرابوون و سهر به جورقان (من جورقان) بوون. علاءالدوله ئه مجار ههلاته لای «شهاب الدوله عبدالقوارس منصور» کوری هسه ن - که بهروالت حاکمی «حهلوان» بوو له خوزستان (نک «ئه لجه زیره») ^{۱۵۸}. شه ره که ده بی له خوار دۆلی کهرخه دا رووی دابیت.

هممو ئه ئیشاراته، راده گه یین که له نیوهی یه که می سدهی یازده هه مدا، لای که م به شیک جورهقان کهوتبوه ده روزهی باکووری لورستانه وه، ئه ویش وا هه یه په یوه ندی له گه ل ئه «جابارهق» هه دابیت وا (پیشتر) «ابن فقیه» باسی لیوه کرده یا خود بۆی هه یه په یوه ندی به به شیک ئه وه ژوه بیت که تاوانی کوشتنی «به در» له سهر شانی ئه وان بوو (پیشتر).

ئه و رووداوانه ی له «الظاهر» دا تۆمار کران و له «المجمل التواریخ» یشدا ۵۲۰ (۱۱۲۶) باسیان لیوه کراوه که نووسه ره نه ناسراوه که ی، خه لکی «ئه سه دئاباد» (ی رۆژئاوای هممه دان) بوه و ناوچه ی جی باسی ئیمه ی به باشی ناسیوه ^{۱۵۹}. نووسه ری «مجمل» که لک له هممان سه رچاوه ی «ابن الظاهر» ^{۱۶۰} وه رده گری به لام هه ندی به رانه بری سه رنج راکیش [بۆ ناوه کان] داده نیت:

ناوبراو بۆ «جورقان» ^{۱۶۱} «جوره قان» ^{۱۶۲} ی «ابن الظاهر» جیگریکی وه ک «گورانان» ^{۱۶۳} (گورانان) ی داناه و به م شیه وه، گرمانی سه ره تایی ئیمه [له مه ر په کبونی جورقان و گوران] ده سه لمیتن.

خالی دووه م ئه وه یه «مجمل»، هه ندی شه رح و بۆچونی وای پاراستوه که ئیمه له

«ابن الظاهر» دا نابین بۆ نمونه: له مه سه له ی شه ر کردنی به در و کوره که ی واته هیلیل (هیلال) دا، باسی شه ری به در له گه ل هۆزه که ی خۆی به رزیکانیان (به رزیکان) ده کات [و ده لی:] ئینجا به در گۆرانه کانی به رز کرده وه، به شیه وه یک که هیه چکه س له وان به به در وه نزیکتر نه بوو. هه ر چۆنیک بیت، ئه وان [واته گۆرانه کان]، له کاتی که به در دهستی کرد بوو به ئابلوقه دانی «خوشین» (کذا) ی کوری مسعود له قه لای «کوش خد» ^{۱۶۴}، له لیواری چۆمی «سفید روود»، خه یانه تیان پی کردو کوشتیان (سالی ۴۰۵ / ۱۰۱۴).

زۆر نه گونجاو دیته پیش چاو «به در» بیتوانیایه عه مه لیاته که ی به ره و حه وه ی «سفید روود» (ده رژیته زه ربای قه زینه وه)، په ره پی بدایه. هه ره ها گومانی به هیزم هه یه ئه و ناوه هممان «سیروان» ی «مجمل [التواریخ]» (به هه ل ه خوتندراوه که ی، سپید روود) ^{۱۶۵} بیت که ناوه راستی دیاله یه و «زه هاب» (ی باشووری) له هه ورامان (ی باکوور) جیا ده کاته وه.

شۆینی «کوش خد» «کوسجد» ^{۱۶۶} ی ابن الظاهر و «کوسجد» ^{۱۶۷} ی شه ره فنا مه نانسریته وه، به لام ئه گه ر سفید روود هممان سیروان بیت، وا هه یه قه لای به ر باسی ئیمه «* کوسج» ^{۱۶۸} بیت و له شۆینی ئه مرۆی «کۆسه ی هه جیح» ^{۱۶۹} وه ستابیت. له م حاله ته دا، ئه و گۆرانانه ی وا هاواری به در بوون، له و به ری چۆمه که وه له دراوسیه تیبه کی گه لیک نزیک خاکی ئیستایاندا، جم و جۆلیان هه بوه.

روون کردنه وه یه کی «مجمل» سه رنجی ئیمه به ره و خۆی راده کیشی. گوتراوه گۆرانه کان «به در» یان به نیزه (زووپین) ^{۱۷۰} کوشتیت. ئه م چه که په یوه ندیکی تابه ته له گه ل ناوچه ی «خه زه ربیه کان» ی ده یله می دا هه یه.

له قاموسی جوغرافیایی «یاقوت» دا (۶۲۳/۱۲۲۵)، بی گومان جه و ره قانییه کان (که زۆر جار له کتیی «ابن الظاهر» دا به هه ل ه جووزه قان Jūzaqān نووسراون)، به «حهلوان» هوه په یوه ندی ده درین (۲، ۱۵۲).

«حمدالله [مستوفی] قه زوینی» له «نزه القلوب» (۷۴۰/۱۳۴۰)، ل ۱۶۵ دا باسی ریگای سه ره کی کرمانشان بۆ حهلوان (به ریگه ی کرد و که لی به ناویانگی «طاقی گیرا» ^{۱۷۱} دا) ده کات و ده لی: «گه رچی ئه م ریگایه، به * گیل و گیلان» ^{۱۷۲} دا، یه ک فرسه خ دوورتره، به لام له وی دیکه یان باشته ره". له شۆینیکی دیکه دا، ل ۲۲۰، باسی

چۆمى «نەھرەوان» دەكات كە ھەمان «دىالە» بېت و دەلى: "لە دوو لق پىنك ھاتوھ. يەكبان (واتە سىروان يا دىالەى ئەسلى)، «لە شانى سىروانەوھ» دېت، لە كاتىكدا ئەوى دىكەيان (واتە ھەلوان، ئەلواند) لە ناوچەى (حدودى) گىل و گىلانەوھ ھەلدەكشى و بە «طاقى گىرپرا» داتىپەر دەبى. ئەو [رووبارە]، لە كانىاوتىكى گەورەوھ دەست پى دەكات كە دەئاشى ئاوى پى دەگەرى. ئىنجا بە ھەلوان و قەسرى شىرىن و خانەقېندا تىپەر دەبىت».

گومانىك نىبە كە نىازى قەزوينى لەوھى گوتوويە، ھەمان ئەو چۆمە بېت كە لە دۆلى سەرووى «رېژا» ھوھ ۱۷۳ دېت (واتە دەرەتەنگ). لە راستىشدا رىگە سەرەكىيە ناسراوھەكش ھەر بەویدا تى دەپەرىت ۱۷۴.

بەم پىيە، ناوى كاراكتىستىكى «* گىل و گىلان» لە دەقى «حمداللە» دا، ئامازە بە ناو جەرگى خاكى كوردان دەكات نەك بە دۆلى «گىلان» كە لە شوئىنىكى زۆر خوارەوھتردا، دەرژىتە ئەلواندەوھ. كاتى ئەم خالە دەگرىنە پىش چا، وشەيەك كە قەزوينى ھىتاويەتى [واتە «گىل و گىلان»]، نرخی زۆر پەيدا دەكات.

لە دەرووبەرى سالى ۷۴۴ (۱۳۴۳)، زاناي مىسرى «شەھاب الدىن العمرى» ۱۷۵ خىشتەيەكى بە نرخی ھۆزەكوردەكانى - بە گۆرەى سەرچاوەكان پىك ھىتا. ناوبراو شەرھەكەى خۆى بە «گۆران» دەست پى دەكات و دەلى:

"لە كىتوھەكانى ھەمەدان و شارەزور، نەتەوھەكى كورد كۆبۆتەوھ كە بە كوورانى (الكورانيە) ئامازەيان بۆ دەكرىت، خەلكىكى دلپر و جەنگاوەرن و لە سەرباز و وەرژىر پىك ھاتوون (جند و رعىە)، لە شوئىنىك دەژىن كە ناوى «راوست الامىر محمد» ە و شوئىنىكى دىكەش بەناوى «دەرەتەنگ». سەرۆكىكىيان ھەيە ناوى ئەمىر محمدە، پىنچ ھەزار كەسن و لەناوياندا كىشە و جىاوازى نىبە ۱۷۶.

«دەرەتەنگ» ۱۷۷ بەشى يەكگرتووى زەھاوھ لە پەيمانى سالى ۱۶۳۹ى ئىران و عوسمانىشدا، بە ھەمان شپوھ باسى كراوھ. بەم پىيە ئىمە پەسندىك لەمەر بوونى گۆرانەكان لە خاكى ئىستاياندا لە ناوھراستى سەدەى چارەدەم [ى زابىنى] و دەدەست دىن. بەلام بە دلئىيايەوھ دەبى بە چەندىن سەدە پىش ئەو تارىخەش، ھەر لەویدا ژىابن. ناوھندىكى دىكەى گۆران - كە بە شپوھى ئاسابى دوانەى دەرەتەنگە، برىتەيە لە

«دەرنە» (* دەرنەك) ۱۷۸، كە كەوتۆتە لای رۆژھەلاتى «دالەھو» ۱۷۹ لە دۆلى «زىكان» ۱۸۰. ناتوانى شوئىنى ئەم ناوھ، لە «راوست» ۱۸۱ دا ھەلبىگىرى و راست وەك پىسارىتىكى بى وەلام دەمىنىتەوھ بەلام دوور نىبە ئامازەيەك بېت بە دانىشتوانى لقى رۆژھەلاتى تى گۆران ۱۸۲.

بە گۆرەى «شەھاب الدىن [العمرى]»، گۆرانەكان لە [خەلكى] دلپر و وەرژىر پىكھاتوون. ھۆى ئاسابى ئەم دابەش كوردنە، ئەو راستىيەيە كە ژمارەيەك لە ھۆزەكان، ھۆزى دىكەى خۆيانىان كوردۆتە ژىر دەستەو ئەگەر ئەم گرمانە راست بېت، دەبى گۆرانەكان لە ناوچەكەدا رووبەرووى ھەندى ھۆزى كۆن بوو بىتتەوھ، گەرچى دەتوانىن بىر لە ھەندى «چىن بەندى» كۆمەلايەتەش بىكەينەوھ.

لە سەدەى سىزەدەھەمدا، ئال و گۆرپىكى گرنگ بە سەر كوردستاندا ھات: ھىرشكارە مغولەكان، ئىرانىيە شاخاويەكانىان بى بەزەيانە لە ناو برد. بە گۆرەى «شەھاب الدىن [العمرى]»، دواى تالان كوردنى بەغدا (۱۲۵۸ز)، تىبى شارەزور، كە سەر بە ھۆزى «اللوسە» (پكۆسە) ۱۸۳ و «الناسرىە (?)» ۱۸۴ بوون، كۆچيان كورد و چوون بۆ سوورىا و مىسرى ئىنجا شوئىنى ئەوان نەتەوھى «حوسە» ۱۸۵ گرتىەوھ كە ئەندامانى ئەو نەتەوھەي، كوردى راستەقېنە نەبوون.

كاترىمىر، ئەم ناوھى دوايى [واتە «حوسە»] ى وەك «حسنىوھ» ۱۸۶ ھوھ ساغ كوردۆتەوھ و بەم شپوھە دەيەوھى پەيوەندى بە ناوى زنجىرەى «حسەنوبە» ۱۸۷ بدات. بەھۆى ئەو راستىيەوھ كە گۆرانەكان لە نىو لايەنگرانى «بەدر» دا بوون، دەگونجى بىر لەوھ بىكەينەوھ كە ئەوان دواى دامەزرىنەرى زنجىرەكە، لەو شوئىنە نىشتەجى بوون ۱۸۸.

ھەرچۆنىك بېت، باس و خواسى بلاوونوھەى دانىشتوانى غەيرە كورد لەوھ وردترە كە ساختەيى بېت و جىاواز لە تاقىمى ھۆزەكانى گۆران، ئىمە ناتوانىن ھىچ جىگرىك كە ناوچەكەدا بىنن.

سەرەراى گرنگايەتەيەك كە شەرەفخان لە سەرەتاي «مىژووى كوردان» [شەرەفنامە] دا (۱۰۰۵ (۱۵۹۶)) بە «گۆران» ى دەدات، لە دەقى كىتەبەكەدا جارو بار نەبىت ئامازەيان پى ناكات ئەویش بە گىژ و گومىيەوھ. لە سەردەمى ئەودا، زۆرەيى گۆرانەكان لە ژىر رىبەرايەتى كەلھور و ئەردەلانىەكاندا دەژيان و ئەوھ خۆى رووبەرووى مەسەلەى

بوومه لیلتي «زنجیره» و هۆزه کافمان ده کاتهوه: نیازی شهرفخان به روالهت ئهوه بوه هه موو کورده (غهیره کرمانجییه کان) ی کرماشان (و بۆی هه یه «سنه» یش) له ژیر ناوی که له پوردا بگۆنجینی^{۱۸۹}. به لām له لاپه ره ۳۱۷ دا ده لتي: «عه شیره تی که له پور، و اگۆرانیان پی ده گوتی» و له لاپه ره ۸۳ دا ده یسه لمینی که باپیره گه وری ئه رده لانیه کان - پیش کوتایی هاتن به حکومه تی چه نگیزییه کان له ئیران، بوو به حاکمی شاره زوور و هه ر ئه ویش بۆ ماوه یه کی زۆر له نیو گۆرانه کاندایابوو. له لاپه ره ۲۹۶ دا په سندی ئه وه ده کات حاکمانی برادۆست له هۆزی گۆران بوون و دوور نیه له کورانی «هیلال» ی کوری به در بوو بیتن.

شهرفخان، له باسی کوردانی ئیراندا (سیاه مهنسوور، چگینی و زهنگه نه) وای داده نتي که خۆیان (یا خود سه ره ک هۆزه کانیان) له لورستانه وه هاتن، به لām لیبی زیاد ده کات و ده لتي: «هه والیکیش هه یه که له گۆران و ئه رده لانیه وه هاتن». ههروه ها ده کری هه والیک ی پرسوود له و راستیی هه ربگیری ت که «شاهو تیدی خان» - حاکمی لورستانی باکووری (که له ۱۰۰۶ - ۱۵۹۷) دا مردوه، له هه ولتی ئاوه دان کردنه وه ی «خورپه م ئاباد» دا «تاقمیک له هۆزی گۆران» ی له وئ دامه زراندا و ئه وه ده ری ده خات که گۆرانه کان وه ک سه رده می «بدری کوری هه سن»، له باکووری لورستاندا ژیاون^{۱۹۰}.

به گویره ی نووسینی سیر هانری راولینسن^{۱۹۱}، سولتان مورادی چواره م که له پوری له زههاب دوورخسته وه و خا که که یانی دا به «باجه لان» - که له مووسله وه هینابوونی^{۱۹۲}.

سپاس بۆ ئوسکارمان که ئیستا [به هۆی نووسینه کانی ئه وه وه] ده زانین، باجه لانی موسل به زار او هیه کی گه لیک نزی که به گۆرانی قسه یان ده کرد. به رنامه ی «زال بوه کان» ئه وه بوو گۆرانه کان له ریگه ی ژیرده سته کانی خۆیا نه وه بیننه ژیر کۆنترۆل، که ئه وه ژیرده ستانه ده بی کۆلۆنییه ک له هه مان تاقمه عه شیره ت بوو بیتن.

به قسه ی راولینسن، که له پور، پاشان ناوی «گۆران» ی له خۆی نا - که «پیشتر به کوردی وهرزیر ده گوترا» و به سه ر سئ تاقمی سه ره کییدا دابه ش ده کران: «قه لعه زنجیری»^{۱۹۳}، «کرد» و «بیوه نیژ»^{۱۹۴}. ئه م بۆچوونه، ته نیا «که له پور» ی زههاب ده گرتته وه.

به رانه بری «گۆران = وهرزیر»، له گه ل قسه کانی شهرفخان (ل ۳۱۷) دا که پیشتر باسمان لیه کرد، یه ک ناگریته وه، ته نیا شتی که که ده توانین سه باره ت به ئال و گۆری

دوای سالی ۱۶۳۹ ی زابینی [سالی مۆر کردنی په یمانی ئیران و عوسمانی] بلتین، ئه وه یه که له پوره کان له شوینی تاییه تی خۆیان هه لکه نران وله نیو حه شیمه تی گۆرانه کاندایا توانه وه و باجه لان ریبه رایه تی هه موو هۆزه یه کگرتووه کانی به ده ست خۆیه وه گرت.

هه ر چۆنیک بیت، ئه وه شتی کی کاراکتریستیکه، که پاشاکانی باجه لان نشیمه نگه یه کی تازه یان له ده شتایی (و له شوینی ویرانه کانی شاری زه هاو) دا بۆخۆیان بنیات ناو به م شیوه یه، له داوینی ولاتی گۆراندایا مانه وه. زۆریش شتی کی گونجاوه که به شتی که له جافه کان و ئیرانییه کانیان به «جافی مورادی» ناویان ده بن، واته ئه وانیه په یوه ندیان به سولتان مرادی چواره مه وه هه یه، بۆ ئه وه ی پشتگیری حاکمانی باجه لان بکه ن له زههاب دامه زران.

کاتی ئیرانییه کان دهستی بالایان هه بوو، هه ولتی تیکدانی ده سه لاتداریه تی باجه لانه کانیان دا. نادر شاه [ی ئه فشار]، که ئه حمه د پاشای باجه لان دژایه تی ده کرد، به شتی که له هۆزه که ی راگۆست و بردنیه دراوسیه تی «خورپه م ئاباد»^{۱۹۵}.

دوایین پاشای زههاب له بنه ماله ی باجه لان - شازاده محمه د عه لی میرزا (حاکمی کرماشان له ۱۸۰۶/۸/۲۲ هه تا ۱۸۲۱/۱۱/۲۲) له سه رکاری لابر، ناوبراو ریبه رایه تی گۆرانه ئه سلیه کانی قه لعه زنجیری دانیشته ووی گه هواره ی سه ر له نوئ دامه زرانده وه^{۱۹۶}.

۳- ئاکام

ئیستا ئیمه له ئه نجامی توێژینه وه و هه لسه نگانندی سه رچاوه کانی به رده ستماندایا گه یشتوونه ته ئه م ئاکامانه:

۱. ناوی هۆزه که [گۆران]، له سه رچاوه سه ره تاییه کانی ئیسلامدا، وه ک جاباره ق < * جه و ره قان > * گۆرانان هاتوه. ئه م گۆرانکارییه، واده رده که وئ باسی «اشتقاق» ی [وشه ی] گوان له «گه بران» ی نه کردی بیت، به پێچه وانه، په سندی ئه وه ده کات که له مه ر شتی وازی «گا (و) باره (ک) به واتای «که ل سوار» گوتویه تی. ئیستا من هه ست به دلنیایی ده که م که «گه هواره» ی شوینی کۆنی خانه کانی گۆران، هیچ نییه جگه له وشه یه کی خه لکخووانه ی فارسی [گه هواره] به واتای لانکه ی گاواره ره سه نه کان.

گۆرانه‌کان خۆیان پێیان گوتم که شیوه نووسینی فارسی ئەم وشەیه نا راسته و من له [کتیبی] «چیریکوژ» (ل ۳۰۲) دا، ناوه‌که‌م چاو پیکه‌وت که به پیتی روسی «گاواره‌ک» نووسراوه و زۆر وا هه‌یه «* گاواره‌ک» بێت.

۲. ناوه‌کۆنه‌که، زۆر وا هه‌یه په‌یوه‌ندی به ناوچه‌کانی خه‌زه‌روه هه‌بێت. بناغه‌دانه‌ری زنجیره‌ی ئەو حاکمانه‌ی وا ناوی خۆیان به‌شوتنه‌کان به‌خشیوه و له‌ژێر حوکمی ئەواندا گیلان له‌گه‌ڵ رۆژئاوای ته‌به‌رستاندا په‌کیان گرتبوو^{۱۹۷}، «گیل گاو‌باره»^{۱۹۸} یان پێ ده‌گوترا و ئەم ناوه، به‌ روونی دیا‌ره له‌ سه‌ر نه‌ربیتیکی ئەفسانه‌یی ده‌روات. ئە‌گەر «گیل» ئاماژه به‌ بنه‌چه‌کی شاه‌بکات، ئە‌وا «گاواره» ده‌بێ به‌ رواله‌ت نیشانه‌ی خاکیک بێت که تازه‌ داگیری کردوه و له‌گه‌ڵ یادێ «فه‌ریدوون» ی‌شدا په‌یوه‌ندی ده‌بێت. «ابن اسفندیار» (ل ۱۵) و «ظهیرالدین» (ل ۱۳) ناوی ئەم قاره‌مانه، به‌ «گاسه‌وار»^{۱۹۹} ده‌به‌ن به‌ واتای که‌سیک که سوا‌ری گا ده‌بێت هه‌ر به‌و بی‌چمه‌شه‌وه له‌ وینه مینیاتۆره ئێرانیه‌کاندا نیشان دراوه^{۲۰۰}.

خالی سه‌رنج راکیش ئە‌وه‌یه «نزه‌ه‌القلوب» ناوی «*گیلی گیلان» بۆ «ده‌رتنه‌گ» به‌ کار ده‌هێنێ که ئە‌ویش له‌نیوه‌ جهرگی خاکی گۆران دایه. ته‌نانه‌ت ئێستاش، په‌کی له‌ سه‌رچاوه‌کانی لای چه‌پی [رووباری] ئە‌لوه‌ند، پیتی ده‌گوتری «گیلان»^{۲۰۱}، ئە‌و شتانه‌ش ناتوان هه‌ر به‌ هه‌لکه‌وت روویان دا‌بێت. له‌به‌ر روونا‌کایی ئە‌وانه‌دا، «می‌ج‌ه‌رسۆن» ئە‌فسانه‌یه‌کی له‌ هه‌ورامان تۆمار کردوه که هه‌ندی سوودی به‌رچاوی [بۆ ئە‌م باسه] هه‌یه. به‌ گوێره‌ی ئە‌فسانه‌که، «ده‌ریوس» (Darius) ی می‌دی، «ئه‌ورام» (Aorām) ی ئە‌سلایی له‌ زیدی خۆی له‌ نزیک ده‌ماوه‌ند شاربه‌ده‌ر کرد... ئینجا ناوبرا له‌گه‌ڵ برا‌که‌ی خۆی واته «که‌ندۆل» Kandul، که ناوی «که‌ندۆله» ده‌بێ له‌وه‌وه هات‌بێت، هه‌لات و چوو بۆ می‌دی»^{۲۰۲}.

۳. له‌ سه‌رده‌می گه‌لیک کۆنه‌وه، ناوچه‌کانی خه‌زه‌ر، سه‌رچاوه‌ی هێزیکێ ئینسانی بوون که له‌وێ هه‌لقولاون و به‌ره‌و لای رۆژئاوا ک‌شاون. «بونده هیشن» [ی ئاف‌تیستا]^{۲۰۳}، ۳۱، لاپه‌ره ۳۸، به‌رزاییه‌ دارستانییه‌کانی «ته‌به‌رستان» [ما‌زه‌نده‌ران] ی رۆژئاوا (واته «په‌ده‌ریس خوارگه‌ر»^{۲۰۴})، وه‌ک ولاتییک ناوده‌بات که «دانیشتوانی ریگا‌پیتو و شوان، به‌هێز و ئیشکه‌رن^{۲۰۵} و به‌سه‌ر دوژمنانیادا زالن».

ده‌وری ئە‌م ناوچه‌یه له‌ ده‌وری «سکاندیناویا» ی سه‌رده‌می «فایکینگ»^{۲۰۶} ه‌کان ده‌چیت. زۆر شوینی سه‌ر سنووری رۆژئاوای ئێران، شاهیدی ئە‌و نفوزنه‌ن؛ شوینییک به‌ ناوی «ده‌یله‌م‌ستان» له‌ شاره‌زه‌وره‌یه (یا‌قوت، ۲، ۷۱۱) و «دیلمان» («دیلمه‌قان» ی کۆنتر)، هێشتا ناوچه‌ی سه‌ره‌کی «سه‌لماس» ه‌. ناوچه‌یه‌کی به‌ربنی باشووری رۆژئاوای گۆلی ورمیش، وه‌ک شاریک له‌ گیلان، ناوی «لاهیجان»^{۲۰۷} له‌سه‌ره. جا ده‌کرێ به‌ هه‌مان شیوه، له‌ «گاواره» ش (که زۆر جار له‌ گه‌ڵ «گیل» دا‌دیت)، شوینی کۆچی ناوچه‌کانی باشووریتری زا‌گ‌رۆس هه‌لب‌گیرێ.

۴. پێشتر «ئین خوردا‌بیه» (کۆتایی سه‌ده‌ی نۆ‌ده‌هه‌م)، باسی گۆران (*گاواره‌ک) ی له‌ دراوسێیه‌تی مله‌ی ئە‌سلایی زا‌گ‌رۆس کردوه، به‌لام وه‌ک پێشتر گوتومه‌مانه لیسته‌ی ئوستانه‌کانی ئین خوردا‌بیه، بی‌گومان بنه‌مایه‌کی «ساسانی» هه‌یه. له‌ به‌ر ئە‌وه‌ی ئوستانی هه‌لوان دوا‌ی «پیروز»^{۲۰۸} ناو نراوه (۴۸۴ - ۴۵۹ ز)، شتیکی وی‌چوو ه‌گه‌ر شاه به‌رپرسی نیشته‌جێ یی و دامه‌زران له‌ هه‌موو ناوچه‌که بوو‌بێت. به‌تایبه‌ت «که‌قات»^{۲۰۹} ی کوری «پیروز» (واته «فه‌یروز قویاد») واهه‌یه په‌کی له‌ شارو‌چکه‌کانی ئە‌م ئوستانه‌ی بنیات نا‌بێت. ئاشکرایه ده‌بێ شاهانی ساسانی گ‌رنگایه‌تی زۆریان دا‌بێت به‌ ناسایشی ئە‌و ریگا سه‌ره‌کییه‌ی وا په‌یوه‌ندی پێته‌خته‌که‌یان «تیسفون» ی نیو می‌ژۆپۆتامیای به‌ خاکی ئێرانه‌وه ده‌دا.

هۆزه ئە‌سلیه‌ غه‌یره ئێرانیه‌کانی زا‌گ‌رۆس^{۲۱۰}، ده‌بێ به‌ هاسانی توانی‌بێتیان تا سه‌رده‌می ئە‌شکانی^{۲۱۱} و ساسانی^{۲۱۲} ما‌بیتنه‌وه. پێسته‌ را‌گو‌یستن و به‌ ئێرانی کردنی ئە‌وانه به‌شیک له‌ سیاسه‌تی ساسانیان بوو‌بێت. شتیکی به‌که‌لکه‌ ه‌گه‌ر ده‌رتنه‌نجامی باسه‌که‌ی مارکوارت (ئێرانشه‌هر، ۱۲۶) وه‌بیر بێینه‌وه، که ده‌یله‌م و «په‌ده‌هیشک وارگه‌ر» ی ته‌نیا له‌ سه‌رده‌می که‌قات [قویاد] ی په‌که‌م (۵۳۱-۴۸۵) یا خوسره‌وی په‌که‌م (۵۷۹-۵۳۱) دا به‌خاوه‌نی په‌یوه‌ندیکی نزیک له‌گه‌ڵ ئیمپراتوریه‌ت [ی ئێرانی] زانیوه. هاوکات له‌ گه‌ڵ ئە‌وه‌دا، ده‌بێ زۆریه‌ی دانیشتوان به‌ره‌و زا‌گ‌رۆس را‌ونراین.

۵. سه‌باره‌ت به‌ کۆلۆنیه‌کانی دیکه‌ی گۆران^{۲۱۳}، راپۆرتی «ابن الفقیه» له‌ سه‌ر جاباره‌قی نزیک فه‌راهان وا هه‌یه به‌ هۆی ناوی گوندی «گه‌وره» (گه‌واره)^{۲۱۴} وه‌ که «چیریکوژ»، (ل ۱۸۰)، له‌ پینج فرسه‌خی باشووری رۆژه‌لاتی «سولتان ئاباد» ی

داده‌نیت، په‌سه‌ند بکړی. پېرسستی چیریکوټ (ل ۶۸۵) ده‌لې ته‌نانه‌ت رووباری گرنګی «گاو‌ه‌روو» (لقی لای چه‌پی سیروان) ده‌بې وهک «گاو‌ه‌روو» یا «*گاو‌اروود» بخوټیریتته‌وه. ئیدغام‌یتکی ئه‌وتو گه‌لیک گونجاوه به تاییه‌ت ئه‌گه‌ر گریمان‌ه‌ی خو‌مان سه‌براره‌ت به په‌یوه‌ندی نیوان گۆران و خه‌زه‌ر [قه‌زوین] وه‌بیر بی‌نینه‌وه و هه‌روه‌ها ئه‌وه‌ی که ناوچه‌یه‌کی بچووکي باج‌ده‌ره وهک «گاو‌ه‌رو» ، ناوی «کانی گیلان»^{۲۱۵} ی له‌سه‌ر بوو.

ته‌نیا ۲۰ مایل به‌ره‌و باشووری گاو‌ه‌رو، له سه‌ر سه‌رچاوه‌ی رووباری بانیان، هیشتا کۆلۆنی «که‌ندۆله» هه‌یه که به گۆرانی قسه ده‌که‌ن و دوازه مایل خواره‌وتری چۆمه‌که ، - دواي که‌ندۆله، گوندی «گیلان»^{۲۱۶} هه‌لکه‌وتوه. گه‌لیک سه‌رچاوه‌ ناماژیه‌یان به بوونی هه‌ندی گۆران له راستی باکووری لوړستان و حه‌وضه‌ی [رووباری] که‌رخه (سه‌مه‌ره) کرده‌^{۲۱۷}.

گوندی «گه‌هواره» ، که که‌وتۆته ۵ مایلی باشووری بیستونه‌وه، زۆر واهه‌یه کۆلۆنییه‌کی «گه‌هواره» (*گافاره) بو‌ییت که له‌سه‌ر «زیمکان» (پیشوو) هه‌لکه‌وتییت. سه‌رنج راکیشتر له‌وه‌ش ناوی ئه‌و که‌له‌یه^{۲۱۸} وا که‌وتۆته سه‌ر ریگای دۆلی «سه‌مه‌ره» بو ناوچه‌ی «هه‌راسه‌م»^{۲۱۹} له سه‌ر چپای «وه‌ده‌لان»^{۲۲۰}: «مله‌گه‌هواره»^{۲۲۱} (مل، میل^{۲۲۲} ، [مله] له کوردیدا به «که‌ل» ده‌گوتی).

ناوچه‌که زۆر که‌م ناسراوه و هه‌ر له به‌ر ئه‌و هۆیه‌ش ئیمه مه‌زنده و گومانی خو‌مان سه‌باره‌ت به نوینه‌رانی «جه‌وره‌قان = گۆران» له روژگاری ئه‌مرودا، گه‌لیک که‌م کردۆته‌وه. ئیمه له عه‌ینی کاتدا که شوینه‌گۆرکیتی «گۆران» به گویره‌ی تیزه گومان لیکراوه‌کان له بیر ناکه‌ین^{۲۲۳}. پیویسته بایه‌خ بده‌ین به‌و راستیه‌ی که یه‌کی له ناوه‌نده گرنه‌گه‌کانی ئه‌و فیرقه‌یه [ئه‌هلی حه‌ق] واته شوینی بنه‌ماله‌ی «خان ئاته‌ش» له «گه‌رهبان»^{۲۲۴}، و ئه‌ویش که‌وتۆته ۵ مایل خواره‌وه‌ی ئه‌و شوینه‌ی وا چۆمی گاماساب و قه‌ره‌سوو له ده‌روازه‌ی خاکی لوړستاندا ده‌گه‌نوهه یه‌ک.

ده‌گوتی «خان ئاته‌ش» له هۆزی «دلفان»^{۲۲۵} بیته که ئه‌ویش گرنه‌گه‌ترین هۆزی ئه‌هلی حه‌ق له لوړستانی باکوورییه^{۲۲۶}. ده‌گوتی «دلفان»-که‌کان به‌زاراوه‌ی کوردی باشووری واته به «له‌کی» ده‌دوین^{۲۲۷}. به‌لام تیره‌کانیان زۆر وا هه‌یه ژماره‌یه‌ک له‌و دانیش‌توانه‌یان

له‌ناو خو‌باندا تواند بیته‌وه که به گۆرانی ده‌ئاخفن. شه‌رح و باسیکی زیاتر، بو‌ی هه‌یه په‌یوه‌ندی نیوان دلفان و ناوچه خه‌زه‌رییه‌کان [ده‌ور و پشتی زه‌ریاچه‌ی قه‌زوین] ده‌ریخات: له سالی ۱۸۹۱ دا براده‌ره خوالیخۆش بووه‌که‌ی من - «ئاغاسام»، که خۆی له بنه‌چه‌کی «دلفانی» بوو راپه‌رینیکي تایینی له «که‌لارده‌شت» له به‌ری روژئاوای ده‌یله‌مانی کۆن، ریه‌رایه‌تی کرد^{۲۲۸}.

۶. دوا قو‌ناغی باسه‌که‌ی ئیمه، ده‌بې به‌راوردیک بیته له نیوان زاراوه‌ی تاقدی گۆرانی (واته گۆرانی ئه‌سلی، هه‌ورامی، باجه‌لانی، زازایی) و هه‌ندی تاقدی دیاریکراوی زاراوه‌کانی وشکارۆی ناوه‌ندی. ئۆسکارمان له سالی ۱۹۰۶د، ناماده‌ی ئه‌وه بوه له زاراوه‌ی گۆرانیدا «پاشماوه‌کانی زمانی کۆنی مادی» بی‌نینی. ("Abkömmlinge der alten medischen Sprache")^{۲۲۹} به‌لام سی س‌ال دواتر، به به‌رزه‌فریه‌کی که‌متره‌وه، گۆرانی و زازایی وهک زاراوه‌یه‌کی مه‌رکه‌زی چاو لیکردوه^{۲۳۰}.

ئه‌وه‌ی گۆرانی گه‌لیک له کوردی جیاوازه، ناتوانی هیچ گومانیکي تیدا هه‌بیته، به‌لام زاراوه مه‌رکه‌زییه‌کانی ئیران^{۲۳۱} به ئامیته‌یه‌کی زۆری عونسوری وشه و ریزمانیه‌وه کاریکي ئه‌وتو ده‌که‌ن که هه‌ر چه‌شنه به‌راورد کاریه‌کیان ژماره‌یه‌ک ویچوویی و هه‌روه‌ها جیاوازی زۆریان له‌نیواندا ده‌ده‌خات.

زاراوه خه‌زه‌ریه‌کان - وهک تاقدیکي تاییه‌ت، هیشتا به شیوه‌یه‌کی ره‌زامه‌ندانه نه‌که‌وتۆته به‌ر لیکۆلینه‌وه و ئیمه ده‌بې ئیستاش له ناو دۆله دوورکه‌وتوه‌کاندا هه‌ر به مه‌زنده و گۆتره کار بکه‌ین وهک له سه‌ره‌ه‌تریش ئه‌و گریمان‌ه‌ کراوه، ناوچه خه‌زه‌رییه‌کان سه‌رچاوه‌ی سه‌ره‌کی بوون و کۆچه‌ره‌کان له‌وتیوه به‌زۆر راوناون. [به‌م پی به] شتیکی گونجاوه ئه‌گه‌ر هه‌موو هۆزه‌کان مالی خزیان به‌جی هیشتی بۆ ئه‌وه‌ی تاقدی دیکه‌ی تیدا نیشته‌جی بن.

ئیمه به‌تاییه‌ت له‌مه‌ر ئه‌و زاراوه‌یه‌ی وا له زیدی ئه‌سلی ده‌یله‌مییه‌کاندا قسه‌ی پی کراوه هیچ شتیکی تاییه‌ت نازانین^{۲۳۲} - ئه‌و ده‌یله‌مییه‌یه‌ی که له‌سه‌ده‌ی ده‌هه‌مدا بوون به ئاغای ئیران و میزوپوتامیا و واهه‌یه لقی ئه‌و زاراوانه‌یان که ئیستاش هه‌ن له‌ماوه‌ی دوور و دریتی لیک دابرا‌نیاندا، پیک هاتیته.

له بارودۆخیکي ئه‌وتودا، وا باشتره ئیمه بۆچونه میژوویییه‌کان بۆ ئه‌و سه‌رده‌مه به‌جی

بیلین که سه بارهت به زارواهکان دهسکهوتی تازه ترمان ده بیت، واته له لای خو مانه وه ناسنامه یه کی به په له بیان بۆ دروست نه که یین.

۴. ئەدەبیاتی نووسراوی گۆران

له ههه و مه رجی ئیستا دا ده کړی ته نیا پیرستیکی به مه زنده، له ئەدەبی «گۆرانی» بدری به دهسته وه چونکه ئەگه ر ته نانهت ناوی دانهری [شيعرهکان] يش ئاشکرا بیت، هیشتا زانیاری ئیمه له مه سه له ی چوونیه تی ژیان و تاریخه کانیاندا کورتی دیتیت. ناسینه وه ی زارواهکانیش - به هه مان راده نه گونجاوه ئەویش به هوی ئەو راستیه وه که گۆرانی نووسراو، زارواه سهره کی ئەدەبی له کاتی کدا له روانگی دانیش توانی ناوچه که وه ئەدەبی گۆرانی بریتیه له تا قمیکی هاوچه شنی شوینه واری هونه ری. له زارواه ی هه وراماندا به ستران گوتن ده لێن «گورانی چرین»^{۲۳۳}.

له په خشاندا، ئیمه ته نیا به هه وائی نامیلکه ئایینه کانی ئەهلی هه ق ده زانی. نوسخه ی کتیه ئایینه که یان - «سه رئه نجام»، که له سالی ۱۹۱۱دا، ته رجه مه رووسییه که ییم بلا وکرده وه، به فارسی نووسراوه به لام جیاواز له و شيعره گۆرانیانیه ی تیدا نووسراون، هه ندی شوینه واری عیباره تی گۆرانی له په خشانه که یدا پارێزراوه^{۲۳۴}.

«حاجی نعمت الله» نووسه ری «فرقان الاخبار»^{۲۳۵} ده لێ: «ریساله ی «ته حقیق» ی به کوردی نووسیوه و نیازی له کوردیش زۆر واهه یه «گۆرانی» بیت چون له شویتیکی دیکه شدا (ل ۳)، دنووسی «کوردی» زمان (زبان ظه ری) ی سولتان سوهاک بوه که ئیمه ده زانی ناوبراو، به گۆرانی قسه ی کرده. عیباره ته «کوردی» یه کانی نیو «فیرقان» ئەو راستیه ده سه لمینین که به «گۆرانی» نووسراویتن^{۲۳۶}.

ئەدەبیاتی شیعری له «گۆرانی» بریتین له سێ تا قم: چیرۆک، لیریک و ئایینی. له به شه کانی دواتری ئەم وتاره دا، ئەغله ب باسی سێ ده ستنووس ده که م که له ئەسه لدا، کلۆدیوس ریچ و ر. تالیۆر^{۲۳۷} په یدا یان کردوون و ئیستا هی مۆزه خانه ی به ریتانیان. ریۆ به بێ یارمه تیه کی لاوه کی، له دیاری کردنی واتای ده قه کان و ئاماده کردنیان و ههروه ها نووسینه وه ی سه ره له نوێ ریزمانی گۆرانیاندا، سه رکه توو بوو. پروانه «کاتالۆگی ده ستنووسه فارسیه کان [ی بریتیش میوزیوم]، به رگی دووه م، له په ره ۷۳۴ - ۷۲۸». ههروه ها ریۆ

گه یشته ئەو ئاکامه ی که «ئه گه رچی له کوردستان قسه ی پێ ده کړی، به لام زارواه که [واته گۆرانی] له بنه رته دا، فارسییه.»

بۆ به شی [شيعری] لیریک، من باسی ده ستنووسی ژماره Or. 6444 ی مۆزه خانه ی به ریتانیا لپه ره ۸ تا ۵۴ م کرده، که هه ندی به شی له لایه ن «ئی. بی. سۆن» هه وه بلا وکرده ته وه (گۆفاری ئەنجومه نی پادشاهی ئاسیایی، جانیوه ری ۱۹۲۱، ل ۵۷ تا ۸۱). ئەو ده ستنووسه، ئیستا چاپ کراوه. پروانه: که شکۆله شیعریکی کوردی گۆرانی، گرده کوپی شیخ عبدالمومن مه ردۆخی، ساغ کردنه وه ی ئەنوه ری سولتانی، چاپه مه نی تراستی سۆن بۆ کوردستان، ۱۹۹۸، له نده ن. زیاد کراوی وه رگێر. لیسته یه ک له ناوه رۆکی ده ستنووسه که له سالی ۱۹۲۷ دا له لایه ن مسته ر «س. توپالیان»^{۲۳۸} هه وه بۆم پیک هاتوه به لام به شی زۆر به که لکی [باسه که ی من]، بریتین له و [زانیاریانیه ی] واکتۆر سه عید خانی کوردستانی له رۆژی پینجه می مانگی جولای ۱۹۱۷ دا له تاران پیتی داوم.

له مانگی مایسی ۱۹۱۴دا، له زه هاب و له سالی ۱۹۱۸دا له سنه، ژماره یه ک ده ستنووسی گۆرانیم وه چنگ که وت به لام دوا ی ئەوه ی ئیرانم که سالی ۱۹۱۹دا به جی هیشته، به شی زۆری ده ست نووسه کان دزان. به خته وه رانه من هه ندی به شی نووسراوه کان [ی ئەوه ده ستنووسانه] م به شیوه یه ک که براده ره که م واته سالاری گۆران پیتی دیکته کردبووم، پاراستبوو. سالار بۆ ماوه یه ک له سالی ۱۹۱۷دا وه ک په نا به ریک له تاران ده ژیا.

ن. چیرۆکهکان

۱. کتیبی خورشیدی خاوه ر، باسی ئەوینی خورشید - شازاده ی ولاتی خاوه ر و خه رامان - کچی ئیمپراتۆری چین ده کات، دانهری نه ناسراوه^{۲۳۹} (له سه ره تا کانی سه ده ی نۆزده هه مدا نووسراوه ته وه، [ژماره ی کتیبخانه که]، Add. 7829 و ژماره ی په ره کانی ۶۸ [۱۳۶ لپه ره] ن، هه ر لپه ره یه ک، ۱۵ دیری جی بۆته وه). ریۆ، سه وت فه ردی [له کاتالۆگی کتیبخانه ی به ریتانیا دا] هینا وه ته وه که به «دمای حمدا ذات جیهان ئافه رین» ده ست پێ ده کات. ئەوه ش سه ره تای نامه ی خورشید بۆ خاوه ره به گویره ی ئەوه ی له به ر نوسخه وون بوه که ی خو م پیم دیکته کراوه:

قه‌لهم گرت وه دهس بیهرروز سه‌وهر
نویسا جواو نازدار کیشوهر
سه‌رنامه وه‌ئاو ته‌لا ئینشا که‌رد
ئه‌وه‌ل ئیسم زات موشکیل گوشا به‌رد

۲. له ییل و مه‌جنون، ژماره Add. 7829^{۲۴۰} په‌ره‌ی ۶۸ تا ۱۳۴ [ی هه‌مان نوسخه] ۱۵ دیر له لاپه‌ره‌یه‌کدا. به‌م شیوه‌یه ده‌ست پین ده‌کات: «واحید بیچوون، حی بی هه‌متا». ده‌ست‌نووسه‌که‌ی من، به‌شیتیک له‌و شیعره‌ی تیدایه که «له‌یلی بۆ چاو پیتکه‌وتنی مه‌جنون، ده‌چیتته کتوی نه‌جد» (۱۸۶ فه‌رده شیعره). پیتیان گوتووم، که دانه‌ره‌که‌ی «مه‌لا مه‌له‌و»^{۲۴۱} ه (*هه‌له‌و = هه‌له‌و یاخود «وه‌له‌و = مندال، له وشه‌ی عه‌ره‌بی «وه‌له‌د» هوه) [نیازی مینۆرسکی ده‌بێ میرزا وه‌له‌دخانی که‌نوله‌یی بیت. وه‌رگتیر] که گۆزانیکی گه‌هوارییه و تا سالی ۱۸۸۵ - ۱۸۷۵ زیندوو بوه. ئه‌وه‌ش سه‌ره‌تای ئه‌و چیرۆکه‌ خه‌لک خوازانه‌یه:

کووچی شوو مه‌یل که‌رد یه‌ک شوو ئه‌میر شاه
مه‌یل له‌یلی داشت دۆستخواهی له‌یل که‌رد
شوو کوچ - ی سارای ده‌شت دوجه‌یل که‌رد
چارچیان جار دان وه‌ حوکم شاوه
به‌و ئیل [و] ئه‌حشام به‌نی شیپاوه (به‌ نووشه‌ی بیان) [شیعره‌که هه‌ندتیک شیپاوه.
وه‌رگتیر].

۳. خوسره‌و و شیرین، Add. 7826 تاریخی ۱۲۳۱ (۱۸۱۶)، ۱۵۱ په‌ره (ده‌ورو به‌ری ۱۸۱۲ دیر، لاپه‌ره‌کانی سه‌ره‌تای فه‌وتاون و به‌م شیعره ده‌ست پین ده‌کات:
«گشت به‌ په‌شیتو حال، به‌ دل گرانی»

نوسخه‌یه‌کی ته‌واو له‌و شیعره‌ه‌ی Preussische Staatsbibliothek, Pertsch لاپه‌ره ۹۶۳، ژماره ۹۹۵ه و ۱۴۲ په‌ره‌یه، له سالی ۱۲۴۱ (۱۸۲۵) دا نوسراوه‌ته‌وه و «هۆرنل» له سالی ۱۸۳۷دا، له شاری ته‌وریتز کربویه‌تی. نوسخه‌یه‌کی سیه‌ه‌میش به‌ شیوه‌ی ره‌سمی هی من بوو و ئیستا ته‌نیا سه‌ره‌تای ئه‌و به‌شهم بۆ ماوه‌ته‌وه که باسی له

دایک بوونی خوسره‌وی په‌رویز ده‌کات:
مه‌ولوود مه‌وجود، به‌ کام و وایه
سپه‌ردش وه‌ ده‌س دایه‌ن و تایه
پیتچانش وه‌ به‌رگ واتای [کالای. وه‌رگتیر] بۆ عه‌مه‌ر
په‌روه‌رشش دان به‌ شه‌هد و شه‌که‌ر

۴. فه‌ره‌اد و شیرین

ده‌ست‌نووسی «هۆرنل»، هه‌مان لاپه‌ره ۹۶۳، ژماره ۹۹۴، په‌ره‌ی ۷۰ ب تا ۹۳، به‌م شیعره ده‌ست پین ده‌کات:

با په‌رده‌یی غه‌یب، بی عه‌یب په‌روه‌رده
کێ، رووخه‌ت [؟] صیفات، ته‌مام نه‌که‌رده
نوسخه‌که‌ی من له‌و [چیرۆکه] شیعره، ناته‌واوه، ۵۴ په‌ره، ده‌ورویه‌ری ۱۶۸۰ فه‌رد
وه‌ی کۆتایی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌مه، به‌م شیعرانه‌ش ده‌ست پین ده‌کات:
کێ دنیاش وه‌کام، تا به‌سه‌ر به‌رده
له په‌ره‌ی ۳۰ چه‌پدا، باسی چوونی شیرین بۆ بیستوون کراوه:
بشنه‌و جه‌شیرن، دلدار دیرین
هه‌وای فه‌ره‌اد که‌رد، نه‌قه‌س‌رشیرین
جه‌فا کیشاویش ئاوه‌ردش وه‌یاد
به‌نا که‌رد بۆبوو، بوینۆ فه‌ره‌اد

۵. به‌ه‌رام و گوله‌ندام

رووداوی ئه‌وینداری به‌ه‌رام کورپی شای کیشوهر له‌گه‌ل گوله‌ندام - شازاده‌ی چین،
موزه‌خانه‌ی به‌ریتانیا Add. 23554، ژماره‌ی په‌ره‌کانی ۵۳، هه‌رلا په‌ره‌ی ۱۲ دیر،
سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م، به‌م شیوه‌یه‌ی ده‌ست پین ده‌کات:
جه‌ عیشق یاوه‌ر، مه‌ جۆشا چون به‌رق
جه‌دل مه‌کیشا نه‌عه‌ر وینه‌ی به‌رق

۶. هفت خوانی رۆسته‌م

دهست‌نووسی «هۆرنل» Pertsch، لاپه‌ره ۹۶۳، ژماره ۹۹۴، په‌ره‌ی ۱ تا ۲۶ی چه‌پ^{۲۴۲}. شیعره‌که باسی گه‌رانی رۆسته‌م له مازهنده‌ران ده‌کات. پروانه شاهنامه چاپی Vullers، به‌رگی ۱، لیل ۳۳۵ تا ۳۵۷. دهست‌نوسه‌که به‌م شیوه‌یه ده‌ست پیده‌کات:

به نام بیچوون، بینای بیهته‌رین

پادشای بئ باک، جیهان ئافه‌رین

من گویم له شیعری رۆسته‌م و دیوی سپی بوه و سه‌رنجم داوه‌تی (Vullers, i, 351) که ده‌بی به‌شیک له هفت خوان بیت.

۷. سوهراب و رۆسته‌م

په‌ره‌ی ۲۶ی راست هه‌تا ۵۵ی راست له هه‌مان ده‌ست‌نووسی «هۆرنل».

۸. جه‌هانگیر و رۆسته‌م

جه‌هانگیر کوری رۆسته‌مه و کاره‌ساته‌کانی، وه‌بیر هینه‌ره‌وه‌ی به سه‌رهاتی براکه‌ی واته سوهرابن.^{۲۴۳} ده‌ست‌نووسی‌یک که به شیوه‌ی ره‌سمی له به‌رده‌ستی من دایه (و له‌زه‌هاب کراوه)، به‌م شیوه‌یه ده‌ست پئی ده‌کات:

ئیبته‌دای ئه‌وه‌ل به نام یه‌زدان

ئافه‌رینه‌نده [ی] ئینس و جینن و جان

ئه‌ریده‌ی ته‌وفیق، حی لاینام!

شه‌مه‌ی^{۲۴۴} بواچم ژ ده‌ستان سام

ژ به‌عد سوهراب، شه‌هید خه‌نجه‌ر

رۆسته‌م ژ هیجران، ویش که‌رد ده‌ره‌ده‌ر

۹. کتاب خاوه‌ران

رووداوه توند و تیژه‌کانی ژیانی عه‌لی کوری «ابی طالب»ن. [ده‌ست‌نوسه‌که] به شیوه‌ی ره‌سمی ملکی منه. به‌شی کوژرانی «سه‌لصالی دیو» به ده‌ستی عه‌لی ده‌کات و سه‌ره‌تاکه‌ی به‌م شیوه‌یه‌یه:

شای مه‌ردان، ژ خاوه‌ردشان بیدار
هاله‌ت سه‌لصال پیتش که‌ردن ئیزهار
نه‌که‌رد مه‌دارا، ئه‌میر گوزین
شی نه‌په‌ی سه‌لصال مه‌لعوون بیدین

۱۰. کتاب محمد حنیفه

داستانی محمد کوری عه‌لی کوری ئه‌بی طالب و ژنه‌که‌ی واته «خه‌وله الحنیفه»^{۲۴۵} یه، ده‌ست‌نوس، پاریس، کتیب‌خانه‌ی نه‌ته‌وایه‌تی، کاتالوگی تکمله‌ی فارسی^{۲۴۶}، ژماره ۷۷۷، ۳۵ په‌ره.

«کو‌تایی هات کتیبی محمد حنیفه (کذا) به زمانی گۆرانی که تییدا ستایشی ئیمام (کذا) علی مرتضی و کوره‌که‌ی محمد حنیفه و باسی شه‌ر و غه‌زاکانیان کراوه. شه‌عبانی سالی ۱۲۲۸ دوا‌ی هیجره‌تی پیغه‌مه‌ر - سلاوی لی بیت (ئوگۆستی ۱۸۱۳).

سه‌ره‌تاکه‌ی: دی‌ری دوا‌یی دوا‌ی «بسم الله» به‌م شیوه‌یه یه:

یا خودای ره‌حمان، یا خودای غه‌فور

یا خودای سیر پۆش سه‌تتار و سه‌بوور

۱۱. نادر و تو‌پال

من ته‌نیا گویم لی بوه باسی ئه‌م شیعه‌ریان کردبیت [واته خو‌م چاوم به ده‌قه‌که نه‌که‌وتوه]، بینگومان ئامازه‌یه به شه‌ری نادرشاه [ی ئه‌فشار] له گه‌ل تو‌پال عوسمان پاشای دلاوه‌ر له سالی ۱۷۳۳ی زایینیدا له دراوسیه‌تیه‌کی نزیک واته له زه‌هاب. پروانه: لوکه‌ه‌ارت^{۲۴۷}، «ناردشاه» ۱۹۳۸، ل ۶۸.

۱۲. جه‌نگنامه‌ی شاهزاده محمد^{۲۴۸} * عه‌لی میرزا، باکه‌هیا پاشا

ئه‌م شیعره، لاپه‌ره ۵۵ تا ۷۰ی ده‌ست‌نوسه‌که‌ی «هۆرنل» ئ گرتۆته به‌ر. پروانه Pertsch، ژماره ۹۹۴. دانه‌ری [چیرۆکه‌که]، «میرزای که‌ره‌ندی» باسی زال بوونی شاهزاده «علی میرزا» حاکمی کرماشان، به سه‌ر «که‌هیا داود پاشا»ی به‌غدا دا ده‌کات له

مانگی جوونی ۱۸۲۱: پروانه ریچ، داستانی مانه وه ... [گهشتنامه]، بهرگی ۲، ل ۱۸۴، ئەم رووداوهش لێ دراوسیپیه تی زه‌هاودا، رووی داوه.

- خوسره و خانی به‌که‌م بوه، که له سالانی ۱۲۰۴ - ۱۱۶۸ (۱۷۸۹ - ۱۷۵۴) دا حکومه‌تی کردوه. (میجهرسۆن دوو شیعی لێ بلاو کردۆته‌وه).
۲. شیخ ئەحمده‌دی ته‌ختی، په‌رە‌ی ۱۱؛ خه‌لکی هه‌ورامانی ته‌خت، تا سالی ۱۶۴۰ زایینی له ژياندا بوه. (سۆن دوو شیعی لێ بلاو کردۆته‌وه).
۳. محمد قولی سلیمان، په‌رە‌ی ۱۲، ۱۳ (سۆن یه‌ک پارچه‌ی لێ بلاو کردۆته‌وه).
۴. میرزا ابراهیم، پ ۲۶.
۵. مه‌ولانا قاسم، ۲۸.
۶. یوسف یاسکه، پ ۳۲، به‌ قسه‌ی دکتۆر سه‌عید خان، خزمه‌تکاری خان ئەحمده‌دخانی ئەرده‌لان بوه. ئاگاهکی گومانی لیکردوه که خه‌ریکی رابواردنه له‌گه‌ڵ ژنه‌که‌یدا واته کلاوزیر خانم کچی [خوشکی] شا عه‌بیاس و زینده به‌گۆری کردوه.
۷. شیخ لطف الله، پ ۳۲.
۸. مه‌لاطاهیر ئەورامانی، پ ۳۲، ۳۸ (سۆن: پارچه شیعی‌تیک).
۹. ئەلیاس به‌گ، پ ۳۳.
۱۰. مه‌لا فضل الله، پ ۳۳.
۱۱. حاجی عه‌لی محمد به‌گی تیله‌کو، په‌رە‌ی ۳۴ (تیله‌کو، یه‌کیکه له ناوچه رۆژه‌ه‌لاتیه‌کانی ئەرده‌لان، پروانه «سنه» Senna له ئەنسیکلۆپیدیای ئیسلام دا).
۱۲. مه‌ولانا فه‌رپخ په‌لنه‌نگانی (سۆن پارچه‌یه‌ک شیعی لێ بلاو کردۆته‌وه). پ ۳۴.
۱۳. مه‌لا حافظ فه‌ره‌اد، پ ۳۴.
۱۴. ره‌زا به‌گ، پ ۳۹.
۱۵. محمد ئەمین به‌گی ئەورامی، پ ۳۹.
۱۶. شیخ یه‌عقوب خان [جان، وه‌رگیترا]، پ ۴۰.
۱۷. ئوه‌یس به‌گ، پ ۴۰.
۱۸. مه‌ولانا یوسف برای هه‌بیبی که‌لان، پ ۴۱.
۱۹. شیخ هه‌سه‌نی ده‌ره‌ه‌ردی، پ ۴۵.
۲۰. عه‌بدی، پ ۴۶.
۲۱. عومه‌ر نه‌ززاری، پ ۴۶.

۱۳. جه‌نگی مه‌له‌خ با تاته‌ش - مه‌لوچ
شیعی‌تیک‌کی حماسی - گالته‌جاره^{۲۴۹}، سه‌باره‌ت به شه‌ری کولله له‌گه‌ڵ بالنده‌ی ئاینه‌مه‌ل (به‌فارس‌ی تاته‌ش مه‌لوچ) و به‌ کوردی ئاهیر مه‌لوچ. له‌ عه‌ره‌بیدا «سه‌مه‌رمه‌ر» و به‌ لاتینی «پاستۆر رۆزیۆس»^{۲۵۰} ناوی دانهری روون نییه^{۲۵۱}. تاریخی هه‌پرسی کولله له‌ ده‌قی شیعه‌که‌دا ئاماژه‌ی پێ کراوه - که له‌ سالی ۱۳۰۰ (۱۸۸۲ز) دا بوه و به‌م پێیه‌ ده‌بی شیعه‌که‌ دوای ئەو تاریخه‌ نووسراویته‌. ئەو نوسخه‌یه‌ی وا له‌ به‌رده‌ستی مندایه، هه‌وت په‌رە‌یه و هه‌ر په‌رە‌ی ۱۵ دیری تیدا نووسراوه‌ته‌وه^{۲۵۲}.
سه‌ره‌تای شیعه‌که‌ بریتیه له‌م فه‌ردانه:

ئەوه‌ڵ ئیبتدا، به‌نام که‌ریم

فضل بسم الله الرحمن و الرحيم

جه‌نگ ئاینه مه‌ل چه‌نی شای جه‌رپاد

بوا چوون، یاران خه‌م بده‌ین وه باد

ژ سه‌نه‌ی هه‌زار سێسه‌د یا که‌مه‌ته‌ر

په‌یابی مه‌له‌خ، گروی به‌دنه‌زه‌ر

مولکا گه‌رمه‌سیر تاشه‌هر به‌غداد

وه‌سه‌وزی خوریا، گه‌ردش دان وه باد.

ب. لیریک

باشترین ریبه‌ریک که پۆ لیریکای گۆرانی به‌ ده‌سته‌وه‌ بیت، که‌شکو‌له‌که‌ی موزه‌خانه‌ی بریتانیا Or. 6444 یه، که شیعی ۲۷ شاعیری گرتۆته به‌ر^{۲۵۳} و هه‌موویان پێش سالی ۱۷۸۸ واته تاریخی [نووسرانی] ده‌ستنوسه‌که ژیاون:

۱. مه‌حزوونی، په‌رە‌ی ۱۰، ۳۲، ۳۳، ده‌گوتری نووسه‌ری دیوه‌خانی والی ئەرده‌لان

۲۲. شیخ مسته‌فای تهختی، خه‌لکی هه‌ورامانی تهخت، پ ۴۸.

۲۳. صوفی‌علی کیوانی (؟)، ش ۴۹.

۲۴. شیخ نه‌حمده‌دی موونی، پ ۴۹.

۲۵. لالۆ خوسره‌و، پ ۵۰.

۲۶. شیخ شه‌مس‌الدینی ده‌ره‌ده‌دی، پ ۵۱.

۲۷. ئوستاد میکائیل، پ ۵۱.

۲۸. خانای قوبادی، پ ۵۱؛ له‌عه‌شیره‌تی جاف که (ئییستا؟) به‌کوردی ده‌دوین و نه‌گه‌ر ده‌رکه‌وی شیعی خانای به‌شپوه‌ی گۆزانی کوتراوه «هه‌مه‌گیری» زاراوه‌ی گۆزانی له‌کاری نه‌ده‌بی دا ده‌سه‌لمتی یا خود نه‌وه ده‌گه‌یه‌نی که جافه‌کان زمانیان گۆرییی.

له‌دریژه‌ی نه‌و ناوانه‌ی وا له‌که‌شکۆله‌که‌دا ده‌بیینین، نه‌م ناوانه‌شم له‌لایه‌ن دکتۆر سه‌عید خانه‌وه پی‌گوتراوه:

۲۹. مه‌لا مسته‌فا بیساران‌ی^{۲۵۴}، خه‌لکی گوندی بیساران‌ه له‌ناوچه‌ی ژاوه‌رۆ، له‌ده‌ورو به‌ری سالی ۱۷۶۰ دا، کۆچی دوایی کرده و له «دووره‌ی هه‌ورامانی تهخت نیتراره». وا هه‌یه هه‌مان [شیخ مسته‌فای] ژماره ۲۲ بیت^{۲۵۵}. بیساران‌ی دیوان (واته کلیات) یکی له‌خۆی به‌جی هیشته‌وه.

۳۰. سه‌یدی، هه‌تا سالی ۱۵۲۰ی زایینی پیاویکی ناوبه‌ده‌روه بوه و به‌زاراوه‌یه‌کی تایبه‌تی نووسیوه که ئیستا له‌ناوچه‌وه. نه‌و نمونانه‌ی وا دکتۆر سه‌عید خان بو‌ی ناردبووم گۆزانی بوونی شینوازه‌که نیشان ده‌ده‌ن، به‌لام له‌جیات «ویم»ی گۆزانی که‌لک له «خوهم» وه‌ده‌گری^{۲۵۸}. دیوانیکی (کلیات)ی له «ریژاو» (هه‌ورامانی تهخت) هه‌بوه به‌لام خاوه‌نه‌که‌ی ئیجازه‌ی نه‌داوه کۆپی له‌به‌ر هه‌لبگی^{۲۵۹}.

۳۱. نه‌حمده‌به‌گی کۆمسی، به‌و «شین‌گیری» یه‌وه ناسراوه، که ئیمه له‌خواره‌وتر، به‌دوور و دریتی باسی لیوه ده‌که‌ین [گلکۆی تازه‌ی له‌یل]. دکتۆر سه‌عیدخان له‌گه‌ل نووسینه‌وه‌ی شیعه‌که‌دا، پارچه‌ شیعیکی دیکه‌ی نه‌ویشی نووسیوه.

پ. شیعی ئایینی:

سه‌له‌وات نامه‌ی خانه‌فای قوبادی (سه‌ره‌وته‌تر، ژماره‌ی ۲۸ به‌شی لیبریک)، نمونه‌ی شیعی ئۆرتۆدۆکسی شیعه بو‌ریزگرتن له‌محمد و عه‌لی یه. ده‌ستنوسه‌که‌ی من (تاریخی ۱۳۱۰ (۱۸۹۲ز) هه‌یه) و چل و نۆفهرده‌ شیعه‌ره، پره‌ له‌باس و خواسی عاده‌تی و که‌متر تام و بو‌نی عه‌ناسوری زاراوه‌یی پیوه‌ دیاره. شیعه‌که‌ به‌م شیوه‌یه ده‌ست پی‌ده‌کات:

یاره‌ب به‌حاجه‌ت زات بی‌عه‌یبت
به‌سیر ته‌قدیر ژ عیلم غه‌یبت
ئانه‌ن فه‌ئانه‌ن، سه‌عات به‌سه‌عات
هه‌ر ژ رۆی نه‌زله‌ تا رۆی قیامه‌ت
هه‌ر له‌حزه‌ هه‌رده‌م، هه‌ر رۆ زیاته‌ر
سه‌لوات بوو به‌نوور پاک پیغه‌مبه‌ر

«عه‌قیده‌ نامه»ی مه‌لا ره‌حیمی تایجۆزیش ده‌بی له‌هه‌مان مه‌قوله‌دا بوو بیبت (سه‌ره‌وته‌تر به‌شی لیبریک، ژماره ۳۱). «کیتابی خاوه‌ران»یش (سه‌ره‌وته‌تر به‌شی چیرۆک، ژماره ۹) به‌هه‌مان شیوه له‌کتیبی «کاذه»ی شیعه به‌ولاوه‌تر ناچیت.

سه‌رنج راکیشتر له‌وه، نه‌نگیزه‌ی هۆندنه‌وه‌ی نه‌و شیعه‌یه‌ی وا له‌به‌ر خو‌شه‌ویستی و ریژگرتن له‌محمدی کوری حه‌نیفه (سه‌ره‌وته‌تر، به‌شی چیرۆک، ژماره ۱۰) گوتراون. نه‌و محمده‌ی که‌فیرقه‌ی عالی «که‌یسانییه» به‌ئیمامی خو‌یان و هه‌ندی له‌لایه‌نگره‌کانی به‌و که‌سه‌ی ده‌زانن وا چاوه‌روانی گه‌رانه‌وه و ده‌رکه‌وتنی دووباره‌ی ده‌که‌ن [واته «ئیمامی زه‌مان»]^{۲۶۱}.

له‌سالانی ۶۶ و ۶۷ی کۆچی (۷ - ۶۸۵ی زایینی) دا «موختار»ی ناودار، دروشمی خه‌باتی بو‌پشتگیری کردنی داواکاره‌بییه‌کانی محمد کوری حه‌نیفه هه‌لگرت^{۲۶۲}. ناوبراو له‌سالی ۶۶ ک/۶۸۵ دا، کرایه‌حاکمی «حولان» بو‌نه‌وه‌ی بچیتته شه‌ره‌ جه‌نگی کوردان (بروانه: IA, 4, 187) و وا هه‌یه کورده سوونیه‌کان.

به‌پێچه‌وانه، دوور نییه‌ نه‌م رووداوانه بو‌گۆزانه نه‌هلی هه‌قه‌کان نیشانه‌ی بلاو بوونه‌وه‌ی «عالی»یه شیعه‌کان له‌زاگرو‌س و ته‌نانه‌ت قاره‌مانییه‌تیا له‌پیناوه‌ مافی چینی چه‌وساوه (واته مه‌والی) دا‌بیت.

هەر چۆنێک بێت، کاتێ باسی ئەدەبیاتی ئایینی لە نێو گۆرانهکاندا دەکەین، لە ژوور هەموانەوه دەبێ نووسراوەکانی ئەهلی حەق بگرینه بەر چاو. ئێمه گۆتمان بناغەدانەری فیرقەکه - واتە سولتان سوهاک له «بەرزنج» له دایک بوە و ئەو شوێنەش کەوتۆتە ١٦ مایلی رۆژەلاتی سوله یمانییەوه و زۆر له نزیکەوه پەپوهندی بە گۆرانهکانەوه هەیه. یەکنێ له سروودە ئایینیەکان [ی ئەهلی حەق]، بەراشکاوی دەلتێ سولتان سوهاک بە «گۆرانی» دواوه. تەنانەت سەرەدەمیکی درەنگتر، کاتێ ئایینیەکه له ئازەربایجان «بە تورکی کرا»، یەکنێ له فربشتهکان - خان ئەلماس، بە هەردوو زمانی تورکی و گۆرانی سروودی هۆندەوه (بۆ نمونە: «چار گۆشه ماتەن»). ژمارەیهک له سروودەکان بە بیجمی گۆرانی کۆنیانەوه، له دهقهکە «سەرەنجام» دا دەبینرێن و ئێستا له بەر دەستی من دان (نوسخەکە من له سالی ١٢٥٩ (١٨٤٣) دا نووسراوه تەوه). وا هەیه «شیخ ئەمیر» له سەرەتای سەدهی نۆزدههەمدا ژیا بێت (چونکو تێیدا ناماژیهک بە «گۆبێنو»^{٢٦٣} کراوه) و من له شیعری ئەو شیخ «ئەمیر»، ه «هفتاد و دوو کەلیمه» م هەیه.

ژمارەیهک کەلام هەن، کە هی سەیدەکانی خامۆشین و ئەوانیش بنکهیان له «توشامی»^{٢٦٤} یه له نزیک گەهواره. سەید رۆستەمی کوری سەید عەزیز، کوری سەید براکە ی ناودار، کە هەتا سالی ١٩٢٠ له ژباندای بوە شاعیریکی بنەمالە ی ئەو - واتە «دەرۆش نەورۆز»، زۆر جار خۆی بە «دوایین سەگی مالتی خامۆشی» ناو دەبرد و ئەویش تا سالی ١٨٧٥ له ژباندای بوو^{٢٦٥}.

شاعیریکی گەلیک ناسراو، «تەیموور قولی» کوری «رەزاعەلی» - لاویکی گۆرانی له [گوندی] «بان - یاران» (نزیك باوه یادگار) بوو. تەیموور، کاری خۆی بە پشتیوانی «سەید براکە» دەست پێ کرد بەلام زۆر زوو خۆی وەک تەجەسسومی «خوداوندی» راگەیانند و مەسەلەکە ی بوە هۆی ئالۆژی له ناوچە ی کرماشاندا، ئینجا حاکم له سالی ١٢٦٨ (١٨٢٢) دا، کوشتی^{٢٦٦}. ئەو مرۆفە خەیاڵپەرورە دیوانیکی تەواوی شیعری هەیه^{٢٦٧}.

زوو، دوا ی مردنی تەیموور، لاویکی دیکە - واتە صەیفوور (یا «فەتاح»)، دەعایە ی تەجەسسومی کرد. ئەم تەیمووری دووهەمەش دەگوترێ دیوانیکی هەبیت^{٢٦٨}.

دارشتنی «کەلام» ه ئایینیەکان له شێوهی دارشتنی چیرۆکه شاعر یا شیعری لیریکی

جیاوازی نییه^{٢٦٩}. هەولدانیک کە بۆ لاسایی کردنەوه ی غەزەل و قافیە له هەموو شیعەرەکه دا، خۆ دەنوێنێ و بە گشتی شیعەرەکان له کۆتایییدا دەشکێن بەلام زۆر جار کەلامەکان بە گوترە ی بەند ریک و پیک کراون کە دوا ی هەرکامیان سەر بەندیکی دووپات دەبیتەوه. کەلام دەبێ بە ئاواز بگوترێ و «ساز» یا «تار» (تەمورە) یە ک هاوڕێ یی بکات. پروانە یادداشتەکان [ی مینۆرسکی]، ل ١١٤ - ١١٣. پێویستە بگوترێ ئەهلی حەق، بابا طاهیر [ی هەمەدانی] بە پیاوچاکی گەلیک ناوداری خۆیان دەزانن^{٢٧٠}.

سێزده چوارینە ی بابا طاهیر (یا بە هی ئەو زانراو)، کەوتۆتە دهقی دەستنووسی سەرەنجامەکە ی منەوه و ٣١ چوارینە شی له سەرەتای کۆمەلە ی ئەو کەلامانە دا نووسراون و دۆستانی ئەهلی حەقم بۆیان ناروووم. هیچ گومانیک له وه دا نییه زمانی عادهتی بابا طاهیر، روخساری «گۆرانی» تێدا نییه^{٢٧١} و «بەحر» هکەشی (واتە «هەزەج») له سوننهتی شیعری عامیانە ی فارسی (نەک گۆرانی) دا دهگونجیت.

وهک بەرهەمیکی تازه ی سەرنج راکیش، دەبێ شاکارەکە ی دکتۆر سەعید خانیش بخەمه پیش چاو. ناوبراو کتیبیکی گرنگی چاپ کرده و تێیدا بە شیعری گۆرانی، بیروپروای مەسیحیەتی شی کردۆتەوه^{٢٧٢}. جیگە ی سەرنج کەلک وه گرتن له شێوه ی گۆرانی [بۆ نووسینی کتیبەکه] یه، کە بۆ نزیک بوونەوه یهکی متمانه پێ کراو له دلێ هاوولا تیبیانی نووسەر - واتە کورداندا، هەلی بژاردوه. دکتۆر سەعیدخان دەلتی: «هەولم داوه بە زمانی سولتان و پیر و شیوازی «دەفتەر» ه تازهکان یا خود یاساکان پە یامم رابگه یینم» (کذا)^{٢٧٣}.

٥. شین گێری ئەحمەد بەگی کۆماسی

له سالی ١٩١٧ دا دکتۆر سەعید خان ی کوردستانی برادەرم، دهقی «شین گێری» یهکی بۆ ناردم کە «ئەحمەد بەگی کۆماسی»^{٢٧٤} بە بۆنە ی مردنی ژنەکه یهوه گوتوو یهتی. دهقه ئەسلیهکه، بە پستی عەرەبی نووسرا بوو، بەلام دکتۆر سەعیدخان [بە شێوهی لاتینی] بۆی نووسیوو مەوه و شوێنە رەق و ئەستەمەکانی بۆ و اتا کردبوو مەوه.

دکتۆر سەعیدخان، له بنەمالە یهکی کوردی موسلمان ی مه لادا له دایک بوە، له سالانی سەرەتای ژیا نیدا بروای بە ئایینی مەسیحیەت هیناوه و له گەلیک رووداو و گۆرانکاری

ژیانی دا، به قورس و قایمی له سهر بریوای خوئی وهستاوه، هه میسه شهش به وپه پری به بینه تداریبیه وه له گه ل خه لکه که پیدا ماوه ته وه و به ته وای له گه ل ژبان و زمان و نه ریته کوردییه کاندای تیکه لاوه. ئیمه بو پاریزرانی نووسراوه یونانییه که ی سهر پیستی ئاسک له هه ورامان، قهرزدارای شوق و زهوقی روشنبیرانه ی ئه وین^{۲۷۵}.

زمانی ناوچه یی دکتور سه عید خان، کوردییه سنه (ئه رده لان) ۲۷۶ به لام به شاره زاییه کی ئه و ته وه گورانی ئه سللی (کۆینه) ده زانیت که ئه و نامیلکه شیعه ی وا باسی لیوه کرا به هه مان شیوه هوندۆ ته وه. گورانی ئه سللی وه ک زمانی ئه ده بی، له دیوه خانی والیانی پشتا و پشتی ئه رده لاندا په ره ی سه ند. ئیمه ده بی وای دابننن که ئه حمده به گی کۆماسی، خوئی ویستویه تی شیعه که ی به گورانی ئه سللی (کۆینه) بخوینرته وه، هه ر یوه شه ئه سته مه کاری خویندنه وه و ته رجه مه ی له و راده یی وا دکتور سه عید خان کردویه تی زیاتر به ره و پیش بپریت. ئه گه ر پیوست بیت، ده بی رۆژتیک رینوو سیکی فونیتیکی له نیو کۆماسییه کاندای پیک بیت.

وا ئیمه وه ک ده سکه و تیکی ئه ده بی، سه رنج ده ده بینه شین گیریه که و بو ئه و ئامانجه ش ورده کاری حوئجه کردنی یه ک به یه ک [ی وشه کان] ده که ویتنه قوناعی دووه مه وه. هیچ زانیاریه کی ورد له مه ر دانهری «شین گیری» یه که به ده سته وه نییه ئه وه نده نه بیت له هۆزی کۆماسییه^{۲۷۷}. ناوچه ی «کوره و ز»^{۲۷۸} که کۆماسییه کانی لی دامه زراون، ۲۰ گوند و ۲۵۰۰ که س دانیشتووی هه یه^{۲۷۹}.

شونینی ژبانی کۆماسییه کان، که و ته وه ناوچه ی سنه (له زاراه ی ره سمیدا، پیی ده لئین «کوردستان») له سهر ریگه ی سنه بو مه ربوان و لای چه پی سه رچاوه ی چۆمی هه ورامانی ته خت. مه لبه نده که گه لیک ؟ ه ۲۸۰ و ناتوانین وای دابننن که ئیستا له و شونینه دا به زاراه ی گورانی قسه ده کری^{۲۸۱}. و یچوو تر ئه وه یه بلتین ئه حمده به گ بو راگه یانندی خه م و خه فه تی خوئی، ریبازی عاده تی شاعیرانی ئه رده لانی گرتۆته به ر.

شین گیریه که، له گه ل تازه بوون و دوور که و ته له نه ریته ش، هه ندی یاسای جیگرتووی شیعه ی تیدا به رچا و ده که وئ. له فۆرمی رواله تیدا، شونینی یاسا کانی شیعه ی گورانی هه لگرتوه، هه ر فه رده ی دوو میسراعی ها و قافییه ی هه ن، هه رکام له ۱۰ برگه کانی به هۆی وه ستانیکه وه ده بن به دووبه شی پینج برگه یی بیه وه. شیعه که بی ئه وه ی درپژایی [ژماره ی فه رده کانی] بگیریته پیش چا و، به ئاشکرا برگه بیه^{۲۸۲}.

میسراعی یه که می شیعه رکه کان ناته واره و ته نیا به شی دووه می میسراعه که ی تیدا دهنوو سری ئه ویش بو ئه وه ی قافییه یا خود با به ته که رابگه یه نییت. ئه م شیوازه له هه موو شیعه یکی گورانییدا (چیرۆکه شیعه، لیریک و ئایینی)، دیارده یه کی گشتیه.

شیوه ی دارشتنی شیعه رکه روونه: ئه حمده به گ، سه ری گلکۆی هاوسه رکه ی ده دات (فه ردی ۱ تا ۳) و له وی خه م و په ژاره ی خوئی ده رده پری (۴ تا ۱۹). شاعیر گه لیک نیگه رانی دلداره که یه تی که له ناو تاریکی و سه رما دا، خه وی لی که و ته (۲۰ تا ۴۰) و قژ و چاوه ئاسکه کانی وه بپر دینیتته وه.

بوچی به جیبی هیشت (۲۵ تا ۳۲)؟ بیده نگی. بوچی وه لام ناداته وه؟ وا هه یه خو شه ویستی ئه وی له دلدا نه مابیت (۳۳ تا ۳۹). ئینجا ده نگیک دیتته گوئی: قه بر ئیجازه به به ندییه که ی خوئی نادات وه لام بداته وه، گریانی عاشق هیچ سوو دیک بو ئه و چاره نووسه نابه خشیت (۴۰ تا ۴۹). هه لاتن له کار دا نییه، عاشق شونینی خوئی له لای دلدار دا ده گرتته وه (۵۰ تا ۵۲)، ئه وه ده گونجیت، به لام ئه حمده هه تا کاتی مردن تازییه ژیکه لانه که ی خوئی ده گرت (۵۳).

زۆر ئیمازی ئه م «شین گیری» یه له زه خیره ی [ئه ده بی] عه ره بی وه رگیراوه. ناوی هاوسه ره کۆچ کردوه که ی - له یلا، کرده ی «مه جنون» له لایه ن شاعیری نازیه تبار وه وه بپر دینیتته وه. [شاعیر] له گه ل ئاگری جودایی دا - وه ک قه قنه س (* قه قنوو س) ده سووتی^{۲۸۳}. شاعیر، دلداره که ی خوئی به داره «سه رو» یک ده شو به یتنی که به ریگادا ده روات و هتد...^{۲۸۴} به لام شاعیر جیا له رازانده وه ی رواله تی شیعه رکه، له چوار چپوه ی شیعه ی گورانییدا به سه ره سته ی ده جو لیتته وه.

روانینه مه رگ، ته نانه ت له ناو شاعیرانی کلاسیکی ئیرانییدا، زنجیری نه ریت شل ده کاته وه. با به ته که، با یه خی تو یژینه وه یه کی تایبه تی هه یه به لام هه ر ئه وه نده به سه که هه ندی نمونه ی ناسرا و بخرینه به رچا و بو ئه وه ی ئه سللییه تی شاعیری مام ناونجی واته کۆماسی دیاری بکه یین:

فیرده وسی^{۲۸۵} له و شیعه رانه دا و پیشکه ش به کوره که ی کراوه، به بیرکی قوولتره وه بیر له کوره که ی ده کاته وه و وای داده نی که گه یشتنیتته روونکی و له وی شونیتیک بو باوکی ئاماده بکات. فیرده وسی له چیرۆکه شیعه رکه مند و به وبقاره که ییدا، له خودا

ده پارته وه له تاوانی لاوان ببووریت و که وای عه قلیان له بهر بکات.

خاقانی^{۲۸۶}، کوری دایکیکی مه سیحی، سنج شیعری خوی پیشکش به ژنه کوچ کردووه که ی دهکات. یه کیان دوور و دریتژ و سارده به لام دوانه که ی تر، ساکار و شوین دانه رن. شاعیر بۆ نه وه ی روژانی سه ره مه رگی ژنه که ی دریتژ بکاته وه، ده لئ: "روژانی عومری من، با قورسایبی یا دی تو یان له سه ره بیت. لیم گه ری با به توندی بیر له نیگه رانی و خه مه نه که مه وه". له شیعریکی دیکه دا، تازییه ی "یاره وه فاداره که ی (وه فا په روه رد یار) ده گریت، که پارته زوری بیر نه پهنیه کانی نه وه. ژین نامه نووسی شاعیر راست دهکات کاتی که ده لئ: ۲۸۷ نازار، کاریکی وا دهکات که هوشیاری له بر بچیتته وه. "نیمه ناتوانین نه م شتانه سه باره ت به شیعریکی دیکه ی خاقانی له مه ر مردنی کوره که ی بلتین. [لیته دا] هیچ شتیک خه فه تبارتر له ناته بایی نیوان بی هیوایی راسته قینه که له ده رووندا ده خولقی و زه حمه تی خو به زل زانی نیبه که نه وه سه سه ده بیالیوی.

نازیه تباری (نه میر خوسره وی دیه له وی)^{۲۸۸} بۆ دایکی، به هوی سروشتی بوونی مه سه له که وه هیمن و له سه ره خوتره. خه فه تی [شاعیر] به هوی «ته سلیم و رزا» وه که مه ده بیته وه، سه رکوته کردنی چاره نووس شتیکی ناسیا وه و [شیعه که] گه لیک فه صیح و ره وانه^{۲۸۹}.

چوارینه یه کی حافظ^{۲۹۰}، که شیعری «به هاریبه» و «شین و گپری» یه نمونه یه کی بی هاوتایه له نامیته کردنی ههستی قوول و هونه ری بهرز. زور سروشتیه که ماموستای پیشووی من ف. ی. کورش^{۲۹۱} (۱۹۱۵ - ۱۸۴۳) هه ولی دابیت شیعره که وه ریگپرتته سه ره شیعری یونانی^{۲۹۲}.

دوای نه م نمونانه هاسانتر ده بیت نه گه ر «شین گپری» یه ساکاره که ی زاگرۆس هه لسه نگینین. ههستی شاعیر، ساکار به لام به هیتن و هیچ دیارده یه کی ده ستکردی صوفیایه تی و نایینی، لیلیان ناکات. نه حمه د به گ. له گوین کافر یک که له په یه ونندی راسته و خوی سروشتدا بژی، ههست به سه رما و سۆلی «کۆچی بی گه رانه وه» له یلا دهکات.

بیهووده یه پال به ده روازه ی ناچاریه وه بنیین، به لام نازاری ون کردن و له دهست دان، که شاعیر به ریالیسمی پیوایی نازا وه وه ک برینیک باسی لیه دهکات، ده یسووتینی و

شیعه که به هاواری مل دانه نه واندن و دهست هه لنه گرتنه وه کۆتایی پی دیت.

شیعه که له هه موو کوردستاندا خۆشه ویسته. «بینی دیکت سین»^{۲۹۳} سنج فه ردی سه ره تایی [شیعه که ی] له هه وارا مان نووسی وه ته وه. ربوایه تیکی سه رو گو ی شکاوی شیعه که، له که شکۆله شیعریکی کوردی - چاپی نه سه ته مۆل دا بلا و پۆته وه^{۲۹۴}.

سه رجه می ده قی شیعه که، له تاران و له لایه ن «دکتۆر سه عبیدخان» وه، چاپی به ردین کرا وه و نیشانه گه لیک تاییه ت بۆ / ل / و / ی / ی تاییه تی پشتته وه ی زمانی دانرا وه (لام به قولا پیکه وه)؛ هه روه هایه بۆ / ر / ی به هیتز (واته / ر / ی به ته شه دیده وه). نمونه که ی پاشکۆی نه م و تاره [ده قی ئینگلیزی]، له بهر نووسخه ی ده ست نووسی نه و، ره سمی لی هه لگیرا وه:

گلکۆی تازه ی له یل^{۲۹۵}

نارۆ، شیم وه سه یر گلکۆی تازه ی له یل

نه پایه ی مه زار نه وه له یل پر مه یل

جه^۱ دیدم وارا نه سرینان چون سه یل

شیم وه سه رینش وه دلله ی پر جۆش

سه نگ مه زارش گرتم وه با وهش^۲

واتم نه ی دل سۆز قه یس لونگ وه کۆل!

مباره کت بۆ یانه ی به یدی^۳ چۆل

۵ سه ره هوردار نه خاک، سه ول خه راما ن!

من مه جنوون تو م، وه ی ته ور پیتم ئاما ن

کۆچ بی واده ت کاری پیتم که رده ن

بیتزارم جه گیان، رازیم وه مه رده ن

گره ی نار عه شق دووری بالای تو

کاری پیتم که رده ن نه ونه مام نو!

وه خته ن چون قه قنه س ببوون^۴ وه زوخال

شاد بۆ به گه رده م، زه لان یا^۵ شه ما ل

یا هو به وینه ی قه یس لونگ وه کۆل^۶

تەن بوو^۷ وەخۆراک وەخشیان چۆل
 ۱۰ سەوگەند بەو خالان فەيرووزەى خۆشەرەنگ^۸
 بەو دەستەى زولفان پەشيوپايى پاى سەنگ
 جەوساوە گەردش ۹۱ چەرخ پىر ستمە
 مەن و تۆ وەجەور^۹، جيا كەرد جەهەم،
 تۆ بەردەن وەخاک سيباى تەنگ تار^{۱۰}
 مەن مام پەى نازار^{۱۱} جەفای رۆزگار
 هەر رۆ چۆن مەجنون، خاتر جەغەم كەپل
 هەر لەيل لەيلەن جەهەردەى دوجەيل
 خەمان، پەژاران، رەفيق رامەن
 چەنيو^{۱۲} جەفاو جەوردایم سەودامەن
 ۱۵ سپاى خەم بەى تەور هەجووم ناوەردەن
 قافلەى فامم بە^{۱۳} تاراج بەردەن
 زامەتان سەخت، ئەى دلەى پىر ئيش^{۱۴}
 چون جاي ماران گاز، زووخا مەيو^{۱۵} ليش
 شەو كەپلەن زووخا^{۱۶} وەلای جىمدا^{۱۷} [جىمەدا]
 كافر بەزەبىش مەيو پىمدا^{۱۸} [پىمەدا]
 يانەم ويرانەن، دەردم ديوبان^{۱۹}
 چون ئاهۆى تەنيا^{۲۰}، سەر لىم شىويان^{۲۱}
 شەوان زارى و شين، روان رۆرۆمەن
 يەكجار وەسواسەى تەنيايى تۆمەن
 ۲۰ حال تۆ چيشەن^{۲۲} شای وەفاداران!
 كىەن هامرازت^{۲۳} سەباو ئىواران
 نەو سەراى تاريك پىر خەوف و خەتەر
 مەدارات چوونەن لەيل ناز پەرور^{۲۴}!
 چ تەور مەويارى، چوونەن قەرارت

كيبەن هاوردەفيق لەيل و نەهارت؟^{۲۵}
 نەسەردى هەواى سەرد سيباسەنگ
 چ تەورەن خالان فيرووزەى وەشرەنگ^{۲۶}؟
 جەباتى با هووى قەيس خەمىنت^{۲۷}
 كام سەنگ سيبا هان جە بالىنت^{۲۸}؟
 ۲۵ داخم ئۆو^{۲۹} داخەن لەيلى خاتر تەنگ
 ئۆو^{۳۰} دەسسەى زلفان پەشيوپايى پاى سەنگ^{۳۱}
 وەچەنگ^{۳۲} چل چەنگ تۆ تاتات^{۳۳} مەكەرد
 ئيسە پەشيوان^{۳۴} چون^{۳۵} رەيحان هەرد
 ئۆو ديدەى مەخمور ئاهو بىت تۆ
 ئۆو قەيس [گيس؟] قەتران شەر ئەنگىز تۆ^{۳۶}
 ئيسە نەگەردش چەرخ نىلى رەنگ
 بى رەونەق بيبەن چون نەقش رووى سەنگ
 ساپەى چيش سۆماى ديدەم تارمەبو؟
 زەندەگى جەلام^{۳۸} ژار مار نەبو
 ۳۰ تۆ خەرىك قەبر سيباى سەردەنى
 تەمام حەسرەتان نەدل^{۳۹} بەردەنى^{۴۰}
 مەن تەنيا چون قەيس، لىوہى خەم خەلات
 زەندە مەگىلئوون نەرووى سەربىسات.
 وەلحاسل هەر چەند شين و زارىم كەرد
 نەپاى قەبر لەيل، بى قەرارىم كەرد،
 نە جوا^{۴۱} داپىم، نەزەررەى دەنگ كەرد
 يەكجار بلتسەم نەگەردوون و يەرد
 ديسان هەم جەنۆ، واتم: «ئەى دلئسۆز
 حەكىم دەرمان دەرد مەجنون دۆز^{۴۲}
 يە پەى چيش مەيلم جەلات سەردببەن؟

مه‌ره‌هد وهرین^{۴۳} جه‌یادت شیه‌ن؟
 من وه‌ی دلّی خار^{۴۴}، بی‌ قه‌راره‌وه
 وه‌ی جامه‌ی سیای یه‌خه‌پاره‌وه
 هام نه‌سه‌رینت، زارزارمه‌ نالوو^{۴۵}
 خاک یانه‌ی نوّت وه‌ چه‌م مه‌مالوو
 تو‌هیج نیت وه‌ قه‌ید بی‌ قه‌راری من
 جه‌ نه‌لوه‌دای سه‌خت^{۴۶}، شین و زاری من
 نه‌ده‌ی جو‌او، نوخته‌ی خالّ بی‌گه‌رد!
 مه‌علوومه‌ن جه‌لات مه‌یلم بیه‌ن سه‌رد
 ۴۰ دیم سه‌دایب نه‌رم جه‌ توّی خاکه‌وه
 جه‌ویانه‌ی تازه‌ی هه‌سه‌رتناکه‌وه^{۴۷}
 ناماوه‌^{۴۸} گوّشم چون هه‌رده‌جاران
 واتش^{۴۹} : «هه‌ی مه‌جنوون، ویلّ کوّساران!
 سوّوگه‌ند^{۵۰} به‌واحید^{۵۱}، فه‌رد بی‌ هه‌متا
 بی‌ واده‌ که‌رده‌ن^{۵۲} من جه‌توّ جیا
 رای جو‌او نیبه‌ن، دلّ بی‌ قه‌راره‌ن
 فره‌یک^{۵۳} سه‌نگ و خاک وه‌ جه‌سته‌م باره‌ن
 جه‌ ته‌ئسییر خاک هه‌وای سه‌رد سه‌نگ
 رای جو‌او نیبه‌ن، چه‌نیت که‌روو ده‌نگ^{۵۴}
 ۴۵ خان خاک بوّو ته‌ره‌ مه‌ه‌بووسم که‌رده‌ن
 نازاران وی‌م جه‌یادم به‌رده‌ن
 به‌لّی هه‌رچه‌ند شین زاری مه‌که‌ری
 هه‌رچه‌ند سه‌ر وه‌سه‌نگ سیامه‌ده‌ری^{۵۵}
 فایئده‌ش نیه‌ن سوود نه‌دارو پیت
 بشوّ زاری که‌ر په‌ری به‌خت ویت^{۵۶}
 په‌ی چیش نه‌ی دنیا خه‌یللی بی‌ وه‌فان

جه‌ته‌نخوای وه‌فاش دايم هه‌ر جه‌فان^{۵۷}
 که‌س جه‌قه‌یی دام مه‌کرش نه‌ره‌سته‌ن
 یه‌ک یه‌ک وه‌زه‌نجیر عه‌بیاران به‌سته‌ن^{۵۸}
 جه‌ نه‌وو‌لّ دنیا تاوه‌روّی مه‌حشهر
 هه‌یچه‌که‌س جه‌دامش به‌رنه‌شین وه‌به‌ر^{۵۹}
 هه‌ر که‌س دیت شاد^{۶۰} بوّ وه‌ی^{۶۱} دنیای بی‌ پو
 ناخیر سه‌ره‌نجام ره‌نجه‌روّ مه‌بوّ^{۶۲}
 هه‌رچه‌ند په‌رئومن توّ نه‌لوه‌داتهن،
 ناخیر سه‌ره‌نجام نه‌ی جاگه‌، جاتهن^{۶۳}
 «نه‌حمه‌د» په‌ریو^{۶۴} کوّچ شای جه‌مین جامان
 ره‌ستاخیز که‌روّ تامه‌رگ سامان^{۶۵}

نه‌وه‌ش ته‌رجه‌مه‌ی [شيعره‌که] به‌ نامانجی نه‌وه‌ی هه‌موو وشه‌یه‌کی ده‌قه‌که [بوّ
 خوئنه‌ر] هاسان بکاته‌وه.

[لیره‌دا، مینتورسکی ته‌رجه‌مه‌ی ئینگلیزی هه‌موو شيعره‌که‌ی - فه‌رد به‌فه‌رد، خستوته
 به‌رده‌ست، به‌لام پیوست نه‌بوو سه‌رله‌نوئی بیکه‌مه‌وه کوردی! وه‌رگپرا].

پاشکو

سه‌باره‌ت به‌ لاپه‌ره ۷۹ (خالّی ت) [ده‌قی ئینگلیزی]، دکتور و. هینینگ (W. Hen-ning)، سه‌رنجی به‌ره‌و مارکوارت راکیشام:

A Catalogue of the Provincial Capitals of Earnshahr, 1931, p. 31

نه‌و شوئنه‌ی وا «نورشیره‌کان» وه‌ک «ده‌غم» ی * نات نه‌رته‌شیره‌کان ناسینراوه و
 گه‌راوه‌ته‌وه بوّ [قسه‌ی] طه‌به‌ری له‌ به‌رگی یه‌که‌م، لاپه‌ره ۸۲۰ و «ئین خوردا‌دیه» له
 لاپه‌ره ۱۷۱۷ دا. نه‌وش بوّچوونه‌که‌ی من لاواز ده‌کات: به‌لام ئایا بیچه‌ه ساسانیبه‌که‌ی ته‌نیا
 شیوازیک له «اشتقاق» ی خه‌لک خوازانه‌ی عیباره‌تیک کی کون نیبه‌؟

پهراویزه‌مکانی وتاری گۆران

* [ئهم وتاره له «گۆفاری قوتابخانه‌ی توێژینه‌وه رۆژه‌لاتی و ئه‌فریقییه‌کان» وه‌رگیراوه و وه‌رگه‌پراوته سه‌ر کوردی:

V. Minorsky, The Gûran, B.S.O.A.S, Vol.XI, 1943-46, pp. 75-103

به‌دریژی هه‌موو وتاره‌که، مینۆرسکی، ناوی گۆرانی وه‌ک «گوران» (Gûran) واته به شییوازه فارسیه‌که‌ی نووسیوه به‌لام من هیناومه‌ته سه‌ر بیجی ئاسایی کوردیی (Goran) و ئه‌گه‌ر له شییوه‌که‌ی دیکه‌مدا نووسیبیت، ئاماژه‌م پێ کردوه.

1. Daylamites

2. Tabaristan

3. Suristan

4. به‌روالته شه‌ره‌فخان له ژێر ناوی «که‌لهور» دا، هه‌موو کوردانی باشووری رۆژه‌لاتی کرماشان (و سنه‌؟) ده‌بینیت. هه‌رچۆنیک بیت، پیتوسته جیاوازی نیوان هۆز و سه‌ره‌ک هۆزه‌کان له به‌رچاو دوور نه‌خه‌ینه‌وه.

5. پروانه: مینۆرسکی، «لور»، له ئه‌نسیکلۆپیدیای ئیسلامدا.

6. J.CI. Rich

7. Warriors

8. پروانه: مینۆرسکی «کورد»، له ئه‌نسیکلۆپیدیای ئیسلامدا.

9. Sirwân (Diyâla)

10. Awarâman-i luhûn

11. Takht

12. Kandûla [مینۆرسکی له بیجی «که‌ندوولته» یدا نووسیوه].

13. Baniyân

14. Gâmâsiâb

15. basin

16. Khosar

17. [باجه‌لان] له ناچه‌که‌دا به «باجووران» (Bâjûrân) ده‌ناسرین و به‌روالته ته‌هلی حه‌قن. قه‌شه‌ه‌ ناناستاز (Father Anastase)، به «ئه‌للاه‌ی» Allahi ناویان ده‌بات و باسی هه‌ندێ داب و

سه‌باره‌ت به لاپه‌ره 80، دێری 6، عینوانی «گۆران‌شاه» له‌لیسته‌ی سه‌رنج راکیشی یارانی یارمه‌تیده‌ری که‌یخوسره‌و و دژ به ئه‌فراسیاب‌دا، هه‌یه. پروانه: شاهنامه، چاپی Mohl، 4، 16، چاپی تاران 1314 (1935)، به‌رگی 5، 1279:

وز و دورتر آرش رزم زن
چو گوران شه، آن گرد لشکر شکن

سه‌باره‌ت به لاپه‌ره 81، دێری 25 [ی ئینگلیزی]، شییوازی راستی خوێندنه‌وه‌ی، ده‌بی مه‌سته‌کان بیت. گوندیک به‌و ناوه له برادۆست (باشووری رۆژئاوای ورمی) هه‌یه.

سه‌باره‌ت به لاپه‌ره 84، «راوست» و هه‌یه له شییوه‌ی * روستا به واتای «گوند» دا ساغ بکرتیه‌وه. [دوو بیجی «رۆست» و «حه‌سار رۆست» یش باش وایه بگیرینه به‌رچاو. وه‌رگێر].

(Jaba, Récits Kurdes, 1860, p.3),

سه‌د بنه‌ماله‌ی گۆران له «بایه‌زید» و ده‌وروبه‌ری ده‌ژیان. هه‌روه‌ها بپروانه نه‌خشه‌کانی Houss- knecht [که به گوێره‌ی ئەوان]، «قه‌لای گۆران» له هه‌ورامانی له‌ه‌ژن، هه‌روه‌ها «گۆران قه‌لا» له باکووری جوانرۆ، «گۆرانگا (ه)» له خاکی «مامه‌ش» که لقی‌ک له‌بلباسن و «گۆران ئاوا» ش له «برادۆست» ی رۆژئاوای ورمی، به‌رچاو ده‌که‌ون. چریکۆف (Chiricov, IXIX)، ناماژه به «گۆران ده‌شت» له بۆتان ده‌کات.

۳۴. به‌رانبه‌ره ئاساییه‌که‌ی /ۆ/، له کوردیی موکریاندا، /یو/ یه، بۆ نمونه:

کۆه > کینو، گۆز > گوێز = Kôh > k'üe, gôz > g'üez

35. O. Mann, "Die Mundart der Mukri Kurden", text, p. 253, Translation, p. 396.

من له سالی ۱۹۳۴دا، له سلیمانی چاوم به مامۆستا یه‌کی قوتابخانه کهوت که پیتی ده‌گوترا «گۆران» و خه‌لکی مه‌له‌ندیکی دراوسی - واته قه‌رده‌اغ بوو و به شپوه زاری کوردیی موکریانیش دده‌وا [ده‌بی مامۆستا گۆرانی شاعیر بووبیت]. ناوبراو پیتی گوتم ته‌نیا له نزیک هه‌له‌بچه (Alabche)، (له شاره‌زووری به‌شی رۆژئاوای هه‌ورامان) هه‌ندی [خه‌لک] هه‌ن، که به گۆرانی دده‌وین.

۳۶. هه‌ر چۆنیک بیت، «ریچ» له‌م گۆره‌پانه‌شدا، کاتی باسی کوردی سلیمانی ده‌کات، ناوی «گۆران» دینیتته گۆرۆ (به‌رگی به‌که‌م، ل ۱۵۲). هه‌روه‌ها بپروانه:

ژابا-یوستی، قاموسی کوردی، ل ۳۶۸ [که له‌ویدا ده‌لین]: کوردانی وهرزێر خه‌لکیکی نیشته‌جین.

۳۷. فه‌له

۳۸. بپروانه:

Socin, "Kurd. Sammlungen", text, p. 174, translation p. 197

داستانی عیسا و کاسه‌سه‌ر [جمجمه‌ سوڵتان] له بنه‌مایه‌کی ئەده‌بیبیوه‌ دیت و «فریدالدین عطار» ریوایه‌تیکی ئەم داسته‌نه‌مان دده‌ا به‌ده‌سته‌وه. بپروانه:

Zhukovsky, "Jumjuma - Nama", in Zap. VII, 1892, 63 - 72.

39. Gôran < Gabrân

۴۰. له لایه‌کی دیکه‌وه، «نیبور» له «سه‌فه‌ری عه‌ره‌به‌ستان، سالی ۱۷۸۰، به‌رگی ۲، ل ۳۱۵» دا ده‌لین: له‌ناو هۆزه‌کانی سنجار «الکابارییه» دا (Al-kâbâriya) پاشماوه‌یه‌کی به‌هێز له بیجمه‌کۆنه‌کانی ناوی «گۆران» (< گاباره - کان) هه‌رماوه.

۴۱. /u/and/o/.

نهریتیان ده‌کات (المشرق، ۱۹۰۲، ل ۵۷۷ تا ۵۸۲). دۆلی خوسه‌ر، مه‌رکه‌زی ئایینی جیاوازه. بپروانه مینۆرسکی، «شه‌به‌ک» (Shabak)، له ئه‌نسیکلۆپیدیای ئیسلامدا. ۱۸. [مینۆرسکی له شپوه‌ی «زوه‌اب» Zuhab یدا نووسیه‌وه].

91. Zaza [Dimli]

۲۰. ئیستا بپروانه:

Mann - Hadank, "Mundarten der Guran", 1930, pp. 17-43 and " Mundarten der Zaza, 1932, pp. 6-7

ئهو نه‌قشه‌یه‌ی «هه‌ده‌نک» و له‌گه‌ڵ کتیبه‌که‌ بده‌ایه.

21. Zarda

۲۲. کورت کراوه‌که‌ی له «تکمله» ی ئه‌نسیکلۆپیدیای ئیسلامدا هاتوه [وه‌رگێراوی هه‌مرو ده‌قه‌که‌ش له‌م کتیبه‌دا ده‌بینرێ. وه‌رگێر].

۲۳. Koine [بریتیه له زمانیکی یه‌کگرتوو، که له چهند زاراوه‌ی هه‌مان زمان پیتک هاتیی، به‌لام واهه‌یه به ته‌واوه‌تی له ژێر ده‌سته‌لاتی زاراوه‌ی سه‌ره‌کی دابیت: ئه‌نسیکلۆپیدیای بریتانیکا: Koine. وه‌رگێر].

۲۴. [نیازی مینۆرسکی، کتیبی «زانی؟ مرگانی!» دکتۆر سه‌عه‌دخانێ کوردستانییه‌ه].

25. Société Asiatique

26. Marquart

۲۷. [من «خه‌لک خوازانه» م به‌رانبه‌ر به Popular داناوه‌].

28. M. A. Benedictsen

۲۹. [مینۆرسکی به «ئه‌حمه‌د خانی کۆماسی» ناو برده‌وه].

30. Ethnical name

31. Gôran or Gûran

۳۲. له‌و ده‌قانه‌دا و «سالار» ی گۆران بۆ ده‌خویندمه‌وه، ئەم وشانه‌م دۆزیه‌وه: کوو > کۆه، رووژ > رۆژ، دووسخاهی > دۆست - خواهی. دیفتانگی / ئوو / دهنگی / ئو / دهدات و ژماره‌ی ئەو حاله‌تانه، به‌هۆی حوئجه‌کردنی /ب/ وه زیاتریش ده‌بیت: سه‌وز > سه‌بز، ئەیو > ئەده‌ب [Adab]، به‌لام دهنگی دیفتانگه‌ که له /و/ ی درێژ گه‌لێک جیاوازه. له‌لایه‌کی دیکه‌وه، شین گێری ئه‌حمه‌د به‌گی کۆماسی - به‌و شپوه‌یه‌ی دکتۆر سه‌عه‌دخان گوته‌ی و من نووسیمه‌وه، /ئ/ و /ۆ/ ی مه‌جه‌وولی پاراسته‌وه.

۳۳. به‌ گوێره‌ی قسه‌ی ژابا:

بابا خوشین فارسیسی دیدی، سولتان سوهاک گویرانیینی [واته: باباخوشین فارسییه‌که‌ی گوت و سولتان سوهاک گۆرانیه‌که‌ی]. تا قمیمیک شوین له نزیک «گه‌نجه» هه‌ن که به دوای وشه‌ی «گویران» (G'ôran) داهاتوون. هه‌روه‌ها پروانه عینوانی وتاریکی ه. نه‌جه‌ریان به ناوی «گیتوران‌کان (کذا) و تومهریه‌کان:

H. Adjarian, "Gyorans (sic) and Tumaris", See Rev. Hist, Rel. January, 1928.

44. old /ô/

٤٥ . کۆز [ی کوردی] < کوور (له فارسی نویدا). به‌لام له تورکیدا: کویر

Kör > kûr, Kôr = Blind

46. Cast

47. Keläw - Spee

48. Gooran

پروانه:

CL. J. Rich, 'Narrative of a Residence in Koordistan, i, 152, cf. 88 - 90

49. Darna, Dartang

٥٠ . [«راولینسن» یش وه‌ک ریج وشه‌که‌ی له شیوه‌ی Gooran دا نووسیوه و به گویره‌ی ئه‌وه‌ی ریج کوردستانیش وه‌ک Koordistan ده‌نوسی، واهه‌یه وشه‌که بتوانین له بیجمی «گۆران» دا بخوتینینه‌وه. وه‌رگیترا].

٥١ . بۆ نمونه: (= کۆچهر، a nomad) یا له زمانی خه‌لکی گورجستان دا، گورجی (= دز). به

پیچه‌وانه، له کوردیدا به ئهرمه‌نی ده‌لین «فه‌له» (fala).

Jaba - Justi, 294 (< fallah, prym - Socin, p. 64).

٥٢ [واته Gôran]

٥٣ . ریشه ناسین و «اشتقاق» ی «گه‌بر» (Gebr)، هیشتا جیگه‌ی گومانه.

54. Strabo

[بیجمی وشه‌که زۆر له «سه‌ره‌په‌رین» ی کوردیی ئیستا ده‌چیت Theracian Saraparae [Thera] که «سانتۆرین» یشی پچ ده‌گوتری، باشووری ترین دورگه‌ی تا قمی دورگه‌کانی «سیکلاد»

له زه‌ریای «ئییژ» دایه: ئه‌نسکلۆپیدیای بریتانیکا].

56. Guranii (Gouranii)

٥٧ . مینۆرسکی ئه‌م رسته‌یه‌ی سترایۆنی به یۆنانیش نووسیوه‌ته‌وه.

٥٨ . سه‌باره‌ت به‌وان [واته گۆرانیی «سترایۆن»؟] پروانه راگه‌یاندنیکی کورتی:

Weissbach, in Pauli - Wissowa, vii, col. 1945

59. K. Müller

٦٠ . پروانه:

Marquart, "Woher stammt der Name Kaukasus"

[واته: به‌چه‌کی ناوی قه‌وقاز،

in Caucasia, Fasc, i, 1 Theil, 1930, 62,

که تییدا زۆر به‌شی ئه‌و نووسراوه‌یه هاتوه:

Diod. xx, 22, 4; Strabo, xi, 2, i; 5, 4; 5, 7- 8; 14, 14; Pliny, iv, 83

هتد... وله‌ویدا ناوی Siraci, Seraci په‌سند کراوه یاخود ده‌یی ساغ بکرتیه‌وه. من نه‌متوانی له

راست کراوه‌که‌ی بۆ چوونی مارکوارت (ل ٩١٧ئ) له چاپی موللیتردا هه‌له‌یه‌ک بدۆزمه‌وه.

60. Thrakon (Serakon)

61. Siraci (* Sirak, Shirak)

62. Scythian

٦٣ . راستکرنه‌وه‌که‌ی موللیتر جیگه‌ی متمانه‌ی زیاتره، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی سترایۆن ناوی «سه‌ره‌په‌رته» به‌واتای چه‌رچی ده‌بات و ئه‌وه‌ش نه‌ریتتیکی سه‌کایی بوه.

64. Maeotis

65. Aorsi

٦٦ . پروانه: Kretschmer, in Pauly - Wissowa, ii, 5, 1927

پیویسته «سیره‌کی» له سیلیک (سیدیکه‌کان) Silices (Sidices) جیاواز دابنرتین، که په‌یوه‌ندیان

به «سیده‌کان» Sidakan ی نیوان شنۆ ره‌واندزه‌وه هه‌بوه. پروانه:

Marquart, Südarmanien, index.

67. * Shirnak

68. Sirakini

69. Hyrcania

Justi, Iran, Namenbuch p. 121

(دوای همزه، ل ۶۱، چاپی بهرلین، ل ۴۲)؛ له مجمل التواریخ، چاپی تاران، ۱۹۳۹، ل ۳۷ یشدا، دوویات کراوه تهوه.

۹۵. [دوخت، دۆت = که نیشک، کچ]

۹۶. پروانه: Justi, op.cit., 121

یوستی ئەم وشه بهی بهی هیج هۆبهک له شتیوهی «به هرام دوخت» دا نووسیوه.

97. Gouranie

98. <Raoxsni (Ctesias);

Péröz < Gosithris < Gocithra

یونانیه کان، زۆرجار، دهنگی رهقی /و/ (/o/) دهگۆزین بۆ نمونه:

<Savor, Sâpûr

99. Kûra

100. Ostan "Shad Fayrüz"

101. Hulwân

102. Jqbqr.qa

103. Alvand

۱۰۴. هیج گومانیک له وهدا نییه که [ناوی] ته لوهند، «اشتقاق» یکی خه لک خوازانهی [وشه ی] «حولان» ی کۆنه. کورد ئەم چۆمه به «حه له وان» ناوده بهن.

105. Tassuj

106. Fayrüz - Qubâdh

107. Al-Tabal

108. Tamarrâ

109. Irbil

110. Arbela

111. Sawâd

۱۱۲. له هه مان کتیب لاپه ره ۱۵۴ دا، ته نانه ت شاره زوریش جیسا له حه لوان دانراوه و له لاپه ره ۹۱ دا، «الترهان» (Al-Tirhan) و «دهقوقا» (Daqûqâ) به دورو بهری موسل له قه له م دراوان که ئەویش خۆی له دهره وهی «سهواد» [ی حه لوان] هوهیه.

70. Ochus (Tajan)

71. Kretschmer

72. Paryadres

73. Paryadres {Pontic, AIPS?}

74. Cyrus (kur)

75. Arex

76. Shakaséné (Shakashén)

77. Ganja

78. Sirakéné

۷۹. پروانه:

Hübschmann, Die altarm. Ortsnamen, p. 352.

80. Shirak Steppe

81. Kakhétia

82. Alazan

83. Shirak

84. Tair - Siraj

85. Akhurian

86. Arpa - chay

87. Ani

88. Nor - Shirakän

89. Arbela

90. bdeasx

91. Marquart, Südarmanien, 1930, p. *59

92. Adiabéné

۹۳. راولینسن، سهری «سیراگانون» ی به تله میوس، به سیرگان (Sirgan) ی رۆژئاوای «شنق» داده نییت، به لام ته گهر ته نانه ت شوینه که ناوی خۆی له «*شیراک» وهرگرتبیت، پیوست ناکات به نورشیرکانه وه به ستریت.

۹۴. پروانه:

138. N. sâw. ra
 139. Budhikân (*Barzikan?)
 140. Jwr. qan
 141. Bârisi
 142. Mashtakan
 143. Jurughan
 144. Kikan
 145. Majurdan
 146. Hadhbâni
۱۴۷. [هۆزی جهلالی دانیشتوی ناوچهی «خۆی» و «ماکو» ن و به‌شیکیان له کوردستانی باکوور ده‌ژین واته بۆچوونی مینۆرسکی له‌مه‌ر تیکه‌لا و کردنی جهلالی و گه‌لالی له راست ناچیت].
148. Būyids
 149. Hasanōya
۱۵۰. تجارب الامم : [ئه‌بوشوجاع]، ۲۸۷، ۲۹۹، ۳۲۷، [ابن محاسن]، ۴۲۹، ۴۴۹ تا ۴۵۴، عتبی، چاپی لاهور، ۲۸۵ (ته‌رجه‌مه‌ی فارسی، ل ۳۸۴).
151. IA., Ix, 172
 152. IA., Ix, 173
۱۵۳. [ئه‌م ناوه له ده‌قی ئینگلیزیدا به پیتی عه‌ره‌بی و به بی خال نووسراوه: کوسحد].
154. Kākōyid Ala Al-daula
 155. IA.IX, 247
 156. Bābuni
 157. Ibrāhim Yinnāl
۱۵۸. پروانه: IA.Ix, 448
۱۵۹. «مجل» به وردبونه‌وه‌یه‌کی زۆره‌وه، «[ملک الشعرا] به‌هار» چاپی کردوه، تاران، ۶۲۱ / (۱۹۳۹) [سالی ۱۹۳۹ ی زاینی به‌رانسه‌ره له‌گه‌ل ۱۳۵۸ ی کۆچی مانگی و ۱۳۱۸ ی هه‌تاوی. مینۆرسکی له حیساب کردنی ئه‌م سالانه‌دا ده‌بی هه‌له‌ی کردییت].
۱۶۰. کتاب تاجی خه‌لکی صابی.
۱۶۱. [مینۆرسکی ئه‌م وشه‌یه‌ی به عه‌ره‌بی نووسیوه].

113. Qudāma
۱۱۴. [مینۆرسکی ئه‌م وشه‌یه‌ی به پیتی عه‌ره‌بی نووسیوه].
۱۱۵. ئه‌م وشه‌یه‌ش هه‌ر به پیتی عه‌ره‌بی و له شپوه‌ی «درتنک» دا نووسراوه.
116. *Darnak
 117. Dālahû
 118. Al-Jil
۱۱۹. هه‌روه‌ها بگه‌رتوه پیشتر، ئه‌و شوینه‌ی وا له زمان «نزهه‌القلوب» هه‌وه باسی کراوه.
120. Jābār. qa (var. Kābār.kâ, * Gābār. ka)
 121. Jābāraq
 122. Degoeje
۱۲۳. [مینۆرسکی ئه‌م دوو وشه‌یه‌شی به پیتی عه‌ره‌بی نووسیوه و اهه‌یه پیوست بیت هه‌ردووکیان به «گ» بخوینیه‌وه].
۱۲۴. a herd [واتای ئه‌م وشه‌یه، بۆچوونی سه‌ره‌وه‌ی من ده‌سه‌لیتی].
125. Gaubara
 126. Shadanjan
 127. Lazba (luri?)
 128. Madanjan
 129. Mazdanakan
 130. Barisan
۱۳۰. (*Jalali < Galali) Khali [گومان کردنی مینۆرسکی له ناوی هۆزی «خالی» له جیتی خۆیدا نییه. پاشماوه‌ی ئه‌و هۆزه له ناوچه‌ی موکریان ماون و چه‌ند بنه‌ماله به‌ناوی «حه‌سه‌ن خالی» له بۆکان و مه‌هاباد ده‌ناسرتنه‌وه. وه‌رگێتر].
132. Jabar. qi
۱۳۳. [هۆزی «گاوان»] Jawani
134. Mastakan
 135. Baz. njan
 136. Shuhjan
 137. Shad. njan

۱۶۲. «کۆی (ن - هکان» ئیستاش له زاراوهی گۆرانیدا کهلکی لی وهردهگیری. پروانه:

Mann - Hadank, Mundarten der Gûran, 105, 378

۱۶۳ تا ۱۶۷. [مینیۆرسکی ئەم چەند وشەییە بە پیتی عەرەبی نووسیوه].

168. Kûsaj

۱۶۹. Kûsaj - i hajj. زیارەتگەیهکی کۆنی بەناویانگە. لەهه‌ورامان پێیان گۆتم کۆسە بهواتای

«بێ ریش» ی فارسی نییە (که بریتی بیت له کووسەج و کووسە) من لام وایه ناوکه په‌یوهندی به «هۆزی کۆسە» وه هه‌یه که پینشتر دانیششتوی شاره‌زور بوون و پاشماوه‌یان ئیستا له نێو «زازا» کاندایه‌دی ده‌کری.

170. Zûpin

171. Taq-i Girra

172. * Gil - u Gailan

173. Rijab

۱۷۴. پروانه:

Evliya-chalebi, iv, 377; -

- A. Pinçon, in Sir D. Rose, "Sir Anthony Sherley", p. 148; Sir H. Rawlinson, JRGS, 1839, p.33; Chirikov, "Putervoy Zhurnal", 1849 - 1852, St. Petersburg, 1875, 301 - 5:

کرد - بیوه‌نیز - ریژاو: شهرجی سه‌رچاوه‌کانی ئەلوه‌ند، واکه‌تۆته‌ دۆلی «ریژاو» هوه‌ به‌لام نزیك به‌ باکووری «طاقی گبیرا» (له «ناوچه» ی ئەودا).

175. Shihab al-Din al-Omari

۱۷۶. [مینیۆرسکی ده‌قی ئەو چەند دێره‌ی «شهاب الدین العمری» به‌ زمانی فه‌ره‌نسی و له‌ به‌ر ته‌رجه‌مه‌ی «کاتریمیر» نووسیوه‌ته‌وه‌].

پروانه: ته‌رجه‌مه‌ی کاتریمیر، یادداشت و هه‌لیژارده‌کان، ۱۸۳۸، ۱۳، ل ۷ - ۵۰۶.

له‌ ده‌روه‌ری سالی ۱۲۵۸ ی زایینی دا، «حسام الدین عکه» به‌ نۆینه‌رایه‌تی له‌ لایه‌ن خه‌لیفه‌کانه‌وه‌ «ده‌رتەنگ» ی به‌ریوه‌ ده‌برد. هه‌ر ئەم حسام الدینه‌ی وا «هولاکۆ» [خان]، قه‌لای «مۆح» (؟) و «رۆده» (* ده‌ودان؟) ی سه‌رله‌نۆی بۆ دروست کرده‌وه. پروانه: رشیدالدین، چاپی کاتریمیر، ل ۲۵۵.

Qual'a Mwh (?) and Rwda (*Daudân?)

۱۷۷. مه‌رکه‌زی ده‌رتەنگ واته‌ ریجاب < ریژاو، که‌وتۆته‌ کۆتایی به‌ری رۆژئاوای ئەو دۆله‌وه‌ که

ئەلوه‌ند به‌ویدا ده‌گاته‌ ده‌ستی زه‌هاو.

۱۷۸. Darna (* Darnak). پروانه‌ته‌فسیری من له‌ سه‌ر «ابن خورداذبیه» ۱۴، هه‌مان، ل ۸۰.

179. Dālahū

۱۸۰. Zimkan، وا هه‌یه‌ سه‌مغان (Samghân) ی بلاذری بیت.

181. Râws

۱۸۲. وا هه‌یه‌ «*ده‌ودان» بیت که‌ گوندیکه‌ له‌ پشت دالاهو.

۱۸۳ تا ۱۸۶. [ئەم وشانه‌ به‌ پیتی عەرەبی نووسراون و هیچ خالێک بۆ دووه‌میان دانه‌نراوه‌].

187. Hasanoya

۱۸۸. گه‌لیک گونجاوله‌ که‌ هۆزی هه‌سه‌نویه‌ی «به‌رزیکان» له‌ بنه‌چه‌کێکی هاوچه‌شنی گۆرانه‌کان بن.

۱۸۹. هیچ شتیکی به‌ لیبرایی سه‌بارته‌ به‌ بنه‌رته‌ و ناوی که‌له‌ور نازانری. سه‌رۆکه‌کیان ده‌یه‌وی

بنه‌چه‌کیان بگه‌رینیه‌ته‌وه‌ بۆ «گۆده‌ری» ی کوری «گیو» - ساتراپی ئه‌رده‌شیر [ی ئەشکانی] (شه‌ره‌فنامه،

۳۱۷). تۆ بلیتی «که‌له‌ور» له‌ وشه‌ی «* که‌ل خۆر» Kal-xwar به‌واتای «که‌سێک که‌ که‌ل ده‌خوات»

وه‌رنه‌گیراییته‌؟ گوندیکی گرنه‌گ به‌ ناوی «که‌لخۆزان» له‌ باکووری ئه‌رده‌بیل [نازه‌ریایجان] هه‌یه‌. پروانه:

«سلسله‌النسب صفویه»، ل ۱۲.

۱۹۰. جیگه‌ی سه‌رسورمانه‌ که‌ نووسراوه‌کانی ئەه‌لی حقه‌ چهنده‌ به‌ ریکویتیکی له‌ گه‌ل جوغرافیای

باکووری لوړستاندا یه‌ک ده‌گرته‌وه‌. پروانه: یادداشته‌کانی من:

Sur les Ahl-i hagg, pp. 22, 42

به‌شیک له‌ ئیماندارانی ئایینه‌که‌، له‌و ناوچه‌یه‌ (و به‌ تاییه‌ته‌ له‌ «دیلفان») به‌رچاو ده‌که‌ون.

گه‌لیک شتیکی گونجاوله‌ ژماره‌یه‌ک له‌ هۆزه‌ گۆرانه‌ ئەسلییه‌کان، زاراوه‌ی خۆیان گۆریب و کردبیتیانه‌

زاراوه‌یه‌کی لوری ناوچه‌ی خۆیان.

۱۹۱. سی‌هانی راولینسن، کاتێ له‌ سالی ۱۸۳۶ دا فه‌رمانده‌ی تیپی گۆرانه‌کان بوو،

ده‌رتانیکی بی وینه‌ی بۆ دیراسه‌کردنی گۆرانه‌کان ده‌ست که‌وت. پروانه:

Notes on a march from Zohâb, in JRGS., 1839, ix, 26 - 116

هه‌روه‌ها من که‌لکم له‌ یادداشتیکی ره‌سمی هه‌مان نووسه‌ر [راولینسن] له‌ سه‌ر سنووری تورک و

ئیران وه‌رگرت (۱۸۴۴)

۱۹۲. «نه‌عیما»، ۱، ۴۷۴، ده‌لی له‌ سالی ۱۶۳۰ دا، سه‌ره‌ک هۆزی باجه‌لان به‌ ۴۰.۰۰۰

کوردوه‌ گه‌یشته‌ مووسل بۆ ئەوه‌ی له‌ گه‌ل خوسره‌و پاشادا به‌یعه‌ته‌ بکات. هۆزه‌که‌ له‌ ده‌شتیکدا ده‌ژیان

که کهوتبوه سهر ریگای به‌غدا و شوتینی ژبانی (هاوبه‌شی) کورد و عه‌رب بوو (؟).

193. Oal' - Zanjir

194. Bevanij

۱۹۵. پروانه: تاریخ نادری، چاپی ۱۲۸۶ی کۆچی. نادر به باشووریتترین ریگای «گاو - ره‌وان» (Gav-ravan) و به‌پشت «تاقی‌گیرا» دا هات که خورشید ئه‌فه‌ندی (ته‌رجه‌مه‌ی روسی، ل ۱۳۵)، ئه‌و «گاو - ره‌وان»‌ه‌ی به «قلعه - شاهین» داناوه.

۱۹۶. بیره‌وه‌ریبه‌کانی سالی ۱۸۴۴ی راولینسن.

۱۹۷. ده‌گوتری ئه‌م رووداوه، پیتش سال ۶۶۰ - ۶۴۵ روویدا بیت. پروانه: ظهیرالدین چاپی Dorn، ل ۳۹، ۴۰، هه‌روه‌ها پروانه:

Justi, Iranisches Namenbuch, 117, 430, 433;

[کتیبی ناوه ئیرانییه‌کان]

- Rabino, "Les dynasties du Mâzandaran", in J.As., Juillet 1936, p. 438.

198. Gil

199. Gâv - savâr

۲۰۰. ئه‌وه‌ش، گپرانه‌وه‌یه‌کی دیکه‌ی داستانه‌که‌یه بو سهرده‌می زوو. شاهنامه، چاپی Vullers، به‌رگی ۱، ل ۴۱، ده‌لئی فه‌ره‌یدوون [ئو شایه‌ی له جیگه‌ی ئه‌ژده‌هاک دانیشت]، به شیری گای «به‌رمایه» (Barmaye) گه‌وره‌کرا. له راستیدا فی‌رده‌وسی داستانه سهره‌کیبه‌که ده‌سووریتین که تینیدا «به‌رمایون» (Barmâyon) هه‌یوانیتیکی نیره، و «ئاسی - شه‌نوهی» (Asi-Vanuhi) په‌نا ده‌باته به‌ر پیتی ئه‌و. [ئافیستا، یه‌شت، ۱۵، ۱۷] و فه‌ره‌یدوون (فه‌ره‌توون) [ی ئافیستا]، تۆز و گه‌رد وه‌کو ده‌کات تا دوژمنه‌کانی خو‌ی پی له ناو به‌ریت: [ئافیستا]، دینکرت، ۸۱۴، ۱۷ - ۱۰. (من بو ئاماژه‌کردن به‌و دووسه‌رچاوه‌یه، فه‌رزداری «ه.و. به‌یلی» م H.W. Baily).

۲۰۱. له خواره‌وتری ئه‌م به‌شه‌ی وتاره‌که (ژماره ۵) دا پروانه نزیکایه‌تی جوغرافیایی هه‌ندی شوتین که په‌یوه‌ندیان به «چگاوه‌باره» وه هه‌یه له گه‌ل ئه‌وانه‌ی وا به دوی «گیلان» دا هاتوون. بو دیاری کردنی شوتینی «گاو‌باره» ش له نزیک زه‌ریای خه‌زه‌ر [قه‌زوین]، ده‌توانین به‌شیکی دیکه له «نزهه القلوب» به شاهید بینینه‌وه، که ده‌لئی: «محمود ئاباد» که‌وتۆته ده‌ستی «گاو باره» له لیواری رۆژه‌لاتی زه‌ریای خه‌زه‌ر. ئه‌م محمود ئاباده، «غازان خان» له باشووری زارکی [چۆمی] کور دروستی کرد. له‌وه‌ش سه‌رنج راکیشتر، ئاماژه کردنیه‌تی به‌کووران («گاوران» ده‌شت - *Gûrân - Kûrân dasht) له‌و راپۆرتی وا له‌مه‌ر شه‌ری ئولجاتیۆ له‌گیلان ده‌یدات (به‌هاری سالی ۷۰۷، ۱۳۰۸ ز،)

ده‌لئی: ئیلخان له «سولتانییه» [نزیک زه‌نجان] هوه، به‌ریگای «کووران ده‌شت» دا گه‌یشته لووشان Laushan (له شاهرود). لووشان، ناو‌رییانیکی ناسراوی شاهروده له سهره‌وه‌تری «مه‌نجیل» Manjil و کووران ده‌شت ده‌بی که‌وتیبته رۆژئاوا یا خود باشووری ئه‌و شوتینه: پروانه:

Ta'rikh- i Uljaytu, Bib., Nat., Sup.pers., 1419, fol. 42

202. [Major E.B. Soane], "To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise ", p. 377

203. Bundahishn

204. Padhishkwargar

205. Huzahishnih

206. Viking

۲۰۷. [لاجان، له نیوان مه‌هاباد و شو].

من له «حدودالعالم» دا گریمانیکم سه‌بارته به بنه‌رته‌ی دانیشتوانی ئیرانی «شیروان» و «داغستان» له ناوچه خه‌زه‌ریبه‌کاندا خسته به‌رچاو. هه‌روه‌ها، ویستم چه‌شنه بنه‌مایه‌کی خه‌زه‌ریی بو ناوی «کۆه‌گیلۆ» - ناوچه‌یه‌ک له «ئوستانی فارس» بدۆزمه‌وه: *گیلۆیه، گیل + ئۆیه + Gêlôya, Gel + (ôya)

208. Pêroz

209. Kavât

۲۱۰. پروانه:

Hüsing, der Zagros und seine Völker, 1908

۲۱۱. [ئه‌شکانی یا پارثیه‌کان ماوه‌ی نزیک به ۵۰۰ سال ۲۵۰ پ.ز تا ۲۲۶ ز] له ئیران حکومه‌تییان کرد.

۲۱۲. [ساسانیان له سالانی ۲۲۶ تا ۶۵۲ی زایینی دا شاهی ئیران بوون].

۲۱۳. ئیمه، له لاپه‌ره ۷۷، یادداشتی دووه‌م [ی ده‌قی ئینگلیزیدا]، باسی هه‌ندی ناوی شوتینی ته‌ریکمان کرد که وا هه‌یه په‌یوه‌ندیی ئه‌وشوتینانه له‌گه‌ل یه‌کتر و بلا‌بوونه‌وه‌ی زیاتری گۆرانه‌کان به‌ره‌و رۆژئاوا بسه‌لمین.

214. Gavare (Gaväre)

215. Kani - Gilan

216. Gilana

۲۱۷. من نازانم ئایا رووباری «گاور» (Gûâur) که ده‌رژیتته سیمه‌رده‌وه، له هه‌مان ئه‌سله‌وه‌دیت

یان نا؟ چریکۆڤ، ۲۸۰ - ۲۷۸، ئەم ناوەی لە شێوەی «گەڤەرە» دا نووسیوه (Gavara) ؟
۲۱۸. ناوی ملەوی چیاکان، روخساریکی گرنگی تۆپۆنیمی پینک دێنن.

219. Harasam

220. Wardalan

221. Milleh Gahwareh

222. Mel, Mil

۲۲۳. پێش ئەوەی باوەری ئالۆزی «ئەهلی هەق» پینک بێت، دەبێ پێشبینە بەکی لەباری بۆ بلاو بوونەوه هەبووبێت کە ئەویش گەراپیتتەوه بۆ رابردوویەکی دوور.

224. Garrabân

225. Dilfân

۲۲۶. مالیان لە دەشتی «خاوە» یە (Khava) کە کەوتۆتە بەری رۆژئاوای «ئەلشتەر» (Alishtar). تیرەکانیشیان بریتین لە: کاکەوهەند، ئیتی وەند (Itivand)، موومی وەند (Mümvand) و ....

227. O. Mann, "Die Mundarten der Lur-stamme, p. 23

بەلام بە بێ هیچ دەقیکی روونکەرەوه [لەمەڕ مەسەلەکە].

۲۲۸. ناوی هەندێ ناسایی «دلفان» واهەبە پەبوەندی بە لووتکە ی گرنگی گیلان. واتە «دولفەک» (دەلفەک، دەرەفەک) هەهەبێت. وەک Tomaschek یش ئاماژەی بۆ کردووە، واهەبە «دۆلفەک»، رەنگدانەوهی ناوی کێس درێ بێ کە بە گۆیەری قسە ی بەتلەمیوس (۶، ۲۵)، لە دراوسێتیی «کەدۆسیۆی» (Kadusioi) و «گەلە ی» (Gelai) بە روالەت لە بەری رۆژھەلاتی زارکی «ئەمەردۆس» (سفیدرود) [= سیروان] دا، ژیاو.

لە لایەکی دیکەوه، هۆزی سەرەکی «کەلاردەشت» واتە «خۆجەوهەند»، تیرەبەک لە کوردانی گەرۆسە، کە «ئاغا محمد شاھ» [ئاغا محمد خانی قاجار، لە نیوان سالانی ۱۷۷۹ و ۱۷۹۷ دا، حکومەتی ئێرانی بە دەست بوە]، رایگۆیتستونەتە ئەو شویتە. گومانی ئەوە دەرکێ کە ئایینی ئەهلی هەق لە نیو گەرۆسیەکاندا بلاووبووبیتتەوه و ئاغا سام خۆی وا هەبە کەلکی لەو باروودۆخە وەرگرتبێت.

229. Mann, Mundarten, d. Güran, 52, Mundarten der zaza, 24

230. Die Tajik Mundarten der Provinz Fars, 1909, p. 23:

«زاراوهی تاجیکی ئوستانی فارس». ئەو دوانە ی دوایی لەگەڵ کوردیدا بە هەڵە وەرگیراون. ناوێکی زاراوکه لە پەبوەندی ناوچەکە دایە و خەسلەتی ناوهندی هەبە.

۲۳۱. بروانە تازەترین تۆپۆنیمەوه ی ه.و بەیلی (H.W. Baily) لە ئەنسیکۆپیدیای ئیسلام، باسی Persia دا.

۲۳۲. تەنیا ژمارەبەک ناوی ئاسایی کەسان نەبێت، هەروەرەها دوو وشە ی «لەوک» (lauk) بە واتای «باش، خاس» و «ئوشتولوم» (Ushtulum) بەواتای نەعەرەتە ی کاتی شەرۆگە ی. بروانە:

Minorsky, La domiantion des dailamites, p. 22

233. Gürani Carrin, Benedkicten - Christensen, p. 122

234. Minorsky, Matériaux, 12, 51.

تەنیا ماوەبەک دوا ی ئەو بۆ کە توانیم بە یارمەتی وەرگرتن لە کەسێکی «گۆران»، بە سەر شیعرەکاندا بچمەوه.

۲۳۵. لاپەرە ۲۳ ی ئەو دەستنوسە ی وا من خاوەنیم. بروانە:

Minorsky, "Toumari" in Rev. de l'Histoire des Religions, January 1928, pp. 90 - 105

۲۳۶. لە چوونی سلیمانیمدا لە سالی ۱۹۳۴، دەستنوسێکم وەک دیاری بێ درا، کە شەجەرەنامە ی شێخانی بەرزەنجە ی تیدا بوو و ئەوانیش پەبوەندیان بە سولتان سوحاکەوه هەبە. پێیان گوتم کە تەرجمەبەکی (کذا) کوردی دەستنوسەکەش، پینک هێنراوه.

237. Cl. Rich, R. Taylor

238. Mr. S. Topalian

۲۳۹. [من سەبارەت بەو نوسخە یە، پروام وایە «ئەحمەدی کەوکەب» هۆندبیتتەوه، بۆ زانیاری لەسەر ئەم نوسخە یە و زۆر دەستنوسێکی دیکە ی گۆرانی لە کتیبخانەکانی بریتانیا، بروانە:

ئەنوەری سولتانی، ۲۱ دەستونوی کوردی یا سەبارەت بە کورد لە کتیبخانەکانی بریتانیا کتیبفرۆشی ئەرزان، سوید (ستۆکھۆلم)، ۱۹۹۷. وەرگێڕا.

۲۴۰. [ئەم چیرۆکە، لە گەڵ چیرۆکی پیشترواتە خورشیدی خاوەردا، پینکەوه لە بەرگیکی گیراون لە کتیبخانە ی بریتانیا یەک ژمارەیان بێ دراوه. بە پروای من لەیلی و مەجنونەکەش هەر هۆنراوه ی ئەحمەدی کەوکەبە. وەرگێڕا.]

۲۴۱. [بۆ باسی ئەو کەسانە کە چیرۆکی لەیلی و مەجنونیان هۆندۆتتەوه، بروانە هەمان سەرچاوه ی پەراویزی ژمارە ۲۳۹. وەرگێڕا.]

242. Kurd, MSO, Peterm, ii, No. 14

۲۴۳. بروانە:

۲۴۴. به شیک، هندیک.

۲۴۵. پیشتر، ل ۹۴ ی ئینگلیزی.

246. Paris, Bib., Nat., sup. Persan, No. 777.

247. Lockhart

۲۴۸. شاهزاده محمد علی میرزا - کوری فتحعلی شاه (والی عراقین)، له سالی ۱۲۳۶د

مردوه (= ۱۸۲۱ ز)

۲۴۹. داستانی «گورگ و رتوی» ش له هه مان بابه تدايه و «بیتنی دیکت سین» له پاوه

نوسویوه ته وه.

۲۵۰. Pastor Roseus پروانه:

J. Deny, "La Légende de l'eau des sauterelles", in J.A, April 1933, 323 - 340.

۲۵۱. [جهنگنامهی کولله و ناینه مهل، هژناره‌ی میرزا ئولقادر (عبدالقادر پاوه‌یی) یه که به

گویره‌ی سه‌رچاوه‌یه‌ک، له سالی ۱۲۶۶ ک (۵۰ - ۱۸۴۹ ز)دا، له پاوه له دایک بوه و له سالی

۱۳۲۸ (۱۹۱۰ ز) له هه مان شوتین کوچی دوابی کرده. دیوانی شیعره‌کانی میرزا ئولقادر چاپ بوه و

شیعری کولله و ناینه مهل، لاپه‌ره ۱۰۶ تا ۱۴۶ ی دیوانه‌که‌ی داگرتوه. پروانه:

محمد امین هه‌ورامانی، «میرزا ئولقادر»، کوری زانیاری عبراق - دهسته‌ی کورد، به‌غدا، ۱۹۸۴.

هه‌ورامانی بۆ چاپی شیعره‌که که‌لکی له رۆژنامه‌ی «رۆژی کوردستان» ژماره ۱۴۸، ۱۴۹ وەرگرتوه و

نوسویوه: شیعره‌که "وهختی خۆی له لایه‌ن د. محمد صدیق مفتی زاده وهرتیک و پیک کراوه".

هیوادارم کس و کاری خوالیخۆشبوو د. موفتی زاده به‌رهمه ئه‌ده‌بی و میژووییه‌کانی بخه‌نه به‌ر ده‌ستی

خوتینه‌ری کورد. هه‌روه‌ها چاپیکی دیکه‌ی دیوانی میرزا ئولقادر له رۆژه‌لاتی کوردستان بلاوکراره‌ته‌وه.

وهرگێتر]

۲۵۲. هه‌مان ده‌ستنوس، ئه‌لف و بێ یه‌کی کوردی (واته‌ گۆرانی) تێدا‌یه و بریتییبه له ۲۰ فەرد

شیعەر.

[ده‌ستنوسه‌که‌ی مینۆرسکی هه‌وت په‌ره واته ۱۴ لاپه‌ریه و سه‌رجه‌م ۲۱۰ فەرده (۲۱۰ = x ۱۵

۱۴)، له کاتیکدا نوسخه‌ی چاپکراوی «م هه‌ورامانی» ۲۷۵ فەرده].

۲۵۳. [که‌شکۆلی کتیبخانه‌ی به‌ریتانیا واته Or. 6444، ۳۸۱ پارچه شیعری ۴۱ شاعیری گرتۆته

به‌ر. مینۆرسکی لێره‌دا، ته‌نیا قسه‌ی میجه‌رسۆنی دووبات کردۆته‌وه که گوتویه‌تی ژماره‌ی شاعیره‌کان

۲۷ که‌سن، له کاتیکدا هه‌ر خۆی له‌م لیسته‌یه‌دا ناوی ۲۸ که‌سی هیناوه، من ده‌قی که‌شکۆله‌که‌م بردۆته

ژێر چاپ. بۆ زانیاری زیاتر له سه‌ر شیعره‌کان و شاعیرانیان - به‌تایبه‌ت مه‌سه‌له‌ی مه‌حزونی و بیسارانی

پروانه:

ئه‌وه‌ری سولتانی، که‌شکۆله‌ شیعریکی گۆرانی، بنکه‌ی سۆن بۆ کوردستان، له‌نده‌ن، ۱۹۹۸ [

۲۵۴. [وه‌ک ده‌بیرنی مینۆرسکی جارێک ناوی مه‌حزونی (ژماره ۱) و جارێک ناوی بیسارانی

(ژماره ۲۹) دینیت. به‌ پروای من ئه‌و دوو ناوه، هی یه‌ک که‌سن و بیسارانی لای که‌م له سه‌رده‌میکی

تایبه‌تی ژبانیدا نازناوی «مه‌حزونی» بۆ خۆی هه‌ل‌بژاردوه و له شیعریکدا (نالیه‌ی ده‌رده‌دار بێ ناخ نمه

بۆ)، که‌لکی له‌و نازناوه وەرگرتوه. بۆ زانیاری زیاتر له سه‌ر ئه‌و مه‌سه‌له‌یه، پروانه سه‌رچاوه‌ی پیشوو

(په‌راویزی ژماره ۲۵۳).

۲۵۵. [بۆچونی مینۆرسکی راست نییه. شیخ مسته‌فای ته‌ختی له مه‌ردۆخییه‌کانه و ته‌واو

جیاوازه له مه‌لا مسته‌فای بیسارانی].

۲۵۶. [ئه‌و شیعرا‌نه‌ی به‌ ناوی «سه‌یدی» یه‌وه که‌یشتونه‌ته ده‌ستی ئیمه، به‌ دوشیوه‌ی هه‌ورامی

کۆن و تازهن، هه‌ر ئه‌وه‌ش بۆته هۆی باوره‌هینان به‌ بونی دووسه‌یدی: یه‌که‌م و دووه‌م. پروانه: بابا مردوخ

روحانی، تاریخ مشاهیر کرد، ۱، ۱۴۷، ۳۷۴].

۲۵۹. [دیوانی سه‌یدی دواتر چاپ و بلاوکراره‌ته‌وه، به‌ گویره‌ی «تاریخ مشاهیرکرد» (پیشتر،

۱۴۷)، ئه‌م دیوانه، له لایه‌ن «محمد امین کاردۆخی» یه‌وه له سلیمانی و له سالی ۱۹۷۱دا چاپ کراوه.

وهرگێتر].

۲۶۰. [Opocrypha به‌و کتیبانه ده‌گوتری سه‌بارت به‌ ژبانی عیسا نوسراون و پشتیان به

راستییه‌کی میژوویی نه‌به‌ستوه].

261. Friedlander, "The heterodoxies of the shi'ites" in JAOS, 1909, vl. 29, pp.

133 - 8

262. Wellhausen, Die ... Oppositionsparteien in altem Islam, 1901, pp. 74 - 87

263. Gobineau

264. Tü-Shami

۲۶۵. من که‌لامه‌کانی ئه‌وم به‌ده‌سته‌وه‌ن که به‌م شیوه‌یه ده‌ست پێ ده‌که‌ن:

i. یاران! کێ وانان؟

ii. یاران! چهن چهنان!

iii. گرد (؟) گه‌ویزان

iv. یاران چیش بییه‌ن؟

v. یاران! یادگار

vi. یاران! ناسمان

vii. یاران! چ کاره؟

viii. یاران! بارپرام دی

۲۶۶. پروانه: Minorsky, Notes, p. 155

Minorsky, Firqan, ii, 157

۲۶۷. نامه‌یک له «سید نورالله» وه بۆ دکتور سه‌عیدخان، ۶ی ذی القعدة ۱۳۴۲ [دهه‌می مانگی جونی ۱۹۲۴]. یه‌کتی له شیعره‌کانی [ته‌یوور قولی] له ده‌ست‌نووسی‌کی ئۆسکارمان دابینراوه و من له «یادداشت‌ه‌کان» م دا، ل، ۳ - ۱۷۱ ئاماژه‌م پین کردوه.

۲۶۸. که‌لامیک له «سه‌ره‌نجام» ده‌کی مندایه، که به‌م شیوه‌یه ده‌ست پین ده‌کات: "ته‌یوور - ذات نه‌سته‌م = «من که‌سایه‌تی ته‌یوورم». واهه‌یه، شیعره‌که، «سه‌یفوور» داینا بیت. پروانه یادداشت‌ه‌کانی من:

The Notes, p. 157

۲۶۹. پروانه: خواره‌تر.

۲۷۰. پروانه: مینۆرسکی، «باباطاهیر» له‌ئه‌نسکلۆپیدیای ئیسلامدا.

۲۷۱. [«زمان» ی شیعره‌کانی باباطاهیر توشی ئال و گۆرئیکی زۆر هاتوه و ده‌قی زۆر کۆنی شیعره‌کانی که‌ گوايه له تورکیا دۆزراوه‌ته‌وه، که‌ لیک له و شیعره‌کانی و ئیستا به‌ ناوی بابا طاهیره‌وه ده‌ناسیتین جیا‌وازه. بۆ ئه‌م باسه، پروانه: دکتور ذبیح الله صفا، [تاریخ ادبیات ایران. وه‌رگتیر].

۲۷۲. کتاب «زنانی؟ مزگانی» واته‌ کتیبی مزگینی و به‌شاره‌ت، ۵۱۵ لاپه‌ره، زیاد له ۱۵ دیر له هر لاپه‌ره‌یه‌کدا نووسراوه، له سالی ۱۳۴۲ (۱۹۲۴) دا، چاپ کراوه و تاریخی سه‌ره‌تاکه‌ی مانگی که‌ لاوتی ۱۳۰۹ (۱۹۳۰) ه و پیتسه‌کبه‌کی له لایه‌ن سید حسن تقی زاده‌وه بۆ نووسراوه.

273. [Saeed Khan, "Ahli Hagg"] Moslem World, January 1927, p. 40.

[ئه‌وه‌ی مینۆرسکی ئاماژه‌ی پین کردوه، و تاریکه به‌ ناوی «ئه‌هلی حه‌ق» که‌ دکتور سه‌عیدخان نووسیویه و تیبیدا پروپاگه‌نده‌ی بۆ تاییینی مه‌سیح له‌نیو لایه‌نگران و ئیماندارانی ئه‌هلی حه‌قدا کرده (۱۹۲۷). من وتاره‌که‌م وه‌رگتیراوه‌ته‌ سه‌ر کوردی و له ژماره ۲۷، به‌هاری ۲۰۰۰ی گۆفاری گزینگ چاپی سوید دا بلۆا بۆته‌وه. وه‌رگتیر].

۲۷۴. [مینۆرسکی به‌ «ئه‌حمه‌دخانی کۆماسی» نووسیوه]

۲۷۵. پروانه:

E.H. Minns, "Parchments of the Parthian period from Awraman in Kurdistan", in Journal of Hellenic Studies, Vol. 35, 1915, pp. 22 - 65

۲۷۶. پروانه و تاره‌که‌ی من: Sisar, Senne له ئه‌نسکلۆپیدیای ئیسلامدا.

۲۷۷. [ئه‌مرو، ئیمه زانیباریه‌کی زیاترمان له سه‌ر ژبانی «خالۆی کۆماسی» هه‌یه. دانای هه‌ورامی له «پیرشالیار» و بابا مردوخ‌ی رۆحانی له تاریخ مشاهیر کرد دا، نووسیویانه خالۆ له سالی ۱۲۱۰دا له دایک بوه و له ۱۲۹۴دا کۆچی دوابی کردوه (= ۶ - ۱۷۹۵ و ۱۸۷۷ز)].

278. Kurrävaz

۲۷۹. پروانه: علی اکبر وقایع نگار، حدیقه ناصری - میژووی ئه‌رده‌لان، که ئیستا [نوسخه‌یه‌کی ده‌ست‌نووسی] له‌لای منه. [نوسخه‌یه‌کی دیکه‌ی ئه‌م ده‌ست‌نووسه، له کتیبخانه‌ی به‌رتانیا پارێزراره؛ بۆ زانیاری له سه‌ر نوسخه‌که‌ پروانه:

ئه‌وه‌ری سوئانی، ۲۱ ده‌ست‌نووسی کوردی یا فارسی سه‌باره‌ت به‌ کورد له کتیبخانه‌کانی به‌رتانیا، پیتشو. هه‌روه‌ها دوو نوسخه‌ی دیکه‌ش له کتیبخانه‌کانی تاران (ملی و ملک) پارێزران و کاک محمد رثوف توکلی له سه‌ر بنه‌مای ئه‌و دوو نوسخه‌یه، کتیبه‌که‌ی چاپ کرده. پروانه: علی اکبر وقایع نگار کردستانی، حدیقه ناصریه در جغرافیا و تاریخ کردستان، به‌ تصحیح محمد رثوف توکلی، چاپ اول، تاران، ۱۳۶۴ (۱۹۸۵)

من سه‌رنجی نوسخه‌که‌ی «توکلی» م دا و هیچ ئاماژه‌یه‌کم بۆ هۆزی کۆماسی تیدا به‌رچاو نه‌که‌وت. تۆ بلایی نوسخه‌ی مینۆرسکی ته‌واتر بووبیت یاخود به‌ گشتی ئه‌و کتیبه‌ جیا‌وازه له کتیبیکی دیکه‌ی میرزا علی اکبر به‌ ناوی «شرح نسب اردلان» که نوسخه‌ی ئه‌ویش له کتیبخانه‌ی که‌میریج پارێزراره؟ وه‌رگتیر].

۲۸۰. ته‌نیا «لیکله مه‌ئه‌ نیجی هۆلت» ئه‌ویش به‌ هه‌لکه‌وت به‌و شوینه‌دا تیبه‌ری، ناوبراو ستایشی شوینه‌ پرده‌ر و دره‌خته‌که‌ی ده‌کات:

Lycklama a Nijeholt, Voyage en Russie, etc. 1875, IV, 60.

۲۸۱. سه‌رای ئه‌وه‌ی مه‌ریوان که‌ لیک نزیك به‌ هه‌ورامانه، زمانی مه‌ریوانی له په‌ناده‌ستی باکووری هه‌وراماندا کرمانجیه.

۲۸۲. جیا له شیعری ئاقیستایی و فارسی مام ناوئجی (Middle Persian)، که له سه‌ر شیوازی برگه‌یی دارێزان، ئیمه ئیستا نمونه‌ی شیعری ۱۰ برگه‌یی تاجیکیمان به‌ ده‌سته‌وه‌یه؛ به‌لام [شیعره‌تاجیکیه‌کان]، له سه‌ر شیوازیکی ده‌نگی (tonic pattern) دامه‌زاون. پروانه:

A.N. Boldirev, in Trudi Tajik bazi, iii, 1939, 59 - 73.

{من زانیومه دکتور هینینگ (Dr. Henning) گه یشتوته ئو ئاکامه‌ی که شیعی کونی ئیرانی، «ده‌نگی» یه، نهک هه‌ر برگه‌یی بیت. دوا‌ی هه‌موو ئه‌وانه‌ش، پیوسته‌ ئه‌م راستیه‌ بسه‌لمینم که له شیعی گۆرانیدا «پالپشت» [واته «تکیه»] ای ده‌نگی - وه‌ک ژماره‌ی برگه‌کان خاوه‌نی گرینگایه‌تی تایبه‌ته‌}.

۲۸۳. نازانم ئایا [بالنده‌ی] ئه‌فسانه‌یی «قه‌قنه‌س»، حو‌نجه‌ی هه‌له‌ی* «فینیکس»؟ (فونیکس) (Phoenix)؟ *Finiqs نییه؟ گه‌رچی ناوی باوکی ئه‌سکه‌نده‌ر له‌ عه‌ره‌بیدا «فه‌یله‌قوس» ه‌که‌ئه‌ویش ئاماژه‌یه‌ بۆ ناوی فیلیفوس، فیلیپوس Filifus, Philippos*.

۲۸۴. خورشیدی ئه‌فه‌ندی - وه‌رگیتی روسی، ل. ۱۴۸، له‌ باسی زه‌هاو دا‌ده‌نووس: "له‌ سه‌حرای عه‌ره‌بدا، خه‌لکێکی که‌م خوینده‌واربیان هه‌یه؛ به‌لام کوردان، زۆربان ناسیای پیت [ی ئه‌لف و بی] ن و داستانی فه‌ره‌اد و شیرین و به‌هرامی گۆر ده‌زانن." سه‌باره‌ت به‌له‌یلی و مه‌جنوون، پروانه‌ سه‌ره‌وه‌تر، به‌شی چیرۆکه‌ شیعی، ژماره‌ ۲.

۲۸۵. [ابوالقاسم فیرده‌وسی شاعیری ئیرانی، ۱۴۶ تا ۳۳۰ ک/ ۲-۹۴۱ تا ۶-۱۰۲۵ ز].

۲۸۶. [خاقانی (افضل الدین بدیل)، شاعیری ئیرانی، ۵۲۰ تا ۵۹۵ / ۱۱۲۶ تا ۱۱۹۸ ز].
287. N. Khanikof, "Memoire sur Khäcäni", in Jour. As., August 1864, pp. 185 - 190, cf. Khäqäni, kulliyat, ed. Tehran, 1316/1937, pp. 808 and 311 - 12, cf. also Salemann, Chetverostishiya Khäqäni, 1875, pp. 18 - 19.

۲۸۸. [ئهمیر خوسره‌وی دیه‌له‌وی، شاعیری فارسی ویتی هیندی، ۶۵۱ تا ۷۰۵ / ۱۲۵۳ تا ۶- ۱۳۰۵ ز].

289. E. G. Browne, LHP., iii, 109

۲۹۰. هیشتا گومانی ئه‌وه‌ هه‌یه‌ هی ئه‌و بیت.

291. F.E. Korsh

۲۹۲. شیعه‌که

293. Published by A. Christensen, Les Dialects d'Awroman et de Päwa, Det Kgl. Danske Videnskabernes selskab, Hist. - filol. Medd., VI/2, 1921, p. 112.

۲۹۴. ئه‌نجومه‌نی ئه‌دیانی کورد، چاپی کۆلۆنیال ئه‌مین فه‌یضی خه‌لکی سلیمانی، ئه‌سته‌مو‌ل، ۱۳۳۹ (۱۹۲۰ ز)، لاپه‌ره‌ ۹ - ۱۰۵: "بیست و شه‌ش شیعی شین گیتی". ئیدیتۆر، سه‌باره‌ت به‌ زمانه‌که‌ی ده‌لی: "[شیتوازی] کوردیی ئیرانه". خویندنه‌وه‌ی ئه‌سته‌مه (ناخه‌ندوار) ه‌ [مینۆرسکی وشه‌که‌ی به‌ کوردی نووسیوه‌: Nâkhwandvar به‌لام و اتاکردنه‌وه‌که‌ی ته‌واو نییه‌]، گه‌رچی دانه‌ره‌که‌ی

له‌وه‌یدا «ژیان» بنویتی، توانای زۆری هه‌بوه‌.

۲۹۵. [من ده‌قی شیعه‌که‌م له‌ فه‌ردی یه‌که‌مه‌وه‌ تا ۲۲ له‌ به‌ر ده‌سته‌ته‌که‌ی «دکتۆر سه‌عید خان» نووسیوه‌ته‌وه‌ که‌ وینه‌ی ده‌قی کوردیه‌که‌ی که‌وتۆته‌ لاپه‌ره‌ ۹۹ی ده‌قی ئینگلیزییه‌وه‌، پاشماوه‌ی شیعه‌که‌م له‌ به‌ر ده‌قی مینۆرسکی نووسیوه‌ته‌وه‌، که‌ به‌ پیتی لاتینی له‌ لاپه‌ره‌ ۱۰۰دا نووسیوه‌ و هه‌ردوو به‌شه‌که‌م له‌ گه‌ل ده‌قیکی تر، واته‌ ده‌قی «تاریخ مشاهیر کرد» (بابا مردوخ روحانی) لاپه‌ره‌ ۵ - ۴۴دا، به‌راورد کردوه‌، به‌ داخه‌وه‌ سه‌ره‌رای هه‌ولتی زۆر، ده‌ستم به‌و ده‌قه‌ نه‌گه‌یشت که‌ دکتۆر محم‌دی موکری کرماشانی له‌ بلاوه‌ی «ماد» دا چاپی کردوه‌ و من کاتی له‌ کوردستان بووم نوسخه‌یه‌که‌م هه‌بوو، چه‌شنه‌ به‌راوردکاریه‌که‌شم کردوه‌ له‌ نێوان ده‌قی مینۆرسکی (له‌ راستیدا ده‌قی دکتۆر سه‌عیدخانی کوردستانی) و ده‌قی بابامه‌ردوخ روحانی. یه‌که‌مه‌یانم به‌ ئه‌سل داناوه‌ و ئه‌گه‌ر جیاوازییه‌کی له‌ گه‌ل دووه‌مدا هه‌بیت به‌ نوسخه‌ی «ب» ناوم برده‌وه‌ و له‌ درێژه‌ی ئه‌م به‌شه‌دا، دیارده‌م پێ کردوه‌. مخابن نه‌متوانی نیشانه‌یه‌ک بۆ «دال غیر ملفوظ» دا بنیم. وه‌رگیتی:

ده‌قی ب:

۱. نه

۲. نه‌ ئاغۆش

۳. ته‌نیای

۴. بیۆن

۵. زه‌لان و

۶. یا خۆ وینه‌ی قه‌یس لیبه‌ی پۆس نه‌کۆل

۷. بۆ

۸. شه‌وره‌نگ

۹. من و تۆش وه‌ی طه‌ور

۱۰. ته‌نگ و تار

۱۱. سزاو

۱۲. چه‌نی

۱۳. وه

۱۴. زامانت سه‌خته‌ن ئه‌و ده‌لی په‌ریش

۱۵. مه‌شو

۱۶. شه‌و که‌یله‌ن هه‌وناو

۴۶. بهرز
 ۴۷. حسره‌تناکوه
 ۴۸. نه
 ۴۹. وانش
 ۵۰. سه‌وگه‌ند
 ۵۱. واحد
 ۵۲. وه بیتواده کهرد
 ۵۳. خه‌یلج
 ۵۴. ئەم فەرده له دهقی «ب» دا نییه.
 ۵۵. هه‌رچهند پهری من زاری مه‌که‌ری
 هه‌رچهند سه‌نگ سه‌رد سیامه‌وه‌ری
 ۵۶ تا ۵۹. له دهقی «ب» دا نین
 ۶۰. دلشاد
 ۶۱. پهی
 ۶۲. ئاخر په‌شیمان مه‌بو، ره‌نجهرۆ
 ۶۳. له دهقی «ب» دا، ئەم فەرده نییه
 ۶۴. دمای
 ۶۵. بیخ سامان

۱۷. جینگه‌مدا
 ۱۸. پیه‌مدا
 ۱۹. دیویان
 ۲۰. وه‌حشی
 ۲۱. شتیویان
 ۲۲. چۆنه
 ۲۳. هامرازت کیهن
 ۲۴. له دهقی «ب» دا فەردی بیست و دووه‌مه.
 ۲۵. له دهقی «ب» دا فەردی بیست و یه‌که‌مه.
 ۲۶. ئەم فەرده له دهقی «ب» دا نییه.
 ۲۷. غه‌مگینت
 ۲۸. هانه‌سه‌بنت
 ۲۹. ئەو
 ۳۰. ئەو
 ۳۱. ده‌سته‌ی زولفان سه‌ودایی سیپوه‌نگ
 ۳۲. به‌وشانه‌ی
 ۳۳. تاتای
 ۳۴. په‌شتیوان
 ۳۵. هه‌ردوو نوسخه، له بیجمی «چون» یاندا نووسیوه
 ۳۶ و ۳۷. له دهقی «ب» دا نه‌هاتوون.
 ۳۸. وه‌لام
 ۳۹. وه‌خاک
 ۴۰. ئەم فەرده له دهقی «ب» دا، فەردی بیست و شه‌شه‌مه.
 ۴۱. جوابی
 ۴۲. ئەم فەرده له دهقی «ب» دا نییه.
 ۴۳. دیرین
 ۴۴. زار
 ۴۵. مه‌نالۆ

هەندى راستىيەوه سەر هەلدهدهن: يەكەم ژمارەى دەقى بەردەستمان هيشتا كه من (و ئەغلب بە شىوه زمانى تايبەت نووسراون و بە هۆى عىبارەت و مەفهومی ئالۆزهوه، زۆر رەق و تەقن)، دووهەم، لق و پۆى ئايىنه كه يەكجار زۆرن.

رێكخراوهى «ئەهلى حەق»، هېچ يەكگرتوووييهكى ستانداردى نيهيه و تەنيا يەك فيدراسيۆن له ژمارەيهك بزوتنهوهى هاويهش پێك دێنێ (پروانه لیستهى سەرەتايى ئەو لق و پۆيه، له يادداشتەکانى مینۆرسكى ژماره ٤٦ [٣٣] دا). دوازه «خانەدان»^٤ ی سەرەكى يا خود «سلیسیله» هەن (پروانه خوارهوتر)، بەلام لقی واشیان ههیه ناوی لهو لیستهیهدا نههاتبیت، بۆ نمونه: «سهیید جهلالی» (پروانه مینۆرسكى يادداشتەکانى ژماره ٤٨ [٣٥]) و «توومارى»^٥ («تاقمى لاری»). پروانه مینۆرسكى، لیکۆلینهوهکان، (١).

بۆجوونی «گۆبینۆ»^٦، ههروهها «فیرقان»^٧ و ژمارهيهك تیکستی چاپکراو (و. ئیثانۆف)^٨ ههموو پێکهوه، سسیستهمیکی ئايینی دهخهنه روو، كه زیاتر فەلسەفین تا ئەفسانەیهیکی کێچ و کالی «سەرەنجام»^٩ (له رىوايه تى «ئاتهش بهگى» دا). ههچۆنیک بیت له بهر ئەوهى ئیستا لقی ناوبراو [ئاتهش بهگى] بۆ ئیمه باشتەر ناسراوه، ئەم راپۆرتەى خوارهوه سەرەتا له سەر بناغەى بهلگهنامهکانى ئاتەش بهگى دادهمەزرى ئینجا به و ماتریالەى وا له «فیرقان» هوه دەستمان دهکەوى، تهواو دهکریت. دانەرى «فیرقان» خامۆشى بوه.

ئوسولتى باوهردەكه

خالى مەرکەزى له باوهردى دەمارگیرانهى ئەهلى حەقدا، باوهرهێنان به دەرکهوتنى^{١٠} يەك له دواى يەكى «ئىلاهييهت»^{١١} ه . ژمارهى ئەم دەرکهوتنانه، حەوتن. «تەجەسسوم»^{١٢} هکان به جل و بهرگيک دادهنرتين كه «ئىلاهييهت» له بهريان دهکات. «تەجەسسوم» پهيدا کردن بریتى يه له هاتن (نیشتهجى بوون) له يەکیک لهو جل و بهرگانەدا (لبیاس، جامه، دوون > تورکی «دۆن»). ئىلاهييهت، ههمووجاریک له گەل چوار (يا پینج) فريشته (يارانى چارمه لهک) دەردهکەوى كه تەجەسسوم لهواندا تاقمیکی داخراو پێك دێنێ.

فیرقهى ئەهلى حەق*

زاراوهى ئەهلى حەق هەندیک تاريک و ناديار دهنوتی، چون له گهنجینهى وشه و زاراوهى صوفیانهدا، بهو کهسانه دهگوتری كه يەكەم قوناغهکانى ناسين («شەریعت» = ياسا، «تەریقهت» = رێگا و «مەعرفەت» = ناسين) يان تێپەر کردبێ و گەيشتبنه بهرزترین پلهى حەقیقهت (راستهقینهى خودایی).

زاراوهكه، له لایەن سسیستمى جوړبهجوړى خوداناسییهوه، وەرگیراوه. پروانه: س. هورات، «تیکستی حروفیهکان»، ١٩٠٩، ل ١٤٠، له باری تیکنیکهوه، زاراوهى «خۆههلبشارده»^٢ ی پسیۆپرانى ئاینیکی نهینى (رەمزى) يه، كه دهگوتری له لایەن پیاو چاکیک به ناوی «سولتان ئیسحەق» (صوحاک) هوه بنیات نراوه. لانکهى ئايینهكه، ناوچهى شارەزووهره له دهووربهرى چۆمى سیروان (دیاله) - كه ئەمرۆ كهوتۆته خاکی عیراقهوه. له گەل ئەوهشدا ئايینهكه به شىوهيهكى بهربلاو له ناوچهکانى نزیک به سنوورى رۆژئاواى ئیراندا (لورستان، کوردستان، نازەربایجان و ... هتد، پروانه خوارهوتر)، بلاو بوتهوه.

له عیراقدا، ئەم ئايینه به تايبەت تاقمى رێبهرایهتیهكهى، پهيوهندیان به [ناوچهى] بهرزەنجە وه ههیه له رۆژههلاتى سلیمانى و به گشتى «کاکهیی» يان پى دهگوتری، كه له وشهى «کاکه» ی کوردی بهواتای برا، وەرگیراوه. واههیه ئايینهكه، به ناوه فەرعییهکانیهوه (ئیبراهیمی، خامۆشى و...) ش بناسری.

ناوی «ئەهلى حەق» (يا «على اللهی») كه خەلكى لاوهكى پێیان ددهن) دهپیتته هۆى سەر لی شىواوى چونكه «عهلى» مەرکەزى ئايینهكه نیبه و ئەم شىوه ناو لێنانه ئايینهكهمان له گەل ئايینی «غلاه» ی دیکهى عهلهوى لی دهشیتوتی^٣. تەنيا شىوهى پروا پێکراو ئەوهیه كه له سەر بناغەيهكى به متمانه، بخریته بهر باس و به هۆى ئەوماترایالانهوه كه گەرۆکان بۆیان گێراوینهتهوه، تهواو بکرتين. موشکیلهى ئەم کاره له

«سه‌ییدی که لارده‌شتی» (که له‌سالی ۱۳۳۵ ک (۱۹۱۶ ز) دا، کۆچی دوایی کرد)، به‌پررسی پیک هینانی لیسته‌یه‌ک له جیلوه‌کانی خودایه^{۱۳}، که له خواره‌وه‌تردا باسی لیتوه ده‌کری. سه‌ره‌چاوه‌کانی تر (سه‌ره‌نجام، فیرقان) ژماره‌یه‌کی زیاترمان [لهو جیلوانه] پی‌ده‌ناسینن.

خودا، له ئەزەل^{۱۴} دا، دانیشتووی نیو مروارییه‌کی ژێر ده‌ریا بوو و خۆی له بیچمی «خوندکار»^{۱۵} ی دانهری جیهاندا، ده‌رخست. دووه‌م ته‌جه‌سسومی [خودا] له که‌سایه‌تی «عه‌لی» دا ده‌رکه‌وت. له سه‌ره‌تای ده‌وره‌ی^{۱۶} سی‌هه‌مه‌وه ئەم لیسته‌یه به شیوه‌یه‌کی به‌رچاوه^{۱۷}، ده‌بی به «ئه‌هلی حه‌ق».

چوار ده‌وره‌ی یه‌که‌م، ده‌گه‌رتنه‌وه بو قۆناغه‌کای زانیاری ئایینی واته: شه‌ریعه‌ت، ته‌ریقه‌ت (مه‌عریفه‌ت) و حه‌قیقه‌ت و به‌گوێره‌ی هه‌موو لق و فه‌رعه‌کانی ئەم ئایینه، سولتان ئیسحەق (صوهاک)، نوینه‌رایه‌تی به‌رزترین پله‌ی [ئەم قۆناغانه] ده‌کات. به‌لام له لایه‌کی دیکه‌وه سه‌باره‌ت به‌ جیگرانی سولتان صوهاک جیاوازییه‌کی زۆری بو‌چوون [له‌ بیرو‌رای لایه‌نگراندان] تۆمار کراوه.

V
IV
III
II
I

؟

عه‌زرائیل
ئیسرافیل
میکائیل
جیبره‌ئیل
۱. خاوه‌ندگار
فاطمه

نصیر
قه‌مه‌به‌ر
سه‌لمان
محمد مصطفی
۲. عه‌لی
؟
باباطاهیر
بابا حه‌سه‌ن
بابافه‌قی
بابا بوزورگ
۳. خوشین
ره‌زیار
؟
پیرموسا
داوود
بنیامین
۴. صوحاک
زه‌ریانوو
؟
کاکاره‌حمان
کاکا عه‌ره‌ب
کاکامیره
۵. قرمزی
؟
شاهسه‌وار
قه‌ره‌پووست
کاکا مه‌له‌ک دین
کا - مه‌ریجان

٦. محمد بهگ

پهري خانم

؟

شاه نه بدال

شاه نه لئماس

شاه جه مشيد

٧. شاه تاتهش

١. «هفت تن» (هفت كهس) كه بریتین له «چوار فریشته» ی سولتان صوحاك ههروهها مستهفا دهودان، ئیبراهیم (كورهزای سولتان صوحاك) و بابایادگار.

٢. «هفت - تهوانه» یا «هفتهوانه» (حهوت دهسهلات). وهك موعجیزهیهك (دوای نهوهی سولتان صوحاك و ژنهكهی حهوت رۆژان له پشت پهرده مانهوه)، له لایهن سولتانوه خولقاون و عهین و بیللا له خوی دهچن. له نوسخه ی «سهرهنجام» ی مینورسکی دا (پروانه یادداشتهکانی لاپهه ١٩ [ی ئینگلیزی] ٢٣، ههفتهوانه بریتین له: حهیب شاه، بولوهفا، شاهی دین، میرمستهفا، موحهدهدی گهورهسوار، بابا حوسهین و خاموش - ی پورچین (بوچهشنایهتی، ناوهکان پروانه «ئیشانوف» ل ١٦٣، و ئیدمۆندز، ل ١٨٦). نهو كهسانه، بناغهدانهری حهوت لقی سههركی (ئوجاق، بهواتای «دل» [؟] ی) فیرقهكهن كه ژمارهیان دواتر زیادی كرده و گهیشتهوته یازده - دوازه و ههموو «ئههلی حهق» یك پتیسته سهری خوی به یهکیان بسپیری.

به گویره ی فیرقان، ههفتهوانه كه بوته جیگری «بیر بنیامین» ی دهوره ی سولتان صوحاك، له كۆتایی جیهاندا له گهله «هفت تن» یهك دهگرنهوه، چون له نهسلدا یهك بوون.

٣. چهل تن (به واتای چل كهس)، كه لیستهیان له نیوی دهریشه پایه بهرزهكان دروست بوه، بهلام له نه ریتی جزیره جوړدا گهلیك له یهكتر جیاوازن. چل تن به روالهت زیاد كراویکی سهردهمی دواتره و بو نهوه دانراوه نه م فیرقهیه به خهلكانی جیگه ی ریزی دهرهوه [ی ئایینهكه] وه په یوهندی بدات.

٤. تا قمیکی ٧٢ كهسی كه چاوه دیری ئیلاهییهت دهكهن و له «سهرهنجام» (نوسخه ی مینورسکی ل ٤١) دا ناماژیهان پی كراوه (ههروهها پروانه پیرستهكه ی ئیشانوف، ل ٢٩).

به گشتی نههلی حهق زۆریان پیخۆشه دهست نیشانی ژمارهیهك كارهكه و میواندار بكهن وا له خزمهت هیلاهییهتدان. له «كهلامی حهسن ئاغا» به ناوی «بهغیشه» (بهخشایهنده [بیسوره؟]) دا، شیعه كه بو پاریزرانی ٧٢ سهردار، ٣٦٦ دلیر، ٤٤٤ چرابه دهست، ٩٩٠٠ خزمه تكار و هتند... دهپارینهوه.

كاتی جهوهه ری^{١٨} ئیلاهییهت لهیهكی لهو بهرگانه دا دهركهوت، نینجافریشتهكان (بو نمونه نهو ستوونه عهموودیانه ی ناوخشته ی سههروه)، نوینه رایه تی یهكتر دهكهن، بهم بوته به شهوه، ناویان له گهله یهكتر دا دهگۆزی^{١٩} و نهغله ب له دهوری سولتان صوحاكدا ناوی سهلمان دهبری یا له دهوری خاوه ندگارا ناوی بنیامین دیت.

فریشتهكان «تجلی»^{٢٠} ئیلاهییهتن (سهرهنجام). بهگویره ی ربوایه تیک، بنیامین له عارهق دروست كراوه كه نمونه یه بو حهیا و شهرم. داوود له هه ناسه (توره یی)، موسا له سمیل (بهزه یی) و «رهزیار» له لیدانی رهگی لهش (سهدهقه) خولقاون.

فریشتهكان، دهوری «وهزیر» ی ئیلاهییهت دهگپرن: بنیامین «جیگر» (وهکیل) و «پیر»؛ داوود «چاوه دیر» (ناظر) و داوود (؟)؛ پیرموسا وهزیره و چاكه و خراپه تۆمار دهكات. مستهفا دهودان (نصیر) یش فریشته ی مه رگه.

به گشتی دهگویری فریشتهكان چوارن (له هه ندی لیسته و له هه ندی دهوره ی دیاریكراودا، نه م ژماره یه ده بی به سی). بهلام له راستیدا فریشته ی پینجه م بهرپرسی راگه یشتن به سه ر نیش و كاری عیباده ته و ناوی سیمبولیکی فریشته كهش «رهزیار»^{٢١} یا «رهزمیار» (به واتای «خاوه ن ره مز و راز»). هه رچه ند له سه ر جنسیه تی نهو فریشته یه قسه یه کی زۆر ناكری، بهلام كاراكتهری ژنانه كه ی هیچ قسه ی تیدا نیه. ته نانه ت یه كیك له وانه ی وا زانیاریان ده دا به من، ره زه ری به «نه نیر نه می» (خنشی) ناوده برد. پروانه پاشكو.

جیا له و چواره فریشته به، نههلی حهق ریز له گهلیك تا قمی «پیاو چاك»^{٢٢} دهگرن:

پروا هیتان به «تجسم» ی سهر له نوتی «تجلی» ی خودا، هاوشانی خوئی له باوه‌ری گشتی به «حلول» دا ده‌دۆزیتته‌وه. «ئه‌ی خه‌لکینه! له مردن وهک «ته‌مخ کرانیک» مه‌ترسن، مردنی مروّف وهک سهر به ئاودا کردنی مرواریبه.

مروّف ده‌بئی به ۱۰۰۱ قوناغدا تیبه‌ر بکات و له درتیه‌ی کاردا، پاداشی کرده‌وه‌کانی بیینی (پروانه یادداشته‌کان [ی مینۆرسکی]، لاپه‌ره ۱۳۱ [۲۵۱]). له لایه‌کی دیکه‌وه، به گوته‌ی «فیرقان» (به‌رگی ۱، لاپه‌ره ۳۲، ۳۵، ۵۷، ۶۸)، به هۆی سروشتی وجوده‌وه (پروانه‌خواره‌وه‌تر)، که به‌سه‌ر چاک و خراپدا دابه‌ش کراوه، له‌بنه‌ره‌تدا ئیمکانی بئی خه‌وش بوون [ی مروّف] زۆر که‌مه.

«هه‌رچه‌نده زیاتر (زووتر) له جیهانی قالب دهرچن و هه‌رچی ره‌نجی زیاتر بکیشن پتر له خودا نزیک ده‌بنه‌وه و رووناکبتان زیاتر ده‌بیت»، له کاتیکدا «تاریکه‌کان» نابج هیچ کاتج روخساری رۆژ ببین.

وهک ته‌واو که‌ری ئه‌م باوه‌رانه، ئه‌هلی حه‌ق به‌زه‌وقیکی زۆره‌وه چاوه‌روانی دهرکه‌وتنی «وله‌ی عصر»ن، که ده‌بئی بیت و «خواسستی دۆستان به‌رتیه به‌ریت، ئینجا هه‌موو گوئی زه‌وی دابگری». هه‌روه‌ها ژماره‌یه‌ک «که‌لام» ی پیغه‌مبه‌رانه‌ش هه‌ن، که هاتنی مه‌سیح راده‌گه‌بیین. شوینی «دوایین داوه‌ری»^{۲۶} (سان^{۲۷} = پیداپه‌چوونه‌وه) [قیامه‌ت]، ده‌شتی «شاره‌زور» یا ده‌شتی «سولتانییه» ده‌بیت واته ئه‌و شوینه‌ی که تییدا سولتانه‌کان له ناو ده‌برین (یادداشته‌کان، ۴۴ [۳۱]).

به‌گوته‌ی فیرقان (۱، ل ۵۷)، ده‌بئی چاکان بچه‌به‌هشت (که بیرکردنه‌وه‌یه له جوانیی خوداوه‌ندی دلۆقان، له کاتیکدا خراپ ده‌بج له ناو ببری (مه‌عدووم بکری)).

داب و نه‌ریت:

ئه‌هلی حه‌ق، ژماره‌یه‌ک چالاکیان هه‌یه که به ته‌واوه‌تی ره‌سه‌ن.

۱. ئیمه نیشانه‌یه‌کی که‌مان له عیباده‌تی تاقه‌که‌سییان به‌ده‌سته‌وه‌یه؛ له لایه‌کی دیکه‌وه گرنه‌گه‌یه‌یه‌کی گه‌لیک زۆر به کۆبوونه‌وه (جه‌م > جه‌مع) ده‌ده‌ن، که تییدا «چاره‌سه‌ری هه‌موو موشکیله‌یه‌ک ده‌دۆزیتته‌وه». ژبانی ناو کۆمه‌لگایان تا راده‌یه‌کی زۆر هاوبه‌شه^{۲۸} و گه‌لیک کۆبوونه‌وه‌ی وا ده‌به‌ستری که په‌یوه‌ندیان به رووداوی گرنه‌گه‌وه هه‌یه.

له کۆبوونه‌وه‌کاندا، «که‌لام» به مۆسیقاوه بۆ خه‌لکه‌که ده‌خوینرتته‌وه. [ئه‌م کۆبوونه‌وه نه‌ینیان هه‌یه که به به‌شداریی ژنان (؟) ده‌به‌ستری، بوونه‌ته هۆی گومان کردنی نه‌زانانه و نانه‌جیبه‌انه‌ی دراوسج [موسولمانه] ئۆرتۆدۆکسه‌کانیان، که ناتۆره‌ی وهک «چراغ سویندور» - به واتای چرا کوژانه‌وه و شتی ئه‌وتۆ ده‌ده‌نه پال فیرقه‌که‌یان].

۲. هه‌ندی جار ئالقه‌ی ذیکر ده‌به‌ستری و به‌تایبه‌ت دهرۆیشانی پایه‌به‌رز به ده‌نگی مۆسیقا (ساز) هه‌وه، جه‌زم ده‌بن و له هۆش ده‌چن. [ئه‌م کاره]، توانای ئه‌وه‌یان بئی ده‌دات به سه‌ره‌پۆلووی ئاگردا برۆن یا به ده‌ست هه‌لیانگیرن ... هه‌ند.

۳. روخساری واجبی ئه‌م کۆبوونه‌وانه، نه‌زر کردن و قوربانیبه، که بریتین له «نه‌زر و نیاز» (خیراتی شتی نه‌کولیو، وهک حه‌یوانی نیر (گا، به‌ران، که‌له‌باب)، که ده‌کرین به قوربانی؛ یا «خیرۆ خزمه‌ت» (تۆشه‌ی ناماده وهک شه‌کر و نان و ... هه‌ند).

فیرقان (۱، ل ۷۴)، چاره‌ده جوړ قوربانی کردنی بئی خوین یان خویناوی ناو ده‌بات. قوربانی ریگه و شوینی تایبه‌تی بۆ دانراوه: گوشته‌که‌ی له ئیسک جیاده‌کرتته‌وه و ئه‌وی دواییان ده‌خرتته ژیر خاکه‌وه. گوشتی کولاو و نه‌زری دیکه به‌سه‌ر ناماده‌بواندا، دابه‌ش ده‌کریت و خوتبه یا دوعایه‌کی دیاریکراوه ده‌خوینرتته‌وه، که چه‌ند جارن دوویات ده‌بیتته‌وه. له مهرانسیمه‌دا، عیباره‌تی «سه‌بز نموده‌ن»^{۲۹} دیتته‌گۆتن، که واتای «چاندنی گیا» - به نیشانه‌ی ژبان و هیزی هه‌یه. (یادداشته‌کان، ل ۲۱۰ [۹۰]).

۴. به هۆی ئه‌وه راستیبه‌وه، که هه‌موو دهرۆیشیک پیوسته‌ریه‌یکی رۆحی (واته مورشید) یکی هه‌بیت، هه‌موو «ئه‌هلی حه‌ق» یک ده‌بج سه‌ری به «پیر» یک سپاردبج.

له‌کاتی به‌رتیه‌بردنی مه‌راسمیکی وادا (سه‌رسپاردن)، ئه‌وه که‌سانه‌ی و نوینه‌رایه‌تی «پینج فریشه (کذا)»، ده‌که‌ن به ده‌وری منداله ساواکه‌وه راده‌هستن، گوته‌یک (جه‌وزی بوبکا) [؟]^{۳۰} وهک جینشینیک بۆ «سه‌ر» له لایه‌ن به‌شدارانه‌وه ده‌شکیت و ئینجا گوته‌که هاوپی

له گه‌ل سکه‌به‌کی زیو - که «هه‌ویزه»^{۳۱} ی بئی ده‌گوتری و شیوازیکی شیعانه‌ی دهرپینی ئیمانی بئی ده‌دری، وهک دوعایه‌کی چاوه‌زار^{۳۲}، به خۆه هه‌لده‌واسری (هه‌ویزه، ناوه‌که‌ی] له شاری شیعه‌نشین هه‌ویزه‌ی خوستان وهرگیراوه). پروانه یادداشته‌کان، ل ۲۲۷ [۱۰۷]

و هه‌روه‌ها پروانه: "W. Caskel, "Ein Mahdi des 15. Jahrhunderts" له [گۆفاری] Islamica، ژماره‌ی سالی ۱۹۳۱، له‌په‌ره ۴۸ تا ۹۳ دا. هه‌روه‌ها پروانه وتاری «موشه‌عشقه»^{۳۳} له «مکمله» ی ئه‌نسیکلۆپیدیای ئیسلام (۱۹۳۷) دا.

ئىنجا لى نىوان ئۇ كەسەدا كە سەرى خۇي ئەسپاردۇ ۋە ئۇ «شېخ» ھى سەرى پى ئەسپىراۋە، پەيوەندىيەك - كە پەيوەندى خوتىنيمان ۋەبىر دىنئىتەۋە، دادەمەزىت ۋە ھەر ئۇ پىئەندىيە رۇحىيە، مارەبى لى نىوان ئۇ كەسە ۋە ئەندامانى بىنەمالەي پىردا ياساخ دەكات.

۵. لەگەل رەت كەرنەۋەي دەست گەيشتن بە «كەمال»ى ئەخلاقىدا، ھەندى ھاۋپەيمانى يەكەتە (نوجلەي) ^{۳۴} تايەت (ۋاتە شەرتى ئىقرار) لە نىوان پىاۋىك (يا چەند پىاۋ) ۋە ژنىكدا دەبەستىرى - كە [ئەم پەيمانە] لە قىيامەتدا بەستراۋە: يادداشتەكان، ل ۲۳۰ [۲۱۰]. پروانە: «اخو ۋە اخت الاخرە» لە نىوان ئىزەدىاندا.

۶. رۇژوۋ گرتىيان ۋەك رۇژوۋ ئىزەدىان تەنيا سى رۇژو، كە لە زستاندا دەگىرەت ۋە جەژنىكى بەشۋىندا دىت: لە نىۋولق ۋە پۇبى ئايىنەكەدا، تەنيا «ئاتەش بەگى» رۇژوۋ ناگرن - ئەۋىش لە بەر ئەۋەي دەلەين " (دۋاين) رۇژانى رووداۋ ^{۳۵} نىك پۇتەۋە" ۋە لە جىياتى رۇژوۋ دەبى جەژن بگىرى.

نىشانەيەكى جىاۋازى پىاۋانبان، سىمىلى زۆر گەۋرەيانە كە ھەرگىز نابى كورت بگىرەتەۋە ۋە بۇ داب ۋە نەرىتى دىكەيان پروانە مېنۆرسكى، يادداشتەكان.

فرقان الاخبار

دانەرى ئەم نامىلكەيە، حاجى نەمت اللە خەللى جەيخوون ئاباد - ى نىك دىنەۋەرە (۱۹۲۰ - ۱۸۷۱)، كە سەر بە لىقى «خامۇشى» بوە ۋە ۋاى زانىۋە كاتى ئاشكرا كەرنى «حەقىقەت» گەيشتە ^{۳۶}.

كورى حاجى نەمت اللە، ۋاتە نوور عەلى شاھ ئىلاھى (كە لە سالى ۱۳۱۳ ۱۸۹۵) ز (دا لە دايك بوە)، ژىن نامەي باۋكى لە گەل سەرەتايەك پۇ «فىرقان» نووسى ۋە ناۋى «كشفا الحقائق»ى لە سەر دانا.

فىرقان لە عەبىنى ئەۋەدا پەسندى زۆرىەي ئەۋشتانە دەكات كە پىشتر دەزانران، نوپنەرايەتى نەرىتىكى جىاۋاز لە ئاتەش بەگىش دەكات ۋە دەگاتە ئەۋ رادەيەي باسى حەوت دەۋرە ناكات ۋە بە نىسبەت خاۋەندگار ۋە سولتان صوحاكەۋە ھەلۋىستى تايەت ناگىرەت، لە كاتىكدا ژمارەي دەركەۋتە كەمتر گىرگەكان (ۋەك بابا نەوت ...) زىاتر نىشان دەدات.

فىرقان لە چۈرەش پىك ھاتوۋە:

يەكەم بەش، باسى ئوسوللى بىنەرەتى حەقىقەت دەكات كە رۇژى ئەزەل ۋە كاتى ئىلاھىيەت ھىشتا لە «شاراۋەي» ^{۳۷} دا بو (جامەي «يا» يى غەببەت ^{۳۸}) ۋاتە پىش دەركەۋتە لە شىۋەي «خاۋەندگار» دا، بىيات نراۋە. ئەم ياسايە، تاكاتى دەركەۋتە سولتان ئىسحەق (صوحاك)، شاراۋە مايەۋە. ئىنجا «دەفتەردار» ھەكان ئەۋ ئوسولەيان ھەركام بە شىۋەي تايەت بە خۇ ۋە بە گۈيرەي ئەۋ سەرچاۋانەي ۋە دەكەۋتە بەر دەستىان تۆمار كەرد.

ۋەك ئاكامىكى كارەكە، كۆمەلگەي ئەھلى حەق خاۋەنى كىتەي پىرۇزى {تاقانە؟} نىن ۋە لىقەكانىان بە ھۇي روانگەي جىاۋازيانەۋە، لىك دەناسرىنەۋە. ئەھلى حەق، داۋاكارى «قۇب كل» يىكن، كە دياردەيەكى جىاۋازە.

بەم پىيە، دۋاى سالى ۱۳۲۴ (۱۹۰۶) كە نەمت اللە بە ئەمىرى خۇدا دۋنباي بە جى ھىشت، بو بە «پىغەمبەرى خۇداي زەمان» ^{۳۹} ۋاتە ھى پىرىنباىن (كە بە شىۋەي بن + يا + ئەمىن بەيان دەكرى ۋە ۋاتاي كورى ۋەفادارى «يا» ^{۴۰} دەبەخشى).

ئىنجا شەرح ۋەبەيانى «حلول» دىت. (گەردشى «دۋون» بە «دۋون» ^{۴۱} ۋاتە چوون لە بەرگىكەۋە بۇ بەرىكى دىكە):

مەخلوقاتى زەۋى بە گۈيرەي عونسورى سەرەكى خۇبان («زەردەگل» يا «خاكى سىياھ») لە دوو مەقولەي جىاۋازن: يەكەمىيان، ئەۋ مەۋجوداتە رزگار بوە رووناكەنە كە «سەرداران»ى پەيوەندىداربان برىتىن لە بنىامىن ۋە سەيد موحەمەد (لە تەجەسسومى «بوزورگ سەۋار» دا). مەقولەي دوۋەم ئەۋ مەۋجوداتەن ۋا لە ناگر ۋە تارىكىن ۋە سەردارانى يەك لە دۋاى يەكىان «ئىبلىس» ۋە «خەنناس»ن كە سى خەلىفەي يەكەم ۋە موعاۋىە ۋە عايشە ... پەيوەندىان بەۋانەۋە ھەيە.

تىكەلاۋ بوونى ئەۋ دوو مەقولەيەي مەۋجودات، ئامىتەيەك پىك دىتن كە ۋا ھەيە تەنانەت لە دەروون (ۋە بىروون) يشەۋە بناسرىنەۋە.

بەشى دوۋەمى نامىلكە [ى فىرقان]، لە پەيوەندى ۋە پىچۋبى ^{۴۲} تەجەسسومەكان لە دىرئىلى زەماندايە: بنىامىن، لە روخسارى عىسا ۋە بە شىۋەيەكى مەشروط، لە رۇستەمى ئەفسانەي ئىراندا دەرەكەۋى. رەزبار لە بىچمى «بلىقىس» - شاژنى «سەبا» ۋە مرىەم ... ھتد دا ئاشكرا دەبىت. دەركەۋتە سەيد موحەمەد لە شىۋەي زەردەشت،

«محمد» ی پیغه مبهەر و... هتد دا ده بیئت. ئیمه دواتر، میژووی سولتان ئیسحاق (صوحاک) و جیگیره کانی ده خهینه بهرچاو.

بهشی سپههم، په یوه ندیی به ئەزمونی شه خسی «نعمت الله» و ئەو فه رمانانه وه ههیه که له ماوهی سه فه ری «عقی» دا له لایه ن خودا وه پیتی گه بشتوه و گرنگترینیان ئەو مه ئموورییه ته بوه که بۆ یه ک خستنه وهی «خانه دان» ه کان - به ئامانجی خاوی ن کردنه وه یان له گونا ه (از خیانت پاک نمودن) و تکا کاری (شفاعت) له لای خودای زه مان پیتی درا وه [پروانه: پاشکۆ].

بهشی چواره م باس و خواستیکی زۆری فه رمان و نه ربه ته کان واته «ئه مر و نه هی» هاوړی له گه ل ده قی دوعا بۆ مونا سه به ته جیا وازه کان به [شیوه زمانی] گۆرانییه.

عونسوره کانی سیستم

ئایینی ئەهلی حه ق به شیوه یه کی نمونه یی، ئایینیکی ئامیته یه و له ئوسولیدا «غلو» ی شیعه ده بینری. پتویسته ئەو خاله بگیریته بهرچاو که ئەهلی حه ق هه میسه باسی دوا زده ئیمام ده کهن و وه ک ئاکامیک نابێ (لای که م راسته وخۆ) پیوه ندیی یان به ئیسماعیلیه وه بدریت.

به گوێره ی فیرقان، «دینی حه قیقه ت»، ناوه روکی ئەو ده «جزء» ه به شیوه یه کی ساکار دینیته گوړی، که دوای هاتنی ده قی قورئان، که وتنه ژیر زه خته وه. به لام ئەهلی حه ق، له راستیدا ریگای خۆبان له شیعه ییکی ئورتو دۆکسه وه به ره و پیک هینانی سیسته میکی جیا وازی ئایینی ده گوړن.

ئایینی ئەهلی حه ق - به شیوه یه کی گشتی، هاوړی له گه ل ئایینی «ده رووزی» و «نوصه یری»، ناوه روکی «عه لی په رستی» هه به به لام [لیتره دا]، عه لی سپه ریکی ته واوی سولتان صوحاکی به سه ردا کشا وه.

عونسوریکی بهرچاوی دیکه له پیکه یانی ئەهلی حه قدا، دابی ده رویشه سو فییه کانه و له وانن: هه لباردنی پییر، یه کگرتنی برایانه، جه زم بوون به هوی زیکره وه و ههروه ها دابه شکردنی خواره مهنی.

له روانگه ی کۆمه لایه تییه وه، چینی خواره وه [ی کۆمه لگا]، خه لکی کۆچه ر و گوندنشین، دانیشتوانی گه ره که هه ژاره کان، ده رویش و... هتد، باوه ریان به ئایینی ئەهلی

حەق هیناوه، ئەو هس وا هه یه به هوی ئەو ئیحه تماله وه بیئت که هیوادارن له روژی قیامه تدا «سولتانه کان» تۆله یان لی بستینریتته وه (یادداشته کان، ل ۴۴ [۳۱]). له سه ریکی دیکه وه، کاراکته ری خه لک خوا زانه ^{۴۳} ی ئایینه که که ته واو شتیکی بهرچاوه، له زۆربوونی که رامات و ههروه ها بوونی عونسوری فۆلکلۆری له داب و نه ریتی ئەهلی حه قدا ده رده که وی. له نیوخه لکی گوندنشین ناوچه دووره کاندایه که هه میسه له ده ره وه ی کۆنترۆلی حکومه تی ناوه ندیدا بوون، شتیکی سروشتییه ئەگه ر چاوه پروانی دۆزینه وه ی پاشماوه ی شیوازی سه رده میکی کۆن بین.

«ئایلاهییه تی ناو مرواری»، بیروکه یه کی ئایینی «مانه وی» ^{۴۴} یه (وت و ویتژیکی دووکه سی [مینۆرسکی] له گه ل «ث. نۆلده» ^{۴۵} دا)، وه ک باوه ره یینان به بی خه وش بوونی نوور و مه سه له ی «تناسخ» و پرواهیتان به «حلول» که ناتوانی دیارده یه کی راسته وخۆی هیندی بیئت. چون پیشتر له [ئایینی] ئیسماعیلیه شدا هه ر هه بوه. دابه شکردنی مه وجودات به سه ر دوو مه قوله ی جیا وازدا وا هه به ئال و گوړیکی دره نگتری بیرواری زه رده شتیان بیئت سه ر برینی که له بابیش گه لیک جار په یوه ندی به نه ریتیکی هاوچه شنی موساییه کانه وه په یدا ده کات ^{۴۶} له کاتیکیدا ناوی نیو ته ورات (داود و موسا)، ره نگه له ریگه ی قورئانه وه هاتبهنه نیو [ئایینه که وه].

ئه وه ی وا پیتی ده گوترئ نفووزی مه سیحیه ت، نابێ به زیاده وه نیشان بدریت. ئەگه ر ئەهلی حه ق له وت و ویتیان له گه ل موژده ده ره کاندایه باسی عیسا و مره م ده کهن ده بیئ له بیرمان نه چیت که جیا له وه ی که ده گونجی له قورئانه وه وه رگیرابن، ئەهلی حه ق ته نیا وه ک «تجسم» یکی خودایانی خۆبان چاویان لی ده کهن. سه باره ت به جه زم بوونه که شیان پتویست ناکات له ئاکاریکی ده رویشان (بۆ نمونه ده رویشی به کتاش) به ولاوه تر به شوینیدا بگه رپین.

بۆ مه سه له ی ده رکه وتنی هه ندی ناوی چاوه پروان نه کراو له میتۆلۆژی ئەهلی حه قیشدا، ده بیئ توانای ئالوگۆر ^{۴۷} ی سیسته می «حلول» به بهرپرس بزاین. له ده ستنوسیتی ناته واوی ئەهلی حه قدا که له «شیراز» دۆزراوه ته وه، «ف. ئیوانوڤ» ئاماره یه کی بۆ «مه له ک طائوس» تیدا بینیه، که ئه ویش ئیماژتیکی تایبه ت به ئیزه دیبانه.

په یوه ندی گرتنی ئەهلی حه ق له گه ل فیرقه یه کگرتوه کانی [ناوچه ی] «هیلالی خضیب» (قرلباش، سارلی، شه به ک و... هتد) هیشتا روون نه بوته وه، هه رچۆنیک بیئت،

شویتی نفووزی راسته و خۆی «واعظ» انی ئەهلی حەق لە «زەهاب» هوه تا ناوچه یهکی دووری لای رۆژئاوا - وهک شویتی عهله و ییه کان (واته قزلباش) ی «عهینتاب» رۆیشتوه^{٤٨}.

ئەهلی حەق و میژوو

هه‌لگرتنی شویتی زه‌مینە میژوو ییه‌کانی ئەهلی حەق له سەر ئەساسی ئەو ئیشاراتە ی وا له نووسراوه ئایینیەکاندا دەرده‌کهن، کارێکی هاسان نیه.

دوره یا سه‌رده‌می «خاوه‌نگار»، هی پیش ئەزله‌ییه‌ته. ده‌ست نیشان کردنی «عهلی» ئاماژە ی سه‌ره‌کییه بو‌یه‌وه‌ندییه‌کانی له‌گه‌ڵ «نوصه‌یر» دا. ته‌نیا خالی سوود به‌خش [له دیاریکردنی میژووی] سال و مانگ و بو‌ ئایینه‌که، ئەوه‌یه که ده‌گوتری «شاه خوشین»^{٤٨}، ٣٦٠ (٣٠٠) سال دوا ی عه‌لی دهرکه‌وتوه (که ئەویش له سالانی ٣٥ تا ٤٠ (٦٦١ تا ٦٦٥) داخه‌لیفه‌ بوه). ئەوه خۆی، ده‌مانگه‌رینیتیه‌وه بو‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ ی یازده‌هه‌می زایینی و له‌گه‌ڵ دوره‌ ی یه‌کیک له‌ فیرشته‌کانی خوشین واته بابا تاهیری هه‌مه‌داندا یه‌ک ده‌گریته‌وه که ئەویش به‌ گوتیه‌ ی راپۆرتیک (راحه‌الصدور، چاپی م. ئیقبال، ل ٩ - ٩٨) له‌ سالی ٤٤٧ (١٠٥٥) دا، له‌ شاری هه‌مه‌دان چاوی به‌ «طغرل سه‌لجوقی» که‌وتوه.

شایانی سه‌رنج ئەوه‌یه تاقه‌ که‌سیکی دیکه، که ناوی نا ئاسایی «خوشین» ی له‌ سه‌ر بووبیت، له‌ رووداوه‌کانی سالی ٤٠٨ (١٠١٤) و له‌ باسی «چالاکیه‌کانی شاه خوشین» دا ناوی هاتوه (که ئەویش ئەمیریکێ «کورد» بوه). پروانه: مجمل‌التواریخ، چاپی «به‌هار»، ل ٤٠٠. شاه خوشین به‌ شیوه‌یه‌کی ئیعه‌جازیی، له‌ تیشکی هه‌تا و هاتوته دنیاوه که ئەو تیشکه، له «جه‌لاله» ی کچی یه‌کیک له‌ سه‌رۆکانی (؟) جافه‌کان له «شیر بانک»^{٤٩} ی «دیبه - اعلا»^{٥٠} که‌وت (سه‌ره‌نجام، ده‌ستنوسی لای مینۆرسکی). ئەوه‌ش ویده‌چی ئاماژه‌یه‌ک بیت به «شیروانه»^{٥١} له‌ لیواری لای راستی سیروان (دیاله) له‌ نزیک گردیکی که‌ونارا (پروانه: ئیدمۆنز، ١، ده‌روبه‌ری ١٦٣). شیروانه، ته‌نانه‌ت ئیستاش هه‌ر هی جافه‌ کورده‌کانه.

گه‌لیک ئیشاره‌ ی جوغرافیایی له‌ ناو ده‌قه‌کاندا هه‌ن که وا ده‌گه‌یین «خوشین» له‌ پیش سولتان ئیسه‌حاق له‌ ناوچه‌ ی هۆزی گۆراندا ژیا بیت. له‌ لایه‌کی دیکه‌وه، ژماره‌یه‌کی زۆری

«که‌لام» ی سه‌رده‌می «خوشین» به‌ فارسی یا زاراویکی ئەوتۆ نووسراون که لاسایی چوارینه‌کانی بابا تاهیر ده‌که‌نه‌وه.

هه‌رچۆنیک بیت، وا دهرده‌که‌وی که ئەو په‌یوه‌ندییه‌ ی ئیستا له‌ نیوان ئەهلی حەقی ناوچه‌ ی سیروان و لورستاندا هه‌یه، شاه خوشین دامه‌زراند بیت. دانهری فیرقان ته‌نانه‌ت ئەوه‌نده‌ دوور ده‌روات که شویتی له‌ دایکبوونی خوشین له‌ سه‌ر «سیمه‌ره» (که‌رخه‌) دیاری ده‌کات که مه‌لبه‌ندیک به‌ ناوی «شیروان» که‌تۆته‌ شانی راستیه‌وه.

بناغه‌دانهری ئایینی ئەهلی حەق، زیاتر به‌ سولتان ئیسه‌حاق (صوحاک، صه‌حاک) زانراوه. ده‌گوتری باپیری [صوحاک] - سه‌ییدیکی هه‌مه‌دانی بوه و له‌ وێه هاتوته ناوچه‌ ی گۆران - ناوچه‌یه‌ک که شاره‌زووور (له‌ باکووری سیروان) و زه‌هاب (له‌ باشووری چۆمه‌که)، پینکیان هیناوه.

ناوی باوکی صوحاک، سه‌یید عیسی^{٥٢} (کذا) بوه. ناوبراو له‌ به‌رزه‌نجه [٢٠ کیلۆمه‌تریک لای رۆژه‌لاتی سلیمان له‌ عیراق] ژیاوه. سه‌رۆکانی سه‌ییدی لقی ئیبراهیمی ئەهلی حەق، ئیستاش هه‌ر له‌ دراوستیه‌تی ئەو شۆینه‌دا ماون.

سه‌یید عیسی له‌ پیریدا، «دایره» (داییراق)^{٥٣} ی کچی حه‌سه‌ن به‌گی جه‌لا^{٥٤} (واهه‌یه «جاف» بیت. پروانه: ئیدمۆنز، ١، ده‌روبه‌ری، ل ١٨٤) ی ماره‌ کرد و مندالیکی لپی بو، به‌ ناوی سه‌یید (سولتان) ئیسه‌حاق. به‌گوتیه‌ ی ته‌زکه‌ره‌یه‌ک - که رۆشنبیریکی ئەهلی حەق ریکی خسته‌وه (ئیدمۆنز، هه‌مان سه‌رچاوه) ئەو رووداوه له‌ سالی ٦٧١ (١٢٧٢ز) دا روویدا و ئایینی نوێ له‌ ده‌روبه‌ری سالی ٧١٦ (١٣١٦ز) دا دامه‌زرا.

گۆری مام ناوئنجی سولتان ئیسه‌حاق (که مینۆرسکی له‌ سالی ١٩١٤ز، چاوی پیتی که‌وت)، که‌وتوته سه‌ر که‌لیکی لای راستی لیواری سیروان و ئەگه‌ر له‌ وێه به‌ره‌و ژووور هه‌لکشیی، ده‌بینی ماوه‌یه‌کی که‌م له‌ پردی «په‌ردیوه‌ر» (په‌ردیوه‌ر)^{٥٥} هوه، دووره.

{ده‌گوتری سه‌ید عیسا ی باوکی سولتان ئیسه‌حاق سی کوری له‌ ژنی یه‌که‌می بوه، که ئەو مه‌سه‌له‌یه‌ ده‌بی بووبیت هۆی لیک دابرا‌نی زیاتری بنه‌ماله‌یان - مه‌سه‌له‌یه‌ک که به‌گوتیه‌ ی ده‌قی فارسی ئیفانۆف ٧٩، سولتان ئیسه‌حاقیش ئاماژه‌ ی پێ کردوه. جیلی نۆه‌می دوا ی سه‌یید عیسا - باباره‌سولی گه‌وره، وه‌ک باپیره‌گه‌وره‌ ی بنه‌ماله‌ی خاوه‌ن نفووز و ئۆرتۆدۆکسی نه‌قشبه‌ندی سه‌ییده‌کانی به‌رزه‌نجه‌ چاوی لێ ده‌کرێ و ئەوانیش به‌ زۆری له‌ هه‌موو عیراقدابلاو بوونه‌ته‌وه. پروانه: ئیدمۆنز، ١، ده‌روبه‌ری، ل ٦٩، ١٨٤}.

دوای سه‌بیید نیسحق، گه‌لی گیترو گۆمی له زنجیره‌ی «تجلی» یه‌کانی ئه‌و لیسته‌یه‌دا ده‌بینری که په‌یوه‌ندی به لقی سه‌ره‌کی تایینه‌که‌وه هه‌یه. هیشتا نازانی نایا له ده‌رکه‌وتنی «مەزن خودا» («شاه میهمان»^{۵۶}) ی فه‌ره‌نگی فیرقان، کامیان ده‌که‌ونه مه‌قوله‌ی ناته‌وا تر یا کاتییه‌وه.

به‌گشتی، مه‌یلی سه‌یده‌کانی ئیبراهیمی به‌ویه هه‌ندی په‌یوه‌ندی خزمایه‌تی له نیوان ئه‌و «تجلی» یانه و سولتان نیسحق‌دا بدۆزنه‌وه (ئه‌ویش زیاتر له رتگی‌ی حه‌وته‌وانه‌وه). لقی «ئاته‌شبه‌گی» باوه‌ریان به زنجیره‌یه‌کی جیددیتری «تجلی» - جگه له سنی تجلییه‌کان (ژماره ۵: قرمزی، ژماره ۶: محمد به‌گ و ژماره ۷: ئاته‌ش به‌گ) هه‌یه.

پیاوچاک [قیددیس‌ای هه‌ره‌گرینگ له ئالفه‌ی گۆرانه‌کاندا، «ئیبراهیم» ه - که (له رتگی‌ی یه‌کتی له حه‌وته‌وانه‌کانه‌وه)، وه‌ک نه‌وه‌ی سولتان نیسحق چاوی لیده‌کری. ئیبراهیم له به‌غدا (و واهه‌یه له که‌رکووک) نیژراییت و له «که‌لام» ی‌کدا وه‌ک که‌سیک باسی لیکراوه که به‌غدا‌ی به‌تالان (تاراج) برد.

ئه‌و ئیشاره‌یه واهه‌یه له خشته‌ی ناوی مندال و نه‌وه و نه‌تیجه‌ی سولتان نیسحق‌دا، جیگه‌ی بیته‌وه (پروانه سه‌ره‌وه‌تر)، ئه‌ویش به‌هۆی ئه‌و راستییه‌وه که سه‌رده‌می ئیبراهیم ده‌که‌ویته‌ نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی چوارده‌هه‌مه‌وه و به‌غدا‌ی ئه‌و‌ده‌م له ژیر ده‌سه‌لاتی جه‌لابیری و تورکمانانی قه‌ره‌قۆبونلودا ئه‌غله‌ب ده‌ست به‌ ده‌ست ده‌گه‌را.

ئیس‌تا ئه‌گه‌ر بگه‌رپینه‌وه سه‌ر «تجلی» ئاته‌شبه‌گییه‌کان، ده‌توانین بلتین ناوچه‌ی هه‌لسوورانی قه‌رمزییه‌کان ئیس‌تاش هه‌ر له حه‌وضه‌ی سیروان - له خاکی گۆرانه‌کاندا هه‌لکه‌وتوه. واهه‌یه هه‌ندی که‌س و بزانی ناوی خه‌لک خوازانه‌ی قه‌رمزی (به‌واتای سووره‌به‌رگ) به‌ ئه‌حمه‌دی سوور - به‌کتی له حه‌وته‌وانان بناستیته‌وه که له نزیک خورمال - له شاره‌زور، نیژراوه (پروانه: ئیدمۆندز، ۱۸۶، ۲۰۰).

خالیکی تاییه‌تمه‌ند به قه‌رمزی ئه‌وه‌یه «که‌لام» ی هاو‌رتیکه‌ی - واته «قۆشه‌ی ئوغلی» به [زمانی] تورکی نازه‌ربایجانی نووسراوه و ده‌توانی ناوه‌راستی سه‌ده‌ی چوارده‌هه‌م و ئه‌و کاته بگریته‌وه که زنجیره‌ی حکومه‌تییه‌کانی پیش مغول (پروانه سه‌ره‌وه‌تر)، هه‌ولیان ده‌دا به‌غدا به‌ ته‌وریزه‌وه بیه‌ستن.

محمد به‌گ کاری خۆی له «دلفان» ی باکووری لو‌رستانه‌وه ده‌ست پێ کرد و دواتر چو بۆ «ئاجه‌ری»^{۵۷} - ئه‌و شوینه‌ی پیش بینییه‌کانی له‌وتوه سه‌ریان هه‌لدا. «ئاجه‌ری»

مه‌لبه‌ندیکه له لیواری رۆژه‌لاتی [چۆمی] «جه‌غه‌تو» که له لای باشووری رۆژه‌لاته‌وه ده‌رژیتته ناو گۆلی ورمیته.

«سه‌ره‌نجام» ئاماژه به پیکدانی محمد به‌گ له گه‌ل بلباسه‌کان ده‌کات (که هۆزیکێ ناسراوی کوردی موکری لای رۆژئاوای جه‌غه‌توون).

دوای مردنی محمد به‌گ، کوره‌که‌ی واته «خان ئاته‌ش» به فه‌رمانی ته‌جه‌سسومی‌ک که به به‌رگی سوور رازا بووه، وه‌ک جیگری باوکی هه‌لبژیرا و ئه‌وه‌ش له کاتی ده‌رکه‌وتنی‌کدا بوو که حلوولی شه‌شه‌م و حه‌وته‌م به حلوولی پینجه‌می قه‌رمزییه‌وه په‌یوه‌ند ده‌دات. ئیشانۆف (۱۹۵۳، ل ۷ - ۱۷۲)، ده‌قیکی سه‌مه‌ره‌ دینیته‌وه و به شاهییدیکی شاکاری خان ئاته‌شی داده‌نیت.

ده‌قی ناوبراو، له باسی سالانی ۲ - ۱۰۸۰ (۷۱ - ۱۶۶۹ زاییندا)، ئاماژه‌ی به موعجیزاتی خان ئاته‌ش کرده و خواستی ئه‌وی بۆ به‌جی هیشتنی جیهان له سالی ۱۱۱۴ (۱۷۰۴) دا راگه‌یانده. هه‌روه‌ها گواتراوه خان ئاته‌ش ویستوویه‌تی خۆی له شیبه‌ی «باز»^{۵۸} ی‌کدا بنوینی و له جیای «سه‌هه‌ند» (له باشووری ته‌وریز) وه‌ به‌ره‌و ئاسمان بفری. به‌لام گۆره‌که‌ی - که ناوی خۆی به سه‌ره‌وه‌یه، که‌وتۆته گوندیک له باکووری رۆژه‌لاتی هه‌مان چیا، له لیواری یه‌کتی له لقه‌کانی چۆمی قزل‌نۆزن (سفید رود) که ئیس‌تا ناوه‌ندیکی بچوکی ئیدارییه^{۵۹}.

برایه‌کی خان ئاته‌ش (و یه‌کتیک له فریشته‌کان) له گه‌ل خاو و خیزانه‌که‌یدا چوون بۆ کرماشان. ئیمه لیسته‌ی هه‌موو ئه‌و حه‌وت کور و کوره‌زایه‌ی خان ئاته‌شمان به ده‌سته‌وه‌یه، که «ئاغابه‌خش» یه‌کتیکه له‌وان و له سالی ۱۹۷۱ دا له گوندی «گه‌رهبان» مردوه. ئه‌م گونده، که‌وتۆته باشووری کرماشان، راست له ژیر ئه‌و شوینه‌ی که [رووباری] گاماسیاب و «قه‌ره‌سوور» یه‌ک ده‌گرنه‌وه و «سه‌مه‌ره» (که‌رخه) پیک دین.

تاریخه‌کانی خان ئاته‌ش ده‌ره‌تانی ئه‌وه‌مان پێ ده‌ده‌ن ماوه‌یه‌ک له نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی هه‌فده‌هه‌م (هه‌ندی دوای حکومه‌تی شاه عه‌باسی یه‌که‌م [ی سه‌فه‌وی])، به ناوی ده‌وره‌ی باوک - واته محمدبه‌گه‌وه له قه‌له‌م بده‌ین. په‌یوه‌ندییه‌کی ئه‌هلی حه‌ق له گه‌ل سه‌فه‌وییه‌کان له «قوتب‌نامه» دا ره‌نگی داوه‌ته‌وه. ئه‌و شیعه‌ به‌رزه، به تورکی نازه‌ربایجانی گواتراوه و هه‌موو ده‌رکه‌وتنیکی خودایه‌تی به وردی ده‌بژیری^{۶۰}. شیعیری ژماره ۴۶ ده‌لی له سه‌رده‌می خه‌تانی دا «خودا» به‌تورکی قسه‌ی کرد و بوو به «پیر» ی

تورکستان. " ئیمه ئیستا ده زانین خه تایی نازناوی شیعیی شاه ئیسماعیلی یه کهم بوه که به شیعیی تورکی روهی قسهی ده کرده لایه نگره تورکه کانی خوی. لهم حاله ته دا، تورکستان ئاماژه یه بۆ نازه رابایجان و ئه و ولاتانهی وا له لایه ن هۆزه تورکه مانه کانه وه داگیر کرابووون^{۶۱}. بهم پین یه شاه ئیسماعیلی شیعهی توند و تیژ (۹۳۰ - ۹۰۷ / ۲۴ - ۱۵۰۲)، به ناوی بی فییز و هه وای «پیر» وه بوو به جیگه ی پهره ستنی ئه هلی حه ق دیارده یه که له نیوان سولتان ئیسه حه ق و قرمزی دا که ده کری وه ک نیشانه یه کی به که لک بۆ دیاری کردنی سه رده می ئه وی دواییان [واته قرمزی] یش که لکی لی وه ربگیری.

شوتنایه تی ئایینه که

بیشکه ی ئه م ئایینه به بی هیچ گومانیک، ئه و شوینه یه واگۆرانه کانی تیدا ده ژین و ئیستا له نیوان عیراق و ئیراندا دابه ش کراوه. گۆران ره که زیکه وه زرین و به زمانیک قسه ده که ن که هاوریسه ی زاراه کانی ئیرانی ناوه ندیبه. پروانه مینۆرسکی، «گۆران»^{۶۲}، بولته نی قوتابخانه ی توژینه وه کانی رۆژه لانی و ئه فریقی، سالی ۱۹۴۳، به رگی ۱۱ به شی یه که م، ل ۱۳۰ - ۷۵ [ته رجه مه ی وتاره که، هه ر له م کتیبه دا بخوینه وه].

سه رۆکه کانی کاکه بی تائوق^{۶۳} دیعایه ی ئه وه ده که ن که له توره مه ی راسته وخوی سولتان ئیسه حه قن (پروانه: العزای، الکاکیه). گه لیک شوتنی پیروزی ئه هلی حه ق له خاکی شاره زوردا بلاو بوونه ته وه. پروانه: ئیدمۆندز، ۱، ده روه به ری ۲۰۰.

شوینه به ریز و پیروژه کانی «په ردیوه» (له هه ورامانی له وین)، بابا یادگار (له زهاب) و بنیامن (له کوند)، که وتونه ته خاکی ئیرانه وه. هۆز و کۆمه لگاکانی ئه هلی حه ق له زۆر شوتنی لای باکووری ریگای پیشووی قه سری شیرین بۆ کرمانشان به رچاو ده که وه ن (هۆزی سه نجابی، به هندی لق و پۆپی سوننه شیانه وه، ژیانیکه پر ئاشتی له گه ل ئه هلی حه قه کاندایه نه سه ر).

ژماره یه که هۆزی باکووری لورستان (دلفان، ... هتد) ئه هلی حه قن. تا قمیکی زۆری ئایینه که ش له هه مه دان، تاران، وه رامین، مازهنده ران (که لارده شت) و ته نانه ت له خوراسان ده ژین، که ده گوتری برایه کی خان ئاته ش باره گای خسته تۆته ئه وی. له نازه رابایجان، که خه لکه که به تورکی ده وین، ئه هلی حه ق له ناوچه ی ته وریز، مه راعه (له ده روه به ری چیای سه هه ند) و هه روه ها له ماکو (مه لبه ندی قه ره قۆبولوو) ش هه ن.

لایه نگرانی ئایینه که، ته نانه ت له باکووری [رووباری] ئاراز (له قه ره باغ) دا بلاو بوونه ته وه.

به هۆی به ر بلاوی و نه پنی بوونی فیرقه بی و ئه و راستیه ی که [ئه هلی حه ق] له شاره کاندا چینی مام ناوچی دانیشه توان پیک دین، شتیکی نه گونجاوه ئه گه ر مه زنده یه کی گشتی له ژماره یان بدری به ده سه وه (بۆ زانیاری زیاتر، پروانه: مینۆرسکی، «یادداشته کان، ل، ۵۹ - ۴۱»).

ئه ده بیات

یه که م ئاماژه به ئه هلی حه قی راسته قینه، له سه ره تای سه ده ی نۆزده هه م و له [نوسراوه ی] گه رۆکه ئه ورووییه کاندایه دی ده کری، [له وانه ن] «مه کدۆنالد کینه ی»^{۶۴} و «ج. کیتیل»^{۶۵}.

راولینسون که فه رمانده ری هیتیکه گه وه ی پیک هاتوو له هۆزی گۆران (ئه هلی حه ق) بوو، یه که م که سه که زانیاری باوه رپیکراوی له سه ر ئایینه که، داوه به ده سه ته وه: «یادداشت له مه ر ری پیتوانیک له زه هابه وه»^{۶۶}. «باروون دی بوود»^{۶۷} یش چاوی به گۆری بابا یادگار که وت. هه روه ها پروانه: «سه فه ره کانی لورستان» ی هه مان که س^{۶۸}.

یه که م ته رحی گشتی بیروپروای ئه هلی حه ق، له کتیبی «گوبینو» دا ده بینری^{۶۹}. که په یه ندی راسته وخوی له گه ل نوینه رانی ئایینه که له تاراندا هه بوو^{۷۰}.

وتاریکی سه رنج راکیشی بی ناو (به ئیمزای: ش)، له مه ر ئه هلی حه قی ته وریز، له گۆقاری «قه وقان» ی تفلیس، سالی ۱۸۷۶ له ژماره ۲۷، ۲۹، ۳۰ دا بلاو کرایه وه.

یه که م به لگه نامه ی باوه رپیکراوی ئه هلی حه ق (که لامیکی ۳۴ فه ردی^{۷۱}، «عه قیده») هاوپی له گه ل یادداشته تیکه گرنگی «ف. ئ. زۆکوئسکی»^{۷۲} دا چاپ کرا. موژده ده ریکه ئه مریکی «س. ج. ویلسن» ژماره یه کی به رچاوی زانیاری نوئی [له سه ر ئه هلی حه ق] کۆ کردۆته وه^{۷۳}.

له سالی ۱۹۰۲، مینۆرسکی ده ستنوسیکی پرواپیکراوی ئه هلی حه قی که وته ده ست، که تاریخی ۱۲۹۵ (۱۸۴۳) ی به سه ره وه بوو و هه ندی ئه فسانه ی ئایینی تیدا کۆ کرابه وه که به زمانی فارسی و به گویره ی «ده وه» (پروانه سه ره وه تر) لیسته کرابووون (کتیبی سه ره نه نجام) و هه روه ها ژماره یه که که لامی به تورکی که وته ده ست که دوای

پاشکۆ

لاپهړه ۳۰۷ [ی ئینگلیزی]:

* رهنیزه (Ranzbar) به واتای «پارټیزه ری راز»، نازناوی «دایه راک» دایکی سولتان ئیسحه قه.

لاپهړه ۳۱۰ (دیری کوتایی):

«سه فەر بۆ پشته سهر» له سه ره مه رگی نعمت الله و له تمه نی ۳۰ سالی دا، روویدا. خودا (دهستنوس، لاپهړه ۲۸، ۱، ۸) وهک نوینه ری خوی (وهلی، نایب) له چاوه پروانی بۆ ده رکه وتنی «صاحب الزمان» دا رایگرت و ئه مری پی کرد [به خه لکی] رابگه ییتیت که ئه م رووداوه، به دلنیایی روو ددهات (دهستنوس، ل ۲۵، ۱، ۸).

لاپهړه ۳۱۳ (دیری ۱۴):

دانه ری «بورهان [الحق]، له فه سللی «خانه دانه کان» دا باسی مه سه له ی «ده رکه وتنی کاتبی» به دوور و درټی کردوه.

ته رجه مه کران به زمانی رووسی چاپ و بلاو کرانه وه، کورته یه کی فه رهنسیشی له گه ل خرا^{۷۴}. هه روه ها پیدا چونه وه یه ک له لایه ن «ف. کومونت»^{۷۵} وه، نووسراوه یه کی دیکه ی مینورسکی^{۷۶}، و تاریکی دوکتور سه عبیدخان^{۷۷}، [وتاری] «گوردلیشسکی»^{۷۸}، [وتاری] «ناجه ریان»^{۷۹} ته رجه مه فه رهنسیبه که ی له لایه ن «ف. مه کلیس»^{۸۰} وه، و تاریکی دیکه ی مینورسکی^{۸۱}، و تاری «ف. م. ستید»^{۸۲} و «ی. ن. مار»^{۸۳}، «چ. پ. پیتمه ن»^{۸۴}، «و. ئیشانوژ»^{۸۵}، «عباس العزاوی»^{۸۶}، که مینورسکی پییدا چوته وه^{۸۷}، هه روه ها و تاریکی دیکه ی مینورسکی^{۸۸} و [وتاری] م. موکری^{۸۹}. له و تاریکی دیکه دا^{۹۰} (لاپهړه ۸ - ۴۷۶)، باسی گه لیک ده ستووسی ئه هلی حه قی کرده که ئیستا له بهر ده ستی ئه ودان وهک «شاهنامه ی حه قیقه ت»، «عالمه ی حه قیقه ت» و... هتد. کتیبی «کورد، تورک و عه ره ب» ی س. ج. ئیدموندز فه سلټیکی له سه ر «کاکه بیه کانی عبیراق» تیدا یه^{۹۱}. که دارمالی زانیاریی ورده.

{دوایین ده ست گه یشتی ئیمه به ئه ده بیات [ی ئه هلی حه ق]، نامیلکه ی «برهان الحق» نووسراوی «نووری عه لی ئیلاهی» (کوری نووسه ری فیرقان)^{۹۲}. ئه م نامیلکه یه یه که مین چاپه له لایه ن نوینه ریکی راسته قینه ی فیرقه که وه، گه رچی سه ره رای هه موو ئه وانه، نوور عه لی ئیلاهی هه ول ددهات فیرقه که ی خوی له گه ل روانگه ی گشتی شیعه دا ئاشت بکاته وه به لام قسه کانی له مه ر پیاوچاکان و لقه کانی ئایینه که، شه رحی داب و نه ری تیان و ته رجه مه و ته فسیره کانی له مه ر بۆچوونی «گورانی» یه کان، شایانی هه موو چه شنه سه رنجدانیکه. هه روه ها بروانه کاریکی دیکه ی م. موکری^{۹۳}، که هه ندی ماتریالی دیکه ی به رده ستی خوی پیشکه ش ده کات}.

پهراویزه‌کانی وتاری نه‌هلی حهق

* سه‌چاوه‌ی ته‌رجه‌مه‌ی ئه‌م وتاره:

V. Minorsky, "The Sect of the Ahl-i Hakk", Iranica - Twenty Articles by V. Minorsky, Tehran University Publications, No. 775, 1964.

بیست مقاله مینورسکی (شامل مقالات تحقیقی مربوط به مطالعات ایرانی) به قلم پروفیسور ولادیمیر مینورسکی، انتشارات دانشگاه تهران، شماره ۷۷۵ [متن انگلیسی].

له پهراویزی ده‌قی ئینگلیزیدا نووسراوه:

"ئه‌م وتاره به ئیجازه‌ی میه‌ره‌بانانه‌ی به‌رتیوه‌رایه‌تی ئه‌نسیکلۆپیدیای ئیسلام (چاپی دووه‌م، ۱۹۵۶)، سه‌ر له‌نووی چاپ کرایه‌وه. یه‌که‌م ده‌ق له «مکلمه» ی چاپی یه‌که‌می ئه‌نسیکلۆپیدیای ئیسلام (۱۹۳۴) دا بلاویۆته‌وه و له چاپی ئیستادا جارێکی دیکه‌ چاوی لیکراوه‌ته‌وه و ناته‌واوییه‌کانی ته‌واو کراون».

10. C. Hurat, Textes Houroufis, 1909, p. 140.

2. Self- designation

۳. [ویچوویی و جیاوازییه‌کانی نه‌هلی حهق و ئیزدییه‌کان جیگه‌ی سه‌رنجی تایبه‌ته و هیوایه‌ پسیۆره‌ خۆمالیییه‌کان ئاوری لی بده‌نه‌وه. وه‌رگێتر].

۴. [مینۆرسکی ئه‌م وشه‌یه‌ی له‌ بیجمی کوردی - فارسی خۆیدا نووسیوه: Khānadāns وه‌رگێتر].

5. Tumari

6. Gobineau

7. Firkan

8. W. Ivanow

9. Saranjam

10. Manifestation

11. Divinity

12. Incarnation

13. Theophanis

14. Pre-eternity

15. Khuāwandagar

16. Epoch

17. Typical

18. Essence

19. Avatars

20. Encarnation

21. Razbār

۲۲. Saints, قیددیس، پیاوچاکان

۲۳. [ده‌بی نیازی له‌ کتیبی ۲۰ وتاری مینۆرسکی بیت که ئه‌م بابه‌ته‌ش له‌ و کتیبه‌وه وه‌رگیراوه. وه‌رگێتر]

24. Metempsychosis

۲۵. Eschatology, زیندوو بوونه‌وه

26. The last Judgement

27. Sän

28. Collective

۲۹. [عبیاره‌تی فارسی، به واتای چاندن و شین کردن. وه‌رگێتر].

30. Djawz-i buica

31. Hawiza

۳۲. [جادوو]

33. Musha'sha'

34. nuclei

35. advent

۳۶. سالی ۱۹۱۶، کاتی له‌ کرماشانه‌وه ده‌چووم بۆ دینه‌وه‌ر، له‌ جه‌یحوون ئاباد چاوم به‌ بینایه‌ک که‌وت که به‌ ئالای ره‌شی بچووک رازابۆوه. رینموونه‌که‌م گوتی ئه‌وه مالی «شێخیک» بوه. من به‌ حیسابی ئه‌وه‌ی نیازی کابرا یه‌کێ له‌ پیاوچاکانی سونه‌ی کوردستانه، ئه‌وه‌ له‌ ره‌خساوه‌م بۆ چاوپێکه‌وتنی نیعمت الله، له‌ ده‌ست دا. ئ. مینۆرسکی.

37. Concealment

38. Jama-yi ya-yi ghaybat

39. The Lord of the Hour

53. Däyira (Däyriäk)
 54. Djala
 55. Perdiwar (pirdiwar)
 56. Shah-Mihmän
 57. Adjari
 58. Falcon
 59. [دوور نییه، نیازی مینۆرسکی، «تیکان ته‌په‌ی هه‌وشار» بیټ که ئیستا به ناوی «تیکاب» هوه ده‌ناسرئ].
 60. پروانه:
 Minorsky, Materiaux, pp. 72 - 82
 61. پروانه:
 Rieu, Supplement, p. 26a
 62. [تەرجه‌مه‌ی وتاره‌که‌ی «گۆزان»، هەر له‌م کتیبه‌دا هاتوه. وەرگێڕ].
 63. Tä'ük
 64. Macdonald Kinneir, "A Geographical memoir of the Persian Empire" 1813, 141.
 65. G. Keppel, "Personal narrative of a journal from India to England", 1817, II, 61ff.
 66. H. Rawlinson, Notes on a march from Zohab, JRGS
 (گۆفاری ئه‌نجومه‌نی پادشاهی جوغرافیایا)
 سالی ۱۸۳۹ ژماره ۳۶، ۳۹، ۵۳، ۵۷، ۹۵، ۹۹، ۱۰۵، ۱۰۹
 67. Baron de Bode, "Biblioteka dl'a Cleniya", St. Petersburg, 1854, t. cxxiii, p.45.
 - Baron de Bode, Travels in Luristan, 1845, I, 371 - 8; II, 180.
 69. Trois ans en Asie, by Gobineau, Paris, 1859, 338 - 70
 70. Schemann, Gobineau, cine Biographie, Strasburg, 1913, I, 506 - 7.
 هه‌روه‌ها پروانه:
 Minorsky, "Gobineau et la perse", in Europe, Paris, Oct. 1923, 116 - 27.

40. Yä
 41. gardish-i dün bi-dün
 42. Correspondence
 43. Popular
 44. [ئایینه‌که به ناوی دانهره‌که‌ی (مانی کوری فاته‌ک) هوه ده‌ناسرئ، که له سالی ۲۱۵ی زایینیدا له شاری «ماردین» له دایک بوه و له سالی ۲۷۶دا کوزراوه. ئه‌م ئاینه ئامیته‌یه‌که له ئایینی زه‌رده‌شت، عیسا و بوودایی. به گۆتیه‌ی مانه‌وییه‌ت جیهان له دوو عونوسوری رووناکي و تاریکی پیتک هاتوه و له کۆتایی جیهاندا رووناکي و ناشتی به سهر هه‌موو شوئینیکدا زال ده‌بیته. مانی بۆ تیگه‌یانندی خه‌لک کتیبه‌که‌ی خۆی «ئه‌رژه‌نگ» ی به‌ره‌سمی جوان رازاندبوه‌وه و له ئه‌ده‌بی کوردی و ئیرانیدا ئه‌رژه‌نگ و مانی بوونه‌ته نیشانه‌ی رازاوه‌یی و چه‌له‌نگی له کاری هونه‌ریدا. نالی ده‌لتی:
 «مانی» نیه‌تی قوه‌تی ته‌سویری برۆی تو
 ئه‌م ره‌سمه به‌ده‌ستی متنفس نه‌کشاوه
 حاجی قادری کۆیی ده‌لتی:
 ئه‌گه‌ر سوودت نییه بۆ مو‌لک و می‌لله‌ت
 به‌من چی نه‌قشبه‌ندی یا‌کو «مانی»
 به‌شیک له‌م زانبارییانه له «فره‌نگ فارسی معین» وەرگێراون. وەرگێڕ].
 45. Th. Noldeke
 46. پروانه:
 I. Scheftelowitz, Das, Stellvertretende Huhnopfer, Giessen, 1914.
 47. Elasticity، انعطاف
 48. پروانه:
 Towbridge, "The Alawis", in Harvard. Theol, Review, 1909, pp. 346 - 55, (re-printed in Moslem World, 1921, pp. 255 - 66).
 48. Shah khoshin
 49. Shir-bank
 50. Dih-i A'lä
 51. Shirwäna
 52. Isi

85. W. Ivanow, "An Ali-Ilahi fragment, Collectanea", (The Isma'ili Society), I, 1948, 147 - 84.

ههروهها

W. Ivanow, "The Truth Worshippers of Kurdistan, Ahl-i Haqq", Texts, Bombay, 1953.

دهق و ههروهها توێژینهوهی «تذکره اعلا» که له راستیدا نوسخه یهکی «سه ره نجام» ی ئاتهش بهگی ته رجهمه ی مینۆرسکی و پستمه نه و هه ندی شاخ و بالی لێ زیاد کراوه. ئیشانۆف له پاشکۆی وتاره که دا، ژماره یهک دهق و بهشی جیای دیکه له مه ر «خان ئاتهش» ی لێ زیاد دهکات.

86. Abbas al-Azzawi, "Al-kakaiya fil-ta'rikh", Baghdad, 1368 (1949).

([له م کتێبه دا] نه هلی حه قی که رکوک وهک «علی اللهی» جیاواز گێراونه ته وه به ر چا و).

۸۷. مینۆرسکی به کتێبه که دا چۆ ته وه:

V. Minorsky, "Oriens", 1953, pp. 408-12; V. Minorsky, "Un poème de Ahl-i Hakk en turk", in Westöstliche Abhandlungen R. Tschudi, 1954, pp. 258 - 62.

89. M. Morki, "Cinquante-deux versets de Cheikh Amir", JA, 1956, No. 4, pp. 391 - 422.

(شاعیر، که سه ر به لقی «خاموشی» یه، به کورتی سه باره ت به چوار «تجلی» قسه دهکات به لام له مه ر جیگرانی سولتان ئیسه حق بیده نگه).

90. M. Mokri, "Le symbole de la Perle dans le folklore persan et chez les Kurdes fidèles de Vérité", JA, 1960, No. 4, on pp. 476 - 8.

91. C.J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs, 1957, pp. 182-201.

92. Nuri Ali Ilahi, "Burhan al-Hakk", Theran, 1312 (1963), 176 pp.

93. M. Mokri, "La Pierre Noire", in J.A., 1962, fase 3, pp. 369 - 433.

72. "The Credo" V. A. Zukowsky, zap., 1887, 1-25.

73. S.G. Wilson, Persia, Life and Customs", 1896.

۷۴. پروانه:

V. Minorsky, Materiali dl'e izuceniya persidskoy Sekti, 'L'udi Istini ili "Ali-Ilahi", Moscow, 1911, Published as Fase. XXXIII of "Trudi po costokoreneniyu izda-", "Notes sur la secte des Ahlé-haqq", ههروهها cayemiye Hazarevskin Institutom, in Revue du Monde Musulman, 1920, 20 - 97

(pp. 61-84.) به شه رحی ته وای ببیلیۆگرافیه که به وه که ۵۴ پارچه ده گرتیه وه ههروهها (1921, pp. 205 - 302,

که هه ندی شتی لێ زیاد کراوه وهک کتیبیش بلا و کراوه ته وه.

75. F. Cumont, in "Syria", 1922, p. 262

76. V. Minorsky, "Un traité de polémique Behai - Ahli-Haqq, in J.A., 1921, 165-7

77. Dr. Saeed-Kahn, "The sect of Ahli-haqq", in Moslem World, 1927, 31 - 42.

78. Gordlevsky, "Karakoyunlu", in Izv. Obscestra Izuceniya Azerbaydjana, Baku, 1927.

79. Ajarian, "Gyorans and Toumaris, a newly found religion in Persia", in Bull. de l'Université de Erivan.

80. French translation by F. Macler, in "Revue de l'Histoire des religions", 1926, 294 - 307.

81. V. Minorsky, "Etudes sur les Ahli-Haqq": "Toumari' = Ahl-i Haqq" in RHR, 1928, 90 - 105.

82. F.M. Stead, "The Ali-Ilahi sect. in Persia", MW, 1932, 184 - 9.

83. Y.N. Marr, "Radeniye Sekti L'udi istini". (in Y. Marr, Statyi i soobseniya, II, 1939, 248 - 54).

84. Ch. P. Pitman, "The final word of the Ahl-i Haqq", MW, 1937, 147 - 63

(نوسه ر، لیته دا که لکی له ده قیکی «سه ره نجام» وه گرتوه که گه لیک له ته رجهمه که ی مینۆرسکی ده چیت).

